

Jogelméleti Szemle 2016/3. szám

TARTALOM

Tanulmányok

Bató Szilvia: A szándékon túli eredményért való felelősség az 1795. évi és az 1830. évi tervezetekben.....	2
Böcskei Balázs: Késő modernitás és a szorongásmenedzsment	19
Chum, Chandarin: Public Administration Reform in Cambodia: PEST Analysis.....	33
Csatlós, Erzsébet: Perspectives of the Cooperation of National Administrative Authorities in the EU.....	45
Deák, Beáta: Right to a fair trial and the protection of it in the Charter of Fundamental Rights of the European Union	56
Kevevári István: Mit jelent, hogy a dekonstrukció maga az igazságosság?	63
Sághi Tamás András: A germán törzsek vándorlási folyamata a Nyugatrómai Birodalom bukásáig, alkotmányos viszonyaik tükrében	73
Tóth-Lakos Fruzsina: A fordított általános forgalmi adó aktuális kérdései.....	87

Glossa

Pokol Béla: Emberi értelem, mesterséges intelligencia - a társadalom értelmi felépítettségének változásai	107
---	-----

Lectio

Sulyok, Tamás: Constitutional review on the basis of the new Fundamental Law of Hungary	146
---	-----

Recenzió

Sándor István: Cicero: Az állam	149
---------------------------------------	-----

Szerkesztőség

Főszerkesztő: Karácsony András

Szerkesztők: Bódi Stefánia, Szabó Béla, Téglási András, Tóth J. Zoltán

A 2016/3. szám technikai szerkesztésében közreműködött: Kakuk Gabriella

HU ISSN 1588-080X

A szándékon túli eredményért való felelősség az 1795. évi és az 1830. évi tervezetekben²

A bűnösségről 1848 előtt kialakult ismeretek és nézetek vizsgálata három nagyobb egység feltárása alapján történhet: a hatályos (törvények) és hatályosuló (szokásjogban tovább élő) írott jogforrások mellett a kodifikációs kísérletek javaslataira,³ valamint az egykorú hazai büntetőjog szakirodalomra⁴ terjedhet ki az elemzés. Jelen tanulmány a praeterintencionális ölési cselekmények egykorú megítélését vizsgálja az 1795. évi javaslatban és annak 1830-as átdolgozott változatában.

A büntetőjog általános részébe sorolható kérdéseket – így a bűnösségi koncepciókat is – az anyagi jogon belül két szinten kell vizsgálni, egyrészt az általános részi szabályokban lefektetett rendelkezéseket, másrészt a szóba jöhető különös részi tényállásokat szükséges elemezni. Tekintettel arra, hogy a vizsgált korszakban még nem egyértelmű a processzuális és az anyagi jogi szabályok elhatárolása, ezért a tervezetek eljárási részeit is be kell vonni az elemzésbe. Vizsgálandó, hogy az általános részben lefektetett – a különös részi rendelkezések alkalmazását segítő – elvek miként érvényesülnek az egyes bűncselekmény-csoportokra vonatkozóan. Emellett az is fontos, hogy feltűnnek-e esetleg az általános szabályoktól eltérő, azokat értelmező, esetleg azzal összhangban nem lévő rendelkezések a tervezetek más szöveghelyein.

I. Kutatástörténet és fogalmi keretek

Meglepő módon a hazai szakirodalomban nem alakult ki a szándékon túli (*praeter intentionem*) eredményért való felelősség és így a praeterintencionális bűncselekmény fogalmáról konszenzus. A szűkítő – és így félrevezető – felfogás szerint azok a cselekmények tartoznak ide, amelyeknél a törvény (pl. 1878. évi V. törvénycikk 306. §) a minősítő eredményért való felelősséghez „sem szándékot, sem gondatlanságot nem kívánt meg.”⁵ A tágabb értelmezés azonban minden olyan cselekményt ide sorol, amelyben az elkövető egy enyhébb eredményű bűncselekményt kíván megvalósítani, mégis a kifejtett magatartással

¹ batoszilvia@gmail.com

² A Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült, „A szokásjog működési mechanizmusai és a büntetőjogi modernizáció: a vegyes bűnösség a 19. század első felében” c. projekt (2012-2015, SZTE ÁJTK Büntetőjogi és Büntető Eljárásjogi Tanszék) keretében. Az anyaggyűjtés lezárva: 2015. augusztus 31.

³ Bató Szilvia: A szándékon túli eredményért való felelősség az 1843. évi büntetőjogi javaslatban, In FORVM Acta Juridica et Politica 2015/1. sz. (megjelenés alatt) (Bató s.a.c.).

⁴ Bató Szilvia: A dolus indirectus az 1848 előtti magyar büntetőjog-tudományban, In FORVM Acta Juridica et Politica 2014/1. sz. 5-31. pp.; Bató Szilvia: Egy magánjogász büntetőjogi felelősségi koncepciója – Kövy Sándor ismeretlen kéziratosa előadásjegyzete. In Szigeti Gyula Péter (szerk.): Értékteremtés és értékközvetítés. Válogatás a Bolyai Ösztöndíj 15 éves évfordulója alkalmából tartott ünnepélyes tudományos ülés előadásából. Szeged, 2013. november 11. Magyar Tudományos Akadémia, [Budapest], 2015. 115-129. pp.; Bató Szilvia: Változatok culpára – szakirodalom és praxis a reformkorban. In Nagy Janka Teodóra (szerk.): Tárkány Szücs Ernő Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport Konferencia (megjelenés alatt) (Bató s.a.a); Bató, Szilvia: Ein Element der Feuerbach-Rezeption in Ungarn: „culpa dolo determinata“ vor 1848. (megjelenés alatt) (Bató s.a.b).

⁵ Pl. Angyal Pál: A magyar büntetőjog tankönyve I. Athenaeum, Budapest, 1920. 320. p.; Viski László: Bűnösségi problémák a közlekedési büntetőjogban, 11. p. In Állam- és Jogtudomány 1962/1. sz. 5-50. pp.; Nagy Ferenc: A vegyes bűnösségű bűncselekmények büntetőjogi megítélésének egyes kérdéseiről. In Nagy Ferenc: Tanulmányok a Btk. Általános Részének kodifikációjához. HVG-ORAC, Budapest, 2005. (2005a) 145. p.; Nagy Ferenc: A vegyes bűnösségű bűncselekmények egyes dogmatikai problémáiról, 3. p. In Acta Jur. et Pol. Szeged, Tomus LXVII. (2005) Fasc. 14. (2005b) 3-24. pp.

okozati összefüggésben súlyosabb eredmény következik be. Ez a súlyosabb eredmény lehet „véletlen”, vagy kiterjedhet rá az elkövető gondatlansága is.⁶ A tágabb fogalom közös elnevezését is jelenti az egyes jogrendszerek által a problémakörre adott „válaszlehetőségeknek” (pl. *dolus indirectus*, *culpa dolo determinata*, vegyes bűnösség, *erfolgsqualifiziertes Delikt*, stb.).

A definíciós különbségek részben a terület kutatási hiányaira vezethetők vissza, a csekély számú és egymásról nem is tudó – egymásra nem reflektáló – publikáció nem is teszi lehetővé az érdemi diskurzust.

A bűnösségre vonatkozó hazai felfogás későrendi történetét érintő szakirodalom időben három periódusra bontható: (1) az 1878. évi V. törvénycikk megszületése előtti, (2) az önálló büntetőjog-történet kialakulása előtti és a (3) modern feldolgozások időszaka. A három korszak egyúttal három eltérő megközelítési módot is takar. A sikeres kodifikáció előtt írott jogi jogforrás hiányában a joggyakorlat orientálását, így a szokásjog magyarázatát és a majdani büntető törvénykönyv elméleti megalapozását szolgálják a történeti visszatekintések.⁷ A kódex elfogadását követően többnyire a saját álláspont alátámasztása miatt merülnek fel az 1848 előtti elméletek cikkekben, monográfiákban és tankönyvekben.⁸ Egyetlen kivétel Finkey Ferenc (1870-1949) két lexikon-szócikke, amely az egyetlen alapos magyar összefoglalása a bűnösségre vonatkozó korábbi nézeteknek.⁹ A funkció megváltozása megteremti az igényt a historikus előzmények feltárására, amelyet ekkor még a tételes jogászok, nagyhírű professzorok (pl. Fayer László 1842-1906, Finkey Ferenc, Angyal Pál 1873-1949) és jogalkalmazóvá váló tanítványaik (pl. Dombóváry Géza 1874-1938) folytatnak. Hatalmas, úttörő munkát végeznek, de a kutatás célhoz kötöttsége (pl. a hazai büntetőjog korszerűségének történeti alapon történő bizonyítása)¹⁰ és más tudományterületek (pl.

⁶ Pl. Vidor Jenő: A jogos védelem köre, 318. p. In Jogtudományi Közlöny 1902/38. sz. 318-319. pp.; Degré Lajos: A praeter intentionem minősítő körülmények kérdéséhez. In Angyal Pál (szerk.): Büntetőjogi dolgozatok Balogh Jenő születése ötvenedik évfordulója ünnepére. Wessely és Horváth, Pécs, 1916. 52. p.; Ifj. Bólya Lajos: A vegyes bűnösségű bűncselekmények, 243. p. In Jogtudományi Közlöny 1964/4. sz. 243-254. pp.; Viski László: Bűnösség. In Szabó Imre (szerk.): Állam- és jogtudományi enciklopédia I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 463. p.; Szomora Zsolt: III. fejezet. A büntetőjogi felelősség. In Karsai Krisztina (szerk.): Kommentár a Büntető Törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvényhez. Complex Kiadó, Budapest, 2013. 57. p.

⁷ Csatskó Imre: A gonoszság és vétkeességről II, In Akadémiai Értesítő 10. évf. 1850. 212- 225. pp.; Antalfi János: A bűnösség alanyi mértékéről, In Sárospataki Füzetek 3. évf. 1864, 193-208. pp.; Pauler Tivadar: Büntetőjogtan I. Pfeifer Ferdinánd, Pest, 1864.; Schnierer Aladár: A büntető jog általános tanai tekintettel az ujabbkori törvényhozásra. Heckenast Gusztáv, Pest, 1873.; Kautz Gusztáv: A magyar büntető jog és eljárás tankönyve különös tekintettel a gyakorlati élet igényeire is. Eggenberger, Pest, 1873.; Körösi Sándor: Büntetőjogtan. Több kül- és belföldi források után jogtanuló ifjúságunk, bíráink, s ügyvédeink használatára I. Reform. Főtanoda, Pápa, 1872.

⁸ Pl. Angyal 1920; Finkey Ferenc: A szándék fogalma és ismérvei a büntetőjogban, különös tekintettel „a szándék hiánya miatt” történő felmentésekre. Pesti Lloyd-Társ., Budapest, 1899. (1899b); Fayer László: A magyar büntetőjog kézikönyve I. Bevezető rész és általános tanok (BTK: 1-125. §§). Franklin-Társulat, Budapest, 1895.; Werner Rezső: A dolus és culpa jelentősége a büntetőjogban I. In Magyar Igazságügy 1879/11. sz. 1-28. pp. (1879a); Battlay Imre: A magyar büntetőjog a dolus és culpa szempontjából I. In Magyar Igazságügy 1879/12. sz. 1-23. pp. (1879c). A tételes büntetőjog művelőinek jogtörténeti munkásságáról általánosságban: Degré Alajos: A magyar jogtörténetírás a Horthy-korban. In Degré Alajos: Válogatott jogtörténeti tanulmányok. (szerk.: Mezey Barna) Osiris, Budapest, 2004. 46. pp.; Stipta István: A jogtörténet-tudomány kialakulása és helyzete Magyarországon. In Jakab András – Menyhárd Attila (szerk.): A jog tudománya. Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal. HVG-ORAC, Budapest, 2015. 397, 401. pp.

⁹ Finkey Ferenc: Dolus. In Márkus Dezső (szerk.): Magyar jogi lexikon III. Pallas, Budapest, 1900. 63-74. pp.; Finkey Ferenc: Culpa. In Márkus Dezső (szerk.): Magyar jogi lexikon II. Pallas, Budapest, 1899, (1899a). 718-727. pp.

¹⁰ Angyal Pál: Fayer László és a [rég] magyar büntetőjog, In Jogtudományi Közlöny 1906/47. sz. 400-401. pp.; Hajdu Lajos: Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1971. 26. p.; Degré 2004: 39. p.

társadalomtörténet) kutatási eredményei miatt a megállapításaik ma már meghaladtak. A harmadik időszak büntetőjog-történet „születésével” az 1930-as évek közepén kezdődik,¹¹ ekkortól kettéválik a büntetőjog múltját érintő közlemények csoportja jogtörténeti közleményekre és tételes jogi munkák történeti bevezetőire (előzményeket kutató visszatekintésekre). Az előbbibe tartozó kisszámú szerző visszatér a forrásokhoz, így a tervezetekből és az egykorú külföldi és hazai szakirodalomból vonnak le következtetéseket.¹² Az utóbbi irányzat képviselői – néhány kivételtől eltekintve¹³ – azonban nemcsak a forrásokat negligálják, hanem a jogtörténészek álláspontját is csak akkor veszik figyelembe, ha a hazai büntetőjog virágkorának tankönyvszerzőit támasztják alá. Így válik Angyal saját korára vonatkoztatott megállapítása bizonyítékká egy elmélet tévesen feltételezett elszigeteltségére.¹⁴

I.1. Bűnösségi terminológia

A szándékon túli eredményért való felelősség bemutatása a bűnösségi alakzatok és ezek fajtái vagy fokozatai között lehetséges, hiszen a 19. század első fele bővelkedik eltérő nézetekben, amelyek különböző módon tipizálhatóak,¹⁵ és tovább is élnek. A mai hazai büntetőjogi gondolkodás a tudati és az akarati-érzelmi oldal vizsgálata alapján a bűnösség két alapkategóriájából indul ki: szándékosság és gondatlanság.¹⁶ A szándékosságon belül a normaszöveg alapján megkülönböztet az akarati oldalon jelentkező különbségek nyomán egyenes szándékot (*dolus directus*) – ahol az elkövető kívánja az eredményt –, valamint eshetőleges szándékot (*dolus eventualis*) – ahol az elkövető belenyugszik az eredménybe.¹⁷ A tudatos gondatlanságnál (*luxuria*) a tettes könnyelműen bízik az eredmény elmaradásában, a hanyagságnál (*negligentia*) pedig hiányzik tudati oldal.¹⁸ Az eltérések mindkét alakzaton belül minőségi (kvalitatív) különbséget jelentenek. A szándékosság intenzitására tekintettel azonban a hazai jogalkotás és jogtudomány ismer mennyiségi (kvantitatív) fokozatokat is: hosszas megfontolás és rögtönös elhatározás,¹⁹ amelyek az emberölés minősítésénél bírnak jelentőséggel. A mai felfogáshoz viszont egy néha igen kuszának tűnő – szándékossági és

¹¹ A tanulmány kereteit szétfeszítené annak körüljárása, hogy miért kezeli a hazai jogtudomány egységes egészként a jogtörténetet (pl. legújabban Stipta 2015), és miért hagyja figyelmen kívül – döntően közjogtörténeti alapállásból – a jogági sajátosságokat. A korszakhatárt Bónis György (1914-1985), Degré Alajos (1909-1984), Hegedűs Géza (1912-1999) és Meznerics Iván (1907-1988) forrásfeltáró, a büntetőjog elméleti háttérét felhasználó, szisztematikus kutatáson alapuló munkái jelentik. A korábbi felfogással szakítva már nem érdekességként vagy a jelenlegi álláspont igazolásaként tekintenek a múltra, hanem történeti kontextusban elemzik az egykori büntetőjogot. Erre enged következtetni a korszakra vonatkozó legalaposabb tudománytörténeti feldolgozás is: Degré 2004: 41-42, 46, 48, 53-54, 56.

¹² Both Ödön: A beszámítást kizáró és a büntetést megszüntető okok Szeged város reformkori büntetőjogában (1790-1848), In Acta Jur. et Pol. Szeged, Tomus X. Fasc. 7. 1963.; Hajdu 1971; Balogh Elemér: Az anyagi büntetőjog egyes intézményei első kódextervezetinkben. In Szabó Imre (szerk.): Tanulmányok Dr. Bessenyei Lajos egyetemi tanár 70. születésnapjára. Acta Jur. et Pol. Tomus LXIX. Szeged, 2007.

¹³ A korszakban használható összes irodalom alapján tesz megállapításokat: Viski László: Szándékosság és társadalomra veszélyesség. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1959. A sikeres kodifikáció előtti időszakokkal pedig tudatosan nem foglalkozik: Tokaji Géza: A bűncselekménytan alapjai a magyar büntetőjogban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1984.

¹⁴ Bólya 1964; Békés Imre: A gondatlanság a büntetőjogban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1974.; Nagy 2005a; Nagy 2005b.

¹⁵ Beksics Gusztáv: Büntetőjogi műszavaink, 470. p. In Magyar Igazságügy 1877/8. sz. 459-475. pp.; Werner 1879a: 20. p.; Degré Lajos: Adalék a bűnösség-fogalom tanához. Politzer Zsigmond és fia, Vác, 1911. 4. p.

¹⁶ Tokaji 1984: 216, 227. p.; Szomora 2013: 43, 52-55, 57. pp.; Nagy Ferenc: Anyagi büntetőjog. Általános rész I. Iurisperitus Bt., Szeged, 2014. 158, 179-180, 183-185, 187-191, 249. pp.

¹⁷ Tokaji 1984: 216. p.; Szomora 2013: 52-53. pp.; Nagy 2014: 158, 179-180, 189. pp.

¹⁸ Tokaji 1984: 227. p.; Szomora 2013: 54-55. pp.; Nagy 2014: 158, 184-185, 187-189. pp.

¹⁹ Nagy 2014: 183. pp.

gondatlansági fajokban és fokokban bővelkedő – fejlődési folyamat vezet. Jelen tanulmány csak a 19. század első felének magyar kodifikáció-története szempontjából kulcsfontosságú csoportosítási lehetőségeket mutatja be.

I.1.1. Szándékosság

Számtalan szándékosság-meghatározás lát napvilágot az 1800-as évek közepére, amelyek a törvényekben is helyet kapnak, majd a század második felében teret nyer az a nézet, hogy ezek a meghatározások a tudományra és a joggyakorlatra tartoznak.²⁰ A 18. század végén újra feltűnik a szándékosság vélelme (*praesumptio doli*), amely Paul Johann Anselm von Feuerbach (1775-1833) hatására az 1813. évi bajor (Art. 43.) és az 1814. évi oldenburgi (Art. 56.) büntető törvénykönyvbe is bekerül.²¹ Ennek elutasítása nemcsak a szakirodalomban, hanem a törvényi rendelkezésekben is megjelenik, a jogalkotók kifejezetten előírják a szándékosság bizonyítását.²² A *dolus* változatainak minőségi és mennyiségi szempontokon alapuló bonyolult csoportosítása a 19-20. század fordulójára veszt jelentőségéből, így a szerzők többnyire történeti emlékként hivatkoznak rá.²³ Mások azonban legalább egy részét relevánsnak és alkalmazhatónak tartják, mivel a hatályos büntető törvénykönyv (1878. évi V. törvénycikk) nem definiálja a szándékosságot. Finkey Ferenc szabatosan össze is foglalja a lehetséges variáns-csoportokat.²⁴

A kvantitatív felosztásra a szándékosságnál három megközelítés található a 18-19. századi európai szakirodalomban és jogalkotásban, de a szerzők egy része szerint valódi fokok nem is léteznek.²⁵ A legkorábbi és mai is létező felfogás megkülönböztet elhatározott

²⁰ Csatskó 1850: 216-217, 225. pp.; Antalffy 1864: 197, 199-203. pp.; Pauler 1864: 80. p.; Battlay 1879c: 1-2, 7. pp.; Werner Rezső: A dolus és culpa jelentősége a büntetőjogban II. 133, 148-149. pp. In Magyar Igazságügy 1879/11. sz. 133-156. pp. (1879b); Finkey 1899a: 6. p.; Finkey 1900: 63. p.

²¹ Feuerbach, Paul Johann Anselm: Lehrbuch des gemeinen in Deutschland geltenden peinlichen Rechts. Georg Friedrich Meyer, Giessen, 1801. 52-54. pp.; Häberlin, Carl Friedrich: Grundsätze des Criminalrechts nach den neuen deutschen Strafgesetzbüchern I. Friedrich Fleischer, Leipzig, 1845. 38. p.; I. Bayerisches Strafgesetzbuch vom 6. Mai 1813. In Stenglein, Melchior (szerk.): Sammlung der deutschen Strafgesetzbücher I. Verlag von Christian Kaiser, München, 1858. (Stenglein 1858a, I) 36. p.; II. Strafgesetzbuch für die Herzoglich-Oldenburgischen Lande vom 10. September 1814. In Stenglein, Melchior (szerk.): Sammlung der deutschen Strafgesetzbücher I. Verlag von Christian Kaiser, München, 1858. (Stenglein 1858a, II) 31. p.; Gessler, Theodor: Ueber den Begriff und die Arten des Dolus. Verlag der H. Lauppischen Buchhandlung, Tübingen, 1860. 55, 59. pp.; Hippel, Robert: Vorsatz, Fahrlässigkeit, Irrtum. In Birkmeyer, Karl et al. (szerk.): Vergleichende Darstellung des deutschen und ausländischen Strafrechts. Allgemeiner Teil III. Verlag von Otto Liebmann, Berlin, 1908. 477. p.; Grünhut, Max: Anselm v. Feuerbach und das Problem der strafrechtlichen Zurechnung. W. Gente, Wissenschaftlicher Verlag, Hamburg, 1922. 208. p.; Viski 1959: 269. p.

²² Kamptz, [Karl] (szerk.): Zusammenstellung der drei Entwürfe des Preußischen Strafgesetzbuchs. Ferdinand Dümmler, Berlin, 1844. 11. p.; Häberlin 1845: 38. p.; VI. Criminalgesetzbuch für das Königreich Hannover vom 8. August 1840. In Stenglein, Melchior (szerk.): Sammlung der deutschen Strafgesetzbücher II. Verlag von Christian Kaiser, München, 1858. (Stenglein 1858b, VI) 29. p.; Antalffy 1864: 202. p.; Pauler 1864: 81. p.; Hippel 1908: 464. p.; Viski 1959: 269, 274. pp.

²³ Schnierer Aladár: Büntető jogtan. – Irta: Körösy Sándor, pápai jogtanár, Jogtudományi Közlöny 1872/41. sz. 307-308. pp.; Schnierer 1873: 131-132. pp.; Angyal 1920: 333. p.; Viski 1959: 250, 253-254. pp.

²⁴ Csatskó 1850: 221, 224. pp.; Pauler 1864: 82-85, 160. pp.; Körösi Sándor: Válasz dr. Schnierer Aladár pesti kir. egyetemi tanár urnak a „Jogt.Közlöny” f. évi 41. számában büntetőjogtanomra irt bírálatára, 367. p. In Jogtudományi Közlöny 1872/50. sz. 366-368. pp. (1872a); Battlay 1879c: 9-15. pp.; Werner 1879a: 26. p.; Werner 1879b: 148-154. pp.; Horovitz Simon: A magyar büntetőjog rendszeres tan- és kézikönyve különös tekintettel a gyakorlati életre. Általános rész. Bernovits Gusztáv, Kassa, 1891. 77-79. pp.; Finkey 1900: 67-72. pp.

²⁵ Marezoll, Theodor: Das Gemeine deutsche Criminalrecht als Grundlage der neueren deutschen Gesetzgebungen. Verlag von Joh. Ambrosius Bth., Leipzig, 1841. 72. p.; Battlay 1879c: 9-15. pp.; Werner 1879b: 149, 151, 153-155. pp.; Finkey 1899a: 26. p.; Finkey 1900: 67, 72-74. pp.; Angyal 1920: 333. p.; Viski 1959: 250. p.

(*dolus praemeditatus*) és rögtönös (*impetus, dolus repentinus*) szándékot.²⁶ Gaetano Filangieri (1752-1788) három fokozatot állít fel az elkövetőt a cselekményre indító okok és érdekek erőssége szerint.²⁷ A 19. század első felében pedig feltűnik a közelebbi és távolabbi felosztás is.²⁸

A legváltozatosabb és legösszetettebb a *dolus* minőségi szempontú csoportosítása.²⁹ Az egyenes (*directus*) és áttételes (*indirectus*) szándékosság megkülönböztetése Benedict Carpzov (1595-1666) munkásságához kapcsolódik, ezzel a dogmatikai megoldással kerül a szándékosság körébe a szándékon túli eredményért való felelősség.³⁰ A második legelterjedtebb felosztás határozott (*determinatus*) és határozatlan (*indeterminatus*) szándékkal számol, ez Feuerbach koncepciója.³¹ Utóbbi alá sorolja a szakirodalom az eshetőleges (*eventualis*) szándékot, amelyet a mai jogtudomány is alkalmaz.³² Ugyancsak a

²⁶ Marezoll 1841: 72. p.; Berner, Albert Friedrich: Grundlinien der criminalistischen Imputationslehre. Ferdinand Dümmler, Berlin, 1843. 182-183. pp.; Häberlin 1845: 33-34. pp.; Csatskó 1850: 221. p.; Köstlin, Christian Reinhold: System des deutschen Strafrechts. Erste Abtheilung, Allgemeiner Theil. Verlag der H. Laupp'schen Buchhandlung, Tübingen, 1855. 187. p.; Pauler 1864: 81, 83-85. pp.; Pauler Tivadar: Büntetőjogtan II. Anyagi büntetőjog különös része. Alaki jog. Pfeifer Ferdinánd, Pest, 1865. 118. p.; Werner 1879b: 151, 153-155. pp.; Horovitz 1891: 77. p.; Hippel 1908: 400. p.; Angyal 1920: 333. p.; Viski 1959: 250. p.; Viski 1980: 462. p.

²⁷ Filangieri, Cajetan: System der Gesetzgebung III. Dritte unveränderte wohlfeirele Ausgabe. Gassertsche Buchhandlung, Ansbach, 1808. 251-252. pp.; Hajdu 1971: 180. p.; Becchi, Paolo – Seelmann, Kurt: Gaetano Filangieri és az európai felvilágosodás. Gondolat Kiadó, Budapest, 2005. 51. p.

²⁸ Köstlin 1855: 183. p.

²⁹ Werner 1879b: 148-149. pp.; Finkey 1900: 68. p.; Angyal 1920: 333. p.

³⁰ Gönner, Nikolaus Thaddeus: Revision des Begriffs und der Eintheilungen des Dolus. Philipp Krüll Universitäts Buchhändler, Landshut, 1810. 26, 28. pp.; Marezoll 1841: 74. p.; Tafinger, Wilhelm Gottlieb: Ueber die Idee einer Criminalgesetzgebung in Beziehung auf die Wissenschaft sowohl als das practische Leben. J. G. Cottaschen Buchhandlung, Tübingen, 1811. 102. p.; Semer, Moritz: Betrachtungen über den sogenannten Dolus Indirectus. Franz Seraph Storno'sche, Landshut, 1817. 10, 20. pp.; Berner 1843: 254-255, 257-258. pp.; Köstlin 1855: 184, 187, 192, 204. pp.; III. Criminalgesetzbuch für das Herzogthum Sachsen-Altenburg vom 3. Mai 1841. (Königlich sächsisches Criminalgesetzbuch vom 30. März 1838). In Stenglein, Melchior (szerk.): Sammlung der deutschen Strafgesetzbücher I. Verlag von Christian Kaiser, München, 1858. (Stenglein 1858a, III) 39. p.; Gessler 1860: 20, 26-40. pp.; Heimbach, [Karl Wilhelm Ernst]: Zurechnung. In Weiske, Julius (szerk.): Rechtslexikon für Juristen aller deutschen Staaten enthaltend die gesammte Rechtswissenschaft XV. Otto Wigand, Leipzig, 1861. 583. p.; Pauler 1864: 85. p.; Schnierer 1873: 131-132. pp.; Battlay 1879c: 13-16. pp.; Werner 1879b: 148. p.; Werner Rezső: A dolus és culpa jelentősége a büntetőjogban IV. 405-406. pp. In Magyar Igazságügy 1879/11. sz. 268-295. pp. (1879d); Bruck, Felix Friedrich: Zur Lehre von der Fahrlässigkeit im heutigen deutschen Strafrecht. Wilhelm Koebner, Breslau, 1885. 98. p.; Horovitz 1891: 78-79, 87. pp.; Fayer 1895: 251. p.; Löffler, Alexander: Die Schuldformen des Strafrechts in vergleichend-historischer und dogmatischer Darstellung I. C. L. Hirschfeld, Leipzig, 1895. 166, 168-170, 172, 178, 180-181, 183-188, 190, 214-215, 248. pp.; Finkey 1899a: 725. p.; Finkey 1900: 70. p.; Hoegel, Hugo: Geschichte des österreichischen Strafrechts I. Manzsche, Wien, 1904. 68, 136-139, 143, 149. pp.; Fayer László: A magyar büntetőjog kézikönyve I. Bevezető rész és általános tanok. Franklin-Társulat, Budapest, 1905. (1905a) 308. p.; Hippel 1908: 456, 459-460, 468-469, 471, 473-474. pp.; Degré 1916: 60-63. pp.; Angyal 1920: 333. p.; Grünhut 1922: 102-103. pp.; Viski 1962: 9-11. pp.; Bólya 1964: 247. p.; Moos, Reinhard: Der Verbrechensbegriff in Oesterreich im 18. und 19. Jahrhundert. Sinn- und Strukturwandel. Ludwig Röhrscheid Verlag, Bonn, 1968. 137-142, 176, 248, 251-252, 312. pp.; Békés 1974: 123, 131. pp.; Tokaji 1984: 216. p.; Becchi-Seelmann 2005: 52. p.; Nagy 2005a: 147. p.; Nagy 2005b: 4. p.

³¹ Feuerbach 1801: 51. p.; Gönner 1810: 28-30. pp.; Entwurf eines Strafgesetzbuchs für das Großherzogthum Baden. Christian Theodor Groos, Karlsruhe, 1839. (Baden 1839) 26. p.; Marezoll 1841: 72. p.; Berner 1843: 185-187. pp.; Häberlin 1845: 33-34. pp.; Csatskó 1850: 221. p.; Stenglein 1858a: I, 36. p.; Stenglein 1858a: II, 30. p.; Gessler 1860: 54, 59, 66-67, 78. pp.; Antalfi 1864: 193-194, 201. pp.; Pauler 1864: 82-83. pp.; Schnierer 1872: 307. p.; Beksics 1877: 470. p.; Battlay 1879c: 13-14. pp.; Werner 1879b: 149-150. pp.; Horovitz 1891: 79. p.; Löffler 1895: 214, 218, 243. pp.; Finkey 1900: 68, 70. pp.; Hippel 1908: 455, 459-461, 467, 469, 471, 474-476. pp.; Angyal 1920: 333. p.

³² Gönner 1810: 30. p.; Marezoll 1841: 72, 74. pp.; Berner 1843: 186-188. pp.; Csatskó 1850: 221. p.; Gessler 1860: 54, 67, 78. pp.; Pauler 1864: 82-83. pp.; Schnierer 1872: 307. p.; Battlay 1879c: 14. p.; Werner 1879b: 150. p.; Horovitz 1891: 79. p.; Löffler 1895: 214. p.; Finkey 1900: 68-69. pp.; Hippel 1908: 455, 461, 467, 469, 471. pp.; Angyal 1920: 333. p.; Tokaji 1984: 216. p.

határozatlan szándék változatának tekintik a 19. századi szerzők a vagylagos szándékot (*dolus alternativus*).³³ Az általános (*generalis*) szándékot néhányan a határozatlan, a különöst (*specialis*) pedig az egyenes szándékkal azonosítják.³⁴ Már az 1840-es években kétséges a tettelző (*antecedens*) és tettekötvetkező (*subsequens*) szándék létjogosultsága, így nem is terjed el nagyon a szakirodalomban.³⁵ Szinte visszhangtalan a folytonos (*continuatus*) és félbeszakított (*interruptus*) szándék megkülönböztetése,³⁶ a feltételes (*conditionalis*),³⁷ a kísérő (*concomitans*)³⁸ és a közömbös (*indifferens*) szándékról is csak néhány szakíró tesz említést.³⁹

I.1.2. Gondatlanság

A nagyon korán megjelenő szándékossággal ellentétben a gondatlanság büntethetősége csak lassan alakul ki, ennek részben oka az is, hogy a közvélekedés ezeket az eseteket szerencsétlen véletlennek vagy ügyetlenségnek tekinti.⁴⁰ Számos meghatározási kísérlet és irányzat születik, de a 19. század végére sem alakul ki egy általánosan elfogadott culpa-definíció, nagyon széttart a jogalkotás és a jogtudomány.⁴¹

A gondatlan cselekmények büntetendősége kapcsán Feuerbach két problémakört vet fel: az ilyen magatartások általános szankcionálását és a gondossági kötelezettséget. Ezek az elvek tulajdonképpen a pszichológiai kényszerelmélet következetes érvényesítéséből származnak.⁴² A jogtudomány és a jogalkotás korán felismeri, hogy az összes különös részi tényállás esetén a gondatlan bűnösségű változat büntetése – bármilyen culpa-fogalom mellett – abszurd eredményekhez vezet, sőt a mindennapi életet is megnehezíti. Így bajor (1813), az

³³ Gönner 1810: 30. p.; Abegg, Julius Friedrich Heinrich: Beiträge zur Kritik des Entwurfs zu einem Criminalgesetzbuche für das Königreich Sachsen vom Jahre 1836. Verlag von J. K. G. Wagner, Neustadt a. d. Orla, 1837. 26. p.; Baden 1839: 26. p.; Marezoll 1841: 72. p.; Berner 1843: 186. p.; Häberlin 1845. 34. p.; Csatskó 1850: 221. p.; Gessler 1860: 67, 78. pp.; Pauler 1864: 82-83. pp.; Schnierer 1872: 307. p.; Werner 1879b: 150. p.; Horovitz 1891: 79. p.; Finkey 1900: 68. p.; Hippel 1908: 461, 467, 469, 471, 474-476. pp.; Angyal 1920: 333. p.

³⁴ Berner 1843: 191. p.; Häberlin 1845: 34, 37. pp.; Gessler 1860: 67. p.; Battlay 1879c: 14. p.; Werner 1879a: 26. p.; Werner 1879b: 148. p.; Horovitz 1891: 79. p.; Finkey 1900: 70-71. pp.; Hippel 1908: 461, 471. pp.; Angyal 1920: 333. p.

³⁵ Berner 1843: 223. p.; Schnierer 1872: 307. p.; Finkey 1900: 71-72. pp.; Angyal 1920. 333. pp.

³⁶ Pauler 1864: 83. p.; Angyal 1920: 333. p.

³⁷ Finkey 1900: 70. p.; Angyal 1920: 333. p.

³⁸ Angyal 1920: 333. p.

³⁹ Battlay 1879c: 14. p.; Angyal 1920: 333. p.

⁴⁰ Finkey 1899b: 2. p.; Angyal 1920: 319. p.; Kádár Miklós: A gondatlan bűnösség; a gondatlanságból elkövetett bűncselekményekért való felelősség, 4, 12, 14. pp. In Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője 1961/1-2. sz.; Békés 1974: 118-119, 125, 167. pp.

⁴¹ Csatskó 1850: 216-217, 225. pp.; Antalfi 1864: 197, 199-200, 203. pp.; Pauler 1864: 80. p.; Battlay 1879c: 1-2. pp.; Battlay Imre: A magyar büntető törvénykönyv a dolus és culpa szempontjából II. 77-79. pp. In Magyar Igazságügy 1879/12. sz. 77-95. pp. (1879a); Werner 1879a: 1-2. pp.; Werner Rezső: A dolus és culpa jelentősége a büntetőjogban III. 286, 295, 297, 303. pp. In Magyar Igazságügy 1879/11. sz. 285-304. pp. (1879c); Finkey 1899a: 718-719. pp.; Angyal 1920: 336. p.; Békés 1974: 119, 125-126, 339. pp.

⁴² Feuerbach, Paul Johann Anselm: Betrachtungen über dolus und culpa, überhaupt und den dolus indirectus insbesondere. In Almendingen, Ludwig Harscher von – Grolman, Karl – Feuerbach, Paul Johann Anselm (szerk.): Bibliothek für die peinliche Rechtswissenschaft und Gesetzkunde II. P. G. Schröder, Göttingen, 1800. (1800a) 243. p.; Feuerbach, Paul Johan Anselm: Revision der Grundsätze und Grundbegriffe des positiven peinlichen Rechts II. Georg Friedrich Tasche, Chemnitz, 1800. (1800b) 47-65. pp.; Feuerbach 1801: 47-54. pp.; Gönner 1810: 20. p.; Gessler 1860: 42. p.; Löffler 1895: 212-215, 217-218. pp.; Hippel 1908: 454-458. pp.; Grünhut 1922: 102-103. pp.; Moos 1968: 215-218, 250. pp.; Naucke, Wolfgang: Feuerbachs Lehre von der Funktionsgültigkeit des gesetzlichen Strafrechts. In Hilgendorf, Eric – Weitzel, Jürgen: Der Strafgedanke in seiner historischen Entwicklung. Ringvorlesung zur Strafrechtsgeschichte und Strafrechtsphilosophie. Duncker & Humblot, Berlin, 2007. 110. p.

oldenburgi (1814) és a hannoveri (1840) kódexen kívül mindenhol feltűnik a rendelkezés, hogy csak a különös részben megjelölt cselekmények gondatlan megvalósítása büntethető.⁴³ Az általános gondossági kötelezettség ezzel szemben szinte azonnal beépül a büntetőjogi gondolkodásba és a törvényekbe.⁴⁴ A korabeli jogtudomány képviselői a saját gondatlanság-felfogásuknak megfelelően kvantitatív és kvalitatív szempontok szerint csoportokat alakítanak ki, ezt magyarul Finkey foglalja össze.⁴⁵

A mennyiségi felosztásra a német büntetőjogban két nézet figyelhető meg. Már 1843-ban megkérdőjeleződik a német közös jogot (*gemeines Recht*) művelők között elterjedt felfogás, amely a recipiált római jogra épülve *culpa lata/levis/levissima* vagy *lata/levis* között tesz különbséget. Az elhatárolás relatív volta miatt egyértelmű határvonal nem húzható, ezáltal összeegyeztethetetlen a büntetőjog határozottsági követelményével.⁴⁶ Az 1813-as bajor és az 1840-es hannoveri büntető törvénykönyv nyomán terjed el a súlyosabb (*grobe*) és enyhébb (*geringere*) gondatlanság megkülönböztetése, amely már a kortársak szerint is túlzottan kazuisztikus.⁴⁷

A culpa minőségi szempontú változatai három csoportba sorolhatóak.⁴⁸ A tudatos (*luxuria*)⁴⁹ és nem tudatos (hanyagosság, *negligentia*)⁵⁰ gondatlanság fogalompárnál azonban bizonyos szerzők csak az egyiket tekintik gondatlanságnak, a *luxuria* esetében előfordul szándékosság alá sorolás, valamint a *dolus* és *culpa* közötti bűnösségi alakzatnak minősítés. A 19. század elején egy négy elemű felosztás is megjelenik, azonban ez nem válik általánosan elismertté.⁵¹ A szándék által meghatározott gondatlanság (*culpa dolo determinata*) Feuerbach 1800-as tanulmánya nyomán teljesen önálló kategória, az újszerű megközelítés igazodási ponttá válik a német nyelvű és az azt mintaként tekintő büntetőjog-tudományban és jogalkotásban. Ez a szándékon túli eredményért való felelősség megoldása oly módon, hogy egyértelműen a gondatlanság körében helyezi el azt.⁵² A szerzők egy része ezt a *culpa dolo*

⁴³ Abegg 1837: 26. p.; Kamptz 1844: 13. p.; Häberlin 1845: 38, 45. pp.; Stenglein 1858a: III, 39. p.; V. Criminalgesetzbuch für das Herzogthum Braunschweig vom 10. Juli 1840. In Stenglein, Melchior (szerk.): Sammlung der deutschen Strafgesetzbücher I. Verlag von Christian Kaiser, München, 1858. (Stenglein 1858a: V) 25. p.; VII. Strafgesetzbuch für das Großherzogthum Hessen vom 17. September 1841. In Stenglein, Melchior (szerk.): Sammlung der deutschen Strafgesetzbücher I. Verlag von Christian Kaiser, München, 1858. (Stenglein 1858b: VII) 44-45. pp.; Antalfi 1864: 203-204. pp.; Pauler 1864: 85-86. pp.; Hippel 1908: 470, 479. pp.; Békés 1974: 125. p.

⁴⁴ Csatskó 1850: 216. p.; Antalfi 1864: 203. p.; Hippel 1908: 457, 461, 465. pp.; Löffler 1895: 213-214, 243, 248. pp.; Grünhut 1922: 103. p.; Moos 1968: 218. p.; Békés 1974: 120-122. pp.

⁴⁵ Csatskó 1850: 221-223. pp.; Pauler 1864: 86-87. pp.; Battlay 1879a: 83-85. pp.; Werner 1879c: 299-303. pp.; Finkey 1899a: 722-724. pp.; Angyal 1920: 341. p.

⁴⁶ Feuerbach 1801: 50. p.; Berner 1843: 237, 239. p.; Häberlin 1845: 40-41. pp.; Köstlin 1855: 183. p.; Antalfi 1864: 204. p.; Pauler 1864: 86-87. pp.; Battlay 1879a: 84. p.; Werner 1879c: 302-303. pp.; Bruck 1885: 76-77. pp.; Finkey 1899a: 724. p.; Angyal 1920: 341. p.

⁴⁷ Marezoll 1841: 73. p.; Häberlin 1845: 40-43. pp.; Bruck 1885: 77. p.; Stenglein 1858a: I, 43-44. pp.; Stenglein 1858a: II, 32-33. pp.; IV. Strafgesetzbuch für das Königreich Württemberg vom 1. März 1839. In Stenglein, Melchior (szerk.): Sammlung der deutschen Strafgesetzbücher I. Verlag von Christian Kaiser, München, 1858. (Stenglein 1858a: IV) 34. p.; Stenglein 1858b: VI, 31-33. pp.; Hippel 1908: 458, 465, 479. pp.

⁴⁸ Csatskó 1850: 222. p.; Köstlin 1855: 183. p.; Pauler 1864: 86, 137. pp.; Battlay 1879c: 1. p.; Battlay 1879a: 83-85. pp.; Werner 1879a: 1-2. pp.; Werner 1879c: 299-301. pp.; Finkey 1899a: 722. p.; Angyal 1920: 341. p.

⁴⁹ Berner 1843: 241-242, 246-247, 249. pp.; Köstlin 1855: 165, 182-183. pp.; Pauler 1864: 81, 85-86. pp.; Körösi 1872a: 367. p.; Schnierer 1872: 307-308. pp.; Werner 1879a: 27. p.; Finkey 1899a: 722. p.; Angyal 1920: 341. p.; Békés 1974: 124. p.

⁵⁰ Berner 1843: 248-249. pp.; Köstlin 1855: 176. p.; Finkey 1899a: 722-723. pp.; Angyal 1920: 341. p.; Békés 1974: 147, 148, 339. pp.

⁵¹ Gessler 1860: 54. p.; Battlay 1879a: 83. p.

⁵² Feuerbach 1800a: 243. p.; Feuerbach 1801: 52-53. pp.; Gönner 1810: 26-27. pp.; Tafinger 1811: 103-104. pp.; Semer 1817: 14. p.; Baden 1839: 27. p.; Marezoll 1841: 74. p.; Berner 1843: 258-259. pp.; Kamptz 1844: 8, 11-12. pp.; Häberlin 1845: 36. p.; Thilo, Wilhelm: Strafgesetzbuch für das Großherzogthum Baden. Mit den Motiven der Regierung und den Resultaten der Stände Verhandlungen im Zusammenhange Dargestellt I. Verlag

mixta vagy szándékkal vegyes gondatlanság kifejezéssel is jelölik, de a gondatlanság körébe sorolás itt már nem annyira egyértelmű.⁵³

I.2. A praeterintencionális cselekmények besorolási modelljei

A szándékon túli eredményért való felelősség megítélésére a 18-20. század folyamán hat nagy dogmatikai válasz merül fel, ezek – legalább nyomokban – a magyar büntetőjogi gondolkodásban és kodifikációs kísérletekben is megfigyelhetők.

1. A legkorábbi megközelítés Carpzov nyomán terjed el, ezt az esetcsoportot a szándékosság egy fajaként, áttételes szándékként (*dolus indirectus*) írja le az itáliai praktikusok által kifejlesztett *versari in re illicita* elvnek megfelelően: az elkövető felelős minden tiltott magatartásból következő eredményért. Ez a felfogás a 18. század végéig uralkodó Európában,⁵⁴ az osztrák jogalkotást és így a jogtudományt is az egész 19. században áthatja.⁵⁵ A hazai jogirodalomban 1813-ig egyedüli álláspont, de utána is korlátozott tartalommal megfigyelhető.⁵⁶

2. Ezzel szemben Feuerbach a culpa körében helyezi el a praeterintencionális cselekményeket szándék által meghatározott gondatlansággként (*culpa dolo determinata*).⁵⁷ Megközelítése nemcsak az 1813. évi bajor büntető törvénykönyvben nyer szabályozást, hanem a 19. század közepéig általánosan elterjed. Ennek alapján nem igazolható a

von Christian Theodor Groos, Karlsruhe, 1845. 134. p.; Köstlin 1855: 185-186, 189, 203-205, 207. pp.; Stenglein 1858a: I, 36.p.; Stenglein 1858a: II, 31. p.; Stenglein 1858a: IV, 34. p.; Stenglein 1858a: V, 26. p.; Stenglein 1858b: VI, 30-31. pp.; Stenglein 1858b: VII, 45, 61. pp.; Gessler 1860: 55, 59, 66. pp.; Heimbach 1861: 583. p.; Pauler 1864: 88. p.; Körösi 1872: 64-66. p.; Schnierer 1873: 142-143, 242. pp.; Beksics 1877: 470-471. pp.; Battlay 1879c: 15-17. pp.; Battlay Imre: A magyar büntetőtörvénykönyv a dolus és culpa tana szempontjából III. 289. p. In Magyar Igazságügy 1879/12. sz. 268-295. pp. (1879b); Werner 1879a: 27. p.; Werner 1879d: 405-408. pp.; Löw Tóbiás (szerk.): A magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és a vétségekről (1878:5. tcz.) és teljes anyaggyűjteménye I. Pesti Könyvnyomda, Budapest, 1880. (1880a) 498-499. pp.; Löw Tóbiás (szerk.): A magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és a vétségekről (1878:5. tcz.) és teljes anyaggyűjteménye II. Pesti Könyvnyomda, Budapest, 1880. (1880b) 502, 535. pp.; Bruck 1885: 98, 102. pp.; Horovitz 1891: 87-88. pp.; Fayer 1895: 251. p.; Löffler 1895: 215, 217-218, 244, 247-248, 251-252, 254-256, 260-261. pp.; Finkey 1899a: 725-726. pp.; Finkey 1900: 70. p.; Finkey Ferenc: A gondatlan emberölés és a halált okozó súlyos testi sértés viszonyához, 373. p. In Jogtudományi Közlöny 1902/45. sz. 373-375. pp.; Fayer 1905a: 308. p.; Hippel 1908: 456, 460, 462, 465, 467, 470-471, 476. pp.; Degré 1916: 61-62. pp.; Angyal 1920: 343. p.; Grünhut 1922: 102-103. pp.; Viski 1962: 11. p.; Moos 1968: 250. p.; Békés 1974: 121-124, 127-128, 131, 138, 147-148. pp.; Nagy 2005a: 147. p.; Nagy 2005b: 5. p.

⁵³ Pauler 1864: 85, 88-89, 137. pp.; Kautz 1873: 75. p.; Horovitz 1891: 80, 88. pp.; Finkey 1900: 70. p.; Finkey 1902: 373. p.; I.: A jogos védelem köre, 331. p. In Jogtudományi Közlöny 1902/40. sz. 331-332. pp.; Bólya 1964: 245. p.

⁵⁴ Heimbach 1861: 583. p.; Löffler 1895: 166, 168-170, 172, 178, 180-181, 183-188, 190, 214-215, 248-249. pp.; Finkey 1900: 70. p.; Hippel 1908: 456, 459, 464, 468, 473. pp.; Degré 1916: 60-63. pp.; Viski 1962: 9-12. pp.; Bólya 1964: 244, 247. pp.; Moos 1968: 137-142, 176, 248, 251-252, 312. pp.; Békés 1974: 123, 131. pp.; Nagy 2005a: 146. p.; Nagy 2005b: 4. p.

⁵⁵ Heimbach 1861: 584. p.; Antalfi 1864: 202-204. pp.; Pauler 1864: 85, 89. pp.; Werner 1879b: 148. p.; Werner 1879d: 405. p.; Löffler 1895: 183-187. pp.; Hoegel 1904: 93, 137-139, 141-143, 149. pp.; Hippel 1908: 399, 401. pp.; Degré 1916: 62. p.; Viski 1962: 11. p.; Moos 1968: 137, 141-142, 174, 176, 178, 188, 190, 248, 251-252, 261, 312. pp.

⁵⁶ Bató 2014: 30-31. pp.

⁵⁷ Feuerbach 1800a: 243. p.; Feuerbach 1801: 52-53. pp.; Tafinger 1811: 103-104. pp.; Semer 1817: 14. p.; Marezoll 1841: 74. p.; Berner 1843: 258. p.; Köstlin 1855: 203-205, 207. pp.; Gessler 1860: 55, 59, 66. pp.; Heimbach 1861: 583. p.; Pauler 1864: 88. p.; Schnierer 1873: 142. p.; Battlay 1879c: 15-16. pp.; Werner 1879d: 406. p.; Bruck 1885: 98, 102. pp.; Horovitz 1891: 78. p.; Fayer 1895: 251. p.; Löffler 1895: 215, 217-218, 248. pp.; Finkey 1899a: 725. p.; Finkey 1900: 70. p.; Fayer 1905a: 308. p.; Hippel 1908: 456. p.; Degré 1916: 61. p.; Angyal 1920: 343. p.; Grünhut 1922: 102-103. pp.; Viski 1962: 11. p.; Moos 1968: 250. p.; Békés 1974: 121-123. pp.; Nagy 2005a: 147. p.; Nagy 2005b: 5. p.

visszhangtalanságára utaló megállapítás (Nagy Ferenc).⁵⁸ A szerzők egy része szinonimaként használja a *culpa dolo mixta* (szándékossággal vegyes gondatlanság) kifejezést is, amely azonban átvezet egy másik megoldáshoz is.⁵⁹ Az elmélet hazai recepciója Vuchetich Mátyás (1767-1824) 1813-as kézirat tananyagában valósul meg, és 1848-ig beépül a magyar büntetőjogi irodalomba.⁶⁰

3. A szándékosság és gondatlanság halmazatként történő értékelése – találkozás vagy egybefolyás magyar megfelelővel – a *culpa dolo determinata* továbbfejlesztett és átértelmezett változataként jelenik meg a szakíróknál.⁶¹ Emellett büntető törvénykönyvekbe (pl. Hessen 1841) és javaslatokba (pl. 1843-as magyar) is bekerül az, hogy az elkövető által elkövetni szándékozott szándékos bűncselekmény (pl. testi sértés) és az eredménynek megfelelő gondatlan bűncselekmény (pl. emberölés) közötti halmazatként kell elbírálni az ilyen cselekményeket.⁶²

4. A kizárólag a szakirodalomban (pl. Reinhold Köstlin 1813-1856) megjelenő álláspont a szándékoltnál súlyosabb eredményt okozó bűncselekményeket – a rögtönös szándékkal vagy a tudatos gondatlansággal megvalósítottakkal együtt – egy külön bűnösségi kategóriaként fogja fel, amely a gondatlanság és a szándékosság között helyezhető el. Ezt a „középfokot” a kortársak és a későbbi szerzők többsége is elveti, még önálló elnevezést sem találnak rá.⁶³ A *culpa dolo determinata* semmiképpen sem tekinthető ilyen átmeneti bűnösségi formának,⁶⁴ mivel ezt Feuerbach saját – három értelmezést is lehetővé tevő – megállapításai nem támasztják alá, valamint az elmélet későbbi értékeléseiben fel sem merül. Hazai szerző és tervezet nem követi ezt a megoldást.

5. A német birodalmi törvénykönyv (1871) – követve az 1851. évi poroszt – egy sokkal archaikusabb megoldást választ: nem határozza meg a bűnösségi alakzatokat, hanem a tudomány és praxis „hatáskörébe” utalja. A törvény tudatosan teret enged a szándékon túli eredményért való felelősség objektív felfogásának, a különös részben a bűnösségre tekintet nélkül büntetendőnek tekinti, de a szándékos bűncselekménynél enyhébb büntetéssel fenyegeti.⁶⁵ Ezt a mintát követi a Csemegi-kódex is, sőt ez a felfogás, törvényi definíció hiányában, még az 1950-es években is érvényesül.⁶⁶

⁵⁸ Baden 1839: 27. p.; Marezoll 1841: 74. p.; Berner 1843: 258-259. pp.; Kamptz 1844: 8, 11-12. pp.; Häberlin 1845: 36. p.; Thilo 1845: 134. p.; Stenglein 1858a: I, 36. p.; Stenglein 1858a: II, 31. p.; Stenglein 1858a: IV, 34. p.; Stenglein 1858a: V, 26. p.; Stenglein 1858b: VI, 30-31. p.; Stenglein 1858b: VII, 45, 61. pp.; Löffler 1895: 244, 247-248, 251-252, 254-256, 260-261. pp.; Finkey 1899a: 725-726. pp.; Finkey 1900: 70. p.; Hippel 1908: 456, 460, 462, 465, 467, 470-471, 476. pp.; Degré 1916: 62. p.; Nagy 2005a: 147. p.; Nagy 2005b: 5. p.

⁵⁹ Pauler 1864: 85, 88-89, 137. pp.; Kautz 1873: 75. p.; Horovitz 1891: 80, 88. pp.; Finkey 1900: 70. p.; I. 1902: 331. p.; Finkey 1902: 373. p.; Bólya 1964: 245. p.

⁶⁰ Bató s.a.a.; Bató s.a.b.

⁶¹ Feuerbach 1801: 52-53. pp.; Marezoll 1841: 74. p.; Berner 1843: 254-258. pp.; Köstlin 1855: 203. p.; Heimbach 1861: 583-584. p.; Pauler 1864: 88. p.; Körösi 1872: 64-66, 154-155. pp.; Kautz 1873: 75, 193. pp.; Schnierer 1873: 142-143. pp.; Battlay 1879c: 15. p.; Werner 1879d: 401-403, 406-407. pp.; Bruck 1885: 98. p.; Horovitz 1891: 87-88. pp.; Fayer 1895: 251. p.; Finkey 1899a: 726. p.; Finkey 1902: 373-375. pp.; Fayer 1905a: 308. p.; Hippel 1908: 456. p.; Degré 1916: 61. p.; Bólya 1964: 244, 246, 250-251. pp.

⁶² Löffler 1895: 247-248, 251-252. pp.; Finkey 1899a: 726. p.; Hippel 1908: 467, 470. pp.

⁶³ Tafinger 1811: 256-257. pp.; Marezoll 1841: 74. p.; Köstlin 1855: 182-187, 189. pp.; Gessler 1860: 79-80. pp.; Pauler 1864: 81, 85. pp.; Battlay 1879c: 13-14. pp.; Battlay 1879a: 85. p.; Werner 1879a: 26, 28. pp.; Löffler 1895: 225, 228-229. pp.; Finkey 1899a: 723. p.; Finkey 1900: 70. p.; Tokaji 1984: 237. p.

⁶⁴ Ezzel ellentétesen: Nagy 2005a: 147. p.; Nagy 2005b: 5. p.

⁶⁵ Heimbach 1861: 583-585. pp.; Werner 1879d: 402. p.; Löw 1880a: 498-500. pp.; Löw 1880b: 476, 556-557. pp.; Bruck 1885: 104. p.; Löffler 1895: 240, 250, 256-257, 262, 278. pp.; Hippel 1908: 485-486. pp.; Fayer 1905a: 309. p.; Fayer László: A magyar büntetőjog kézikönyve II. Különös rész. Franklin-Társulat, Budapest, 1905. (1905b) 229-230. pp.; Degré 1911: 34. p.; Degré 1916: 59, 63. pp.; Angyal 1920: 319-320, 346. pp.; Viski 1962: 11-12. pp.; Bólya 1964: 243-245. pp.; Békés 1974: 123, 318. pp.; Viski 1980: 463. p.; Vormbaum, Thomas: Einführung in die moderne Strafrechtsgeschichte. Springer, Berlin, 2009. 82, 87-88. pp.

⁶⁶ Battlay 1879b: 289. p.; Löw 1880b: 556-559. pp.; Fayer 1895: 251. p.; Finkey 1899a: 726. p.; S.: Az 1792-iki javaslat vezérlő eszméi s általános része III. 363. p. In Jogtudományi Közlöny 1899/50. sz. 362-363. pp. (1899c);

6. A 20. század második felében a bűnösségi elvet a jogalkotás érvényesíti a súlyosabb eredményért való büntetőjogi felelősség megállapításánál. A német szövetségi büntető törvénykönyvbe az 1953. évi novellával kerül be egy rendelkezés, így alakul ki az *erfolgsqualifizierte Delikte* kategóriája.⁶⁷ A magyar szakirodalomban a nemzetközi tendenciákra hivatkozva az 1910-es évek óta követelik az eredményfelelősség kiiktatását (Degré Lajos 1882-1915, Vámbéry Ruzstem 1872-1948, Angyal Pál. Az 1950. évi II. törvény megalkotása előtti folyóirati vitában Schultheisz Emil (1899-1983) veti fel újra, de nem kerül be a szövegbe.⁶⁸ Az 1961. évi V. törvény 18. §-a határozza meg először a szándékon túli eredményért való felelősség megállapításának feltételét,⁶⁹ azóta töretlenül érvényesül a hazai jogban és a büntetőjogi gondolkodásban: az előző (1978. évi IV. törvény 15. §)⁷⁰ és a hatályos (2012. évi C. törvény 9. §) szabályozás szinte változatlan szöveggel tartalmazza a vegyes bűnösséget.⁷¹ A kifejezés korábbi, mint a mai tartalma, hiszen a szándékosság és vétkesség találkozásánál Werner Rezső (1838-1907) említi, de a máig elfogadott tartalmi kidolgozás Tokaji Gézától (1926-1996) származik.⁷²

A továbbiakban annak vizsgálatára kerül sor, hogy milyen bűnösségi koncepció figyelhető meg az 1795. évi és az 1830. évi tervezetben, valamint miként rendezik a szándékon túli eredményért való felelősség kérdését.

II. Az 1795. évi tervezet

Az első teljes büntetőjogot átfogó tervezetnek – ellentétben az egyik előképét jelentő Josephinával (1787) – nincsen önálló általános része, helyette a normaszövegen kívüli, bizonytalan jogforrási státuszú *Alapelvek* tartalmazza egyes az anyagi jog és az eljárás alaptételeit, általános szabályait. Ez azonban nem klasszikus törvénytörvény, hanem

Finkey 1902: 373-375. pp.; Fayer 1905a: 308-309. pp.; Fayer 1905b: 229-230. pp.; Hippel 1908: 407. p.; Degré 1916: 53, 57, 63, 70-72. pp.; Vámbéry Ruzstem: A büntetőjogi értékhatár felemelése. 369. p. In Jogtudományi Közlöny 1917/42. sz. 368-370. pp.; Angyal 1920: 346. p.; Popovics Béla (szerk.): A Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyve. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1962. 68, 70. pp.; Viski 1962: 11-12. pp.; Bólya 1964: 245. p.

⁶⁷ Bólya 1964: 245. p.; Nagy 2005a: 151. p.; Nagy 2005b: 8. p.; Roxin, Claus: Strafrecht. Allgemeiner Teil I. Verlag C.H. Beck, München, 2006. 337. p.; Vormbaum 2009: 232, 242. pp.

⁶⁸ Degré 1916: 54-56, 59, 70-72. pp.; Vámbéry 1917: 368-369. pp.; Angyal 1920: 346. p.; Schultheisz Emil: A Btk. reformjára vonatkozó elgondolások I. 198. p. In Jogtudományi Közlöny 1949/5. sz. 193-199. pp.; Viski 1962: 11-12. pp.; Bólya 1964: 244. p.; Ambrus István – Ujváry Ákos: Száz éve halt hősi halált Degré Lajos, az „elfeledett” büntetőjogász, 124. p. In Magyar Jog 2015/2. sz. 116-124. pp.

⁶⁹ Popovics 1962: 68, 70. pp.; Bólya 1964: 246. p.; László Jenő (szerk.): Az 1978. évi IV. törvény (BTK) előkészítése I. Igazságügyi Minisztérium, Budapest, 1984. 404. p.; Nagy 2005a: 145, 147, 166. pp.; Nagy 2005b: 3, 5, 21. pp.; Szomora 2013: 57. p.

⁷⁰ Tokaji 1984: 239-240. pp.; László 1984: 404-409. pp.; Nagy 2005a: 145, 148, 153-154. pp.; Nagy 2005b: 3, 5, 10, 21. pp.; Kis Norbert – Hollán Miklós – Gellér Balázs: A Büntető Törvénykönyv magyarázata I. Általános rész. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest, 2006. 66-68. pp.; Szepesi Erzsébet: II. Fejezet. A bűncselekmény és az elkövető. In Varga Zoltán (szerk.): A Büntető Törvénykönyv magyarázata 1. Complex Kiadó, Budapest, 2009. 65-68. pp.; Kónya István: II. Fejezet: A bűncselekmény és az elkövető. In Rabóczki Ede – Berkes György (szerk.): Magyar büntetőjog. Kommentár a gyakorlat számára. HVG-ORAC, Budapest, 2012. 45-47. pp.; Szomora 2013, 57. p.

⁷¹ Szomora 2013: 57. p.; Nagy 2014: 190-191. pp.

⁷² Werner 1879d: 401. p.; Tokaji Géza: [Hozzászólás], 31. p. In Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője 1961/1-2. sz.; Bólya 1964: 243. p.; Szabó András: Nemzetközi büntetőjogi munkaértekezlet a Magyar Tudományos Akadémián, 155. p. In Jogtudományi Közlöny 1961/3. sz. 150-164. pp.; Békés 1974: 123. p.; Viski 1980: 463. p.; Tokaji 1984: 237-240. pp.; Nagy 2005a: 145-146. pp.; Nagy 2005b: 3-4. pp.; Szomora 2013: 57. p.; Nagy 2014: 189-191. p.

magyarázatok és kriminálpolitikai indokolások is helyet kapnak benne.⁷³ A bűnösségre a 3. alapelvben térnek ki a tervezet összeállítói:⁷⁴ először részletesen kifejtik, hogy nem elég a közösségre háramló kár – tehát az eredmény és annak következményei (deliktum mennyisége) – alapján az elkövető magatartását megítélni, hanem a gondatlanság vagy szándékosság alapján (deliktum minősége) az esetleges későbbi veszélyességet is. Mivel ezek között nagy különbségek lehetnek, így mindkét alakzatnak külön három-három fokozatot kell meghatározni és külön büntetési tétellel kell ellátni. Ez a rendszer Filangieri bűnösség-konceptióját veszi át, de míg az itáliai jogtudós kizárólag az emberölésre csak illusztrációnak szánja, addig az 1795. évi tervezet megszövegezői általános érvényűnek tekintve az összes cselekménynél beépítik.⁷⁵ Ezt követően először a gondatlanságra, majd a szándékosságra vonatkozó rendelkezéseket sorolja fel tervezet, végül pedig egyértelművé teszi, hogy a meghatározott büntetési tételkereteket a bíró nem lépheti át, de ezen belül köteles értékelni az enyhítő és súlyosító körülményeket.

II.1. Szándékosság

Szándékosság (*malitia, dolus, propositum*) valósul meg a tervezet szerint, ha ténylegesen az az eredmény következik be, amelyre az elkövető szándéka irányul.⁷⁶ A fokozatokat úgy határozzák meg, hogy az első a legenyhébb (szenvedély és lélek szerfeletti megindultsága), a második a megfontolt változat, ez az általánosan elterjedt kvantitatív felosztás két eleme. A legsúlyosabb harmadik fokozat viszont nehezen értelmezhető, ugyanis arra helyezi a hangsúlyt, hogy az elkövető a bűncselekmény elkövetésétől visszatartó okok ellenére mégis megvalósította a szándékolt cselekményt.⁷⁷

Az élet és testi épség elleni bűncselekmények szabályainál⁷⁸ végig váltakozva jelenik meg a szándékosság (*dolus*),⁷⁹ a fondorlat (*malitia*),⁸⁰ az elhatározott (*deliberatum*),⁸¹ a tudva

⁷³ Hajdu 1971: 201-202. pp.; Balogh, Elemér: Die Dogmatik des Materiellen Strafrechts. (Entwicklungsgeschichtlicher Überblick mit besonderen Hinsicht auf den Gesetzesvorschlag von 1843/44). In Máthé, Gábor – Ogris, Werner (szerk.): Die Entwicklung der österreichische-ungarischen Strafrechtskodifikation im XIX-XX. Jahrhundert, Unio, Budapest, 1996. 189. p.; Balogh Elemér: A magyar büntető anyagi jog dogmatikatörténetének kezdetei, 477, 479. pp. In Jogtudományi Közlöny 1997/11. sz. 469-484. pp.; Balogh Elemér: A magyar büntető törvény-tervezetek szerkezeti fejlődése. In Tóth Károly (szerk.): Tanulmányok Dr. Nagy László egyetemi tanár születésének 90. évfordulójára. Acta Jur. et Pol. Tomus LXIV. Szeged, 2004. 29, 32. pp.; Balogh 2007: 10. p.; Balogh, Elemér: Strafgesetzesentwürfe als Ergebnisse der Kodifikationstätigkeit deputationum regnicolarum (1790–1843). In Balogh, Elemér: Die ungarische Strafrechtskodifikation im 19. Jahrhundert. LIT, Berlin, 2010. 7, 11. pp.; Balogh, Elemér: Die traditionelle Dogmatik des materiellen Strafrechts. In Balogh, Elemér: Die ungarische Strafrechtskodifikation im 19. Jahrhundert. LIT, Berlin, 2010. (2010c) 30, 35. pp.; Balogh, Elemér: Die dogmatische Entwicklung zur Zeit des Vormärz. In Balogh, Elemér: Die ungarische Strafrechtskodifikation im 19. Jahrhundert. LIT, Berlin, 2010. (2010a) 43. p.

⁷⁴ Codex de delictis eorumque poenis pro tribunalibus Regni Hungariae, Partiumque eidem adnexarum per regnicolarem juridicam deputationem. Landerer, Pest, 1807. (Codex) 4-5. p.; Fayer László: Az 1792-iki magyar büntető-törvényjavaslat, 361. p. In Jogtudományi Közlöny 1896/46. sz. 361-362. pp.; Hajdu 1971: 165-166, 180-181, 201-202, 392-393. pp.; Bónis György: Hajdu Lajos: Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet. 1027. p. In Századok 1973/4. sz. 1026-1028. pp.; Balogh 1996: 189-190. pp.; Balogh 1997: 477. p.; Balogh 2004: 30. p.; Balogh 2007: 12-13. pp.

⁷⁵ Filangieri 1808: 251-252. pp.; Hajdu 1971: 180. p.; Becchi-Seelmann 2005: 51. p.

⁷⁶ Codex 1807: 5. p.; S.: Az 1792-iki javaslat vezérlő eszméi s általános része II. 354. p. In Jogtudományi Közlöny 1899/49. sz. 353-355. pp. (1899b); Hajdu 1971: 392-393. pp.

⁷⁷ Codex 1807: 5, 93. pp.; S. 1899b: 354-355. pp.; S. 1899c: 363. p.; Hajdu 1971: 166, 180-181, 392-393, 509. pp.; Balogh 1996: 190. p.; Balogh 2007: 12-13. pp.

⁷⁸ Bató Szilvia: Mert az Ördög velem volt. Élet elleni bűncselekmények a 19. század első felében. L'Harmattan, Budapest, 2012. 72-74. pp.

⁷⁹ Codex 1807: 57-59. pp. XIX. 1. §, 2. § a)-b), 3. § a), h), n); Hajdu 1971: 462, 464. pp.

⁸⁰ Codex 1807: 57, 60. pp. XIX. 1. §, XXI. 4. §; Hajdu 1971: 462, 466. pp.

(*sciens*),⁸² az elhatározott szándék (*deliberato proposito*)⁸³ és az ölési szándék (*animus occidendi*)⁸⁴ kifejezés, azonban ezek nem jelentenek tartalmi eltérést. A csecsemőkitétel ölési változatánál feltűnik a „*directusque, & indirectus esse*” fordulat,⁸⁵ de sajnos ezt a tervezet összeállítói nem fejtik ki, így nem azonosítható a *dolus directus/indirectus* fogalompárral. Az emberölésről szóló XIX. artikulus 4. §-ában a 3. alapelvben rögzített fokozatoknak megfelelően külön-külön büntetési tételek szerepelnek. Erre a rendelkezésre utal vissza több cikkely (XX. 3. §; XXI. 4. §; XXIV. 3. §; XXV. 4. §; XXVII. 5. §), külön büntetési tételekkel szerepelnek a sajátos ölési cselekmények egy részénél (magzatelhajtás, XXII. 2. §; csecsemőkitétel, XXIII. 5. §), a párbajnál (XXIX. 4. §) és a testi sértéseknél (XXXI. 6. §; XXXII. 4. §). Az elvétel és tévedés szabályait egy magyarázattal vezetik be: a szándékos emberölés megállapításához nem elegendő az eredményre alapozni a felelősséget, hanem az akaratot is kell figyelembe venni.⁸⁶

Ennek alapján az tervezetben a *dolus indirectus*t mellőző Filangieri-féle fokozatokon⁸⁷ kívül más szisztematikus felosztásnak nincsen nyoma.

II.2. Gondatlanság

A culpa meghatározása (3. alapelv) úgy szól, hogy az elkövető feltett szándékán kívül következik be az eredmény.⁸⁸ A három fokozat itt is megvan, a bekövetkezés valószínűsége határozza meg a besorolást: nagyon távoli kapcsolat, könnyen bekövetkezhet az eredmény, a legsúlyosabb fokozat szerint pedig nagyobb valószínűséggel következik be, mint az eredetileg tervezett. Ezek és a hozzájuk rendelt büntetési tételek minden bűncselekménynél külön megtalálhatók.⁸⁹ A 6. alapelvben is felmerül a gondatlanság, de itt egy furcsa kontextusban, ugyanis a tettestársak, bűnsegédek (cinkosok) és a tudomással bírók esetében is szerepel a gondatlan elkövetés lehetősége.⁹⁰

A jogalkotó az élet és testi épség elleni cselekmények különös részi szabályain ezeket a fokozatokat végig érvényesíti, mindenkor egy szakaszban a szándékossággal. Ez a mechanikus alkalmazás azonban abszurd megoldásokhoz vezetett, fogalmilag kizárt például a magzatelhajtásnál, vagy a bérgyilkosságnál, mégis szerepel.⁹¹

Az emberölésnél (XIX. 1. §) általános elvként mondja ki a tervezet, hogy a büntetőjogi felelősség megállapításához legalább az elkövető gondatlansága szükséges, merő véletlenből eredő halálos eredményért nem lehet felelősségre vonni senkit. A gondatlanság véletlentől elhatárolása nem csak itt tűnik fel, a 3. § 1) pontjában definiálja is a bizottság a *casuale homicidiumot*: megengedett dologban és jogos módon, helyen, időben tevékenykedik, mindenféle ártó szándék nélkül, mégis más halálához vezet. A culpa alapelvek között szereplő fogalma csak a feltett szándékot zárja ki (negatív fogalmi elem), de pozitív tartalmi elemeket nem említ, így ezt a hiányt pótolja a 3. § 1) pontban szereplő megjegyzés: annyiféle gondatlanság van, amennyi tiltott cselekvés és ezekből váratlanul bekövetkező haláleset.

⁸¹ Codex 1807: 64-65. pp. XXVII. 2. §; Hajdu 1971: 472. p.

⁸² Codex 1807: 61. p. XXII. 1. § a); Hajdu 1971: 467. p.

⁸³ Codex 1807: 61. p. XXII. 1. § b); Hajdu 1971: 467. p.

⁸⁴ Codex 1807: 61-62. pp. XXIII. 2. §, 3. § a)-b), XXIII. 4. §; Hajdu 1971: 468-469. pp.

⁸⁵ Codex 1807: 61. p. XXIII. 2. §; Hajdu 1971: 468. p.

⁸⁶ Codex 1807: 57-69. pp.; Hajdu 1971: 462-478. pp.; Balogh 2010c: 36. p.

⁸⁷ Becchi-Seelmann 2005: 52. p.

⁸⁸ Codex 1807: 5. p.; Hajdu 1971: 392. p.

⁸⁹ Codex 1807: 5. p.; S. 1899b: 354-355. pp.; S. 1899c: 363. p.; Hajdu 1971: 165, 180-181, 392-393, 509. pp.; Balogh 1996: 190. p.; Balogh 2007: 12-13. pp.

⁹⁰ Codex 1807: 6. p.; S. 1899c: 362. p.; Hajdu 1971: 393-394. pp.

⁹¹ Codex 1807: 57-69. pp.; Hajdu 1971: 462-478. pp.

Tehát a jogalkotó gondatlannak tekinti a tiltott cselekvésből származó halálesetet, de nem követel meg előrelátást. Ez feltehetőleg kiegészül a hanyagsággal (*negligentia*) és a vétkes tudatlansággal (*culposa sua inscitia*), mert a k) pontban ezt határozza meg a gondatlan emberölés harmadik esetkörének.⁹² A megégetésnél fordul elő (XXV. 2. §) a *negligentia* és az *inscitia* mellett a meggondolatlanság (*incosiderantia*), amely a testi sértésnél is feltűnik (XXI. 1. § c) pont).⁹³ A tervezet enyhítő körülménynek tekinti, ha az orvos hanyagsága miatt hal meg a sértett (XIX. 3. § g) pont).⁹⁴ Ezeket a fogalmakat azonban a jogalkotó nem határozza meg, így nem ismert a pontos tartalmuk.

A tervezet LIV. cikkének a „meg nem nevezett” bűncselekményekről egyfajta utaló rendelkezés, a már meglévő egyéb tiltott cselekmények szankcionálásával foglalkozik, valamint tartalmaz egy általános felhatalmazást a bíró számára, hogy a társadalomra káros cselekményeket belátása szerint büntesse meg. Itt fordul elő több bűnösség megjelölésére használt kifejezés, de bővebb magyarázatot vagy definíciót itt sem találunk. A 2. §-ban van egy rövid eszmefuttatás arról, hogy az emberi életben számos olyan eset fordul elő, amikor nem szándékosság, hanem a meggondolatlanság, pajkosság (*peretulantia*) és gondatlan hanyagság vezet szomorú következményekhez. A részletszabályoknál a sebes kocszítás és lovaglásnál van jelentősége a gondatlanságnak (6. §), a bírót felhatalmazó rendelkezés pedig említi a gondatlanság fokát (8. §).⁹⁵

Nem bűnösségi kategória, hanem a jogalkotó kriminálpolitikai célokat próbál megvalósítani és bizonyítási problémákat megoldani két magatartás gondatlanná minősítésével. A jogos védelem túllépésénél (XIX. 3. § i) pont) nem az elkövető és az eredmény közötti pszichikus viszonyról van szó, hanem az eszköz hiányáról, amely objektív körülmény.⁹⁶ A többek által elkövetet ölésnél, ha a tényleges elkövetők személyének azonosítása lehetetlen és nincs előre feltett gyilkolásra irányuló szándék, akkor kisegítő szabályként gondatlan emberölés megállapítását teszi kötelezővé (XIX. 3. § h) pont). Nem vizsgálja az elkövetők pszichikus viszonyát a bekövetkező eredményhez, hiszen az okozati összefüggés is fikció, ugyanis a vádlott nem élhet ellenbizonyítással.⁹⁷

II.3. A praeterintencionális ölési cselekmények besorolása

A gondatlanság sajátos definíciójából kiindulva (feltett szándékán kívül következik be az eredmény) arra a téves következtetésre lehetne jutni, hogy ez az alapmodellje praeterintencionális ölési cselekmények megítélésének. A tervezetben három esetben merül fel a szándékon túli eredmény besorolásának problémája. A csecsemőkitétel veszélyeztető változatánál a csecsemő halálát gondatlanságnak tekinti a jogalkotó (XXIII. 4. §).⁹⁸ A terhesség eltitkolását a csecsemő szüléskor véletlenül bekövetkező halálánál is gondatlanságként fogják fel a kodifikációs munka során (XXI. 3. §).⁹⁹ Rablógyilkosság megállapításához pedig megfontolt szándékot követel meg a XXVII. cikk 2. §-a. Emellett részletesen kifejti, hogy a lopás közben ellenállást kifejtő sértett véletlen vagy gondatlan

⁹² Codex 1807: 58. p.; Hajdu 1971: 464. p.

⁹³ Codex 1807: 63. p.; Hajdu 1971: 470. p.

⁹⁴ Codex 1807: 58. p.; Hajdu 1971: 464. p.

⁹⁵ Codex 1807: 92-93. pp.; S.: Az 1792-iki javaslat vezérlő eszméi s általános része I. 346-347. pp. In Jogtudományi Közlöny 1899: 346-347. pp.; Hajdu 1971: 357-358, 508-510. pp.

⁹⁶ Codex 1807: 58. p.; Battlay Imre: A jogos védelem. (Adalék a magyar büntető törvénykönyv 79-ik §-ához), 456. p. In Magyar Igazságügy 1882/17. sz. 437-457. p.; Hajdu 1971: 286-287, 464. pp.

⁹⁷ Codex 1807: 58. p.; S. 1899c: 363. p.; Hajdu 1971: 286-287, 464. pp.

⁹⁸ Codex 1807: 62. p.; Hajdu 1971: 469. p.

⁹⁹ Codex 1807: 60. p.; Hajdu 1971: 466. p.

megölése nem sorolható ide,¹⁰⁰ viszont nem nyújt más megoldást. Ennek alapján a tervezet összeállítói kifejezetten arra törekednek, hogy a szándékon túli eredményt ne tekintsék szándékosság körébe sorolandó esetkörnek.

II.4. Az 1795. évi tervezet bűnösségi koncepciója

A tervezet mechanikusan alkalmazza Filangieri három fokozatú bűnösség-koncepcióját olyan cselekményeknél is, amely gondatlan változata elképzelhetetlen. A fokozatok kvantitatív jellegűek, de emellett az egyes élet és testi épség elleni bűncselekményeknél feltűnik több kifejezés a szándékosságra, sőt a gondatlanság egyes fajainak megjelölése is előfordul, de egyiket sem tölti meg tartalommal a jogalkotó, és nem is határolja el egymástól. Ennek következtében úgy tűnik, hogy ezek inkább szinonimaként használt elnevezések, mintsem valódi fajtái a két bűnösségi alakzatnak. Egy esetben feltűnik a szándékosság kapcsán a *directus/indirectus* felosztás lehetősége, de nem kapcsolnak hozzá semmilyen magyarázatot vagy következményt, így nem világos a jelentése. Az 1795. évi tervezet az élet és testi épség elleni cselekmények kapcsán a praeterintencionális cselekmények gondatlanságba sorolása mellett foglal állást három eset kapcsán. Ezt a megállapítást azonban árnyalja az a tény, hogy többféle olyan cselekményt is a culpa körében helyez el fikcióval vagy vélelemmel, amelyeknél elvileg szóba sem kerülhetne, hiszen objektív körülményre vonatkozik, vagy az elkövetési magatartás és az eredmény között nincs meg az okozati összefüggés. Itt összességében arról lehet szó, hogy a jogalkotó csak a teljesen egyértelmű szándékos eseteket sorolja a *dolusus* cselekmények közé, minden más – bizonytalanság vagy célszerűségi szempont miatt – büntetést érdemlő elkövetési magatartást gondatlan bűnösségűnek tekinti.

III. Az 1830. évi tervezet

Az 1829-re elkészült albizottsági tervezet¹⁰¹ az 1795. évi tervezet szövegére épül, de még nem minden elemében egyezik meg az 1830-ra véglegessé váló bizottsági javaslattal.

Az 1795-ös tervezet *Alapelvek* című részét az albizottság törli, megfelelő részeit beépíti az egyes bűncselekmények szabályai közé, így nincs külön általános része. A bűnösségi alakzatok definícióját az emberölés szabályainál helyezik el, ezek érdemben nem térnek el a korábbi rövid meghatározásoktól. Így szándékosság az, ha előre megfontoltan követik el a gyilkosságot, gondatlanságnál viszont az elkövető szándékán kívül, az elkövetési magatartás kiszámíthatatlanságából következően jön létre a halálos eredmény. A tervezet szövegében feltűnik a „gonosz szándék” kifejezés, és az előre megfontolt ölés is. A kihágásokkal foglalkozó részben pedig a gonosz szándék nélkül elkövetés is szerepel.¹⁰² A szándékosságra vonatkozó szóhasználat módosulása akár származhat abból is, hogy az 1830-as tervezet számos elemét az 1803-as osztrák kódexből emelik át, az osztrák szabályozás pedig a *böser Vorsatz*ra épül.¹⁰³

Az 1830. évi tervezet szerkesztői kiiktatják az Alapelveket, mert ezek tankönyvbe valók és nem törvénytörvénybe, egyes normatív tartalmú részeit viszont beillesztik a normaszöveg különböző helyeire: a bűnösségre vonatkozó szabályok így az eljárási rész (I.)

¹⁰⁰ Codex 1807: 65. p.; Hajdu 1971: 472. p.

¹⁰¹ Balogh Elemér: Egy elfeledett büntetőtörvény-tervezet, 74. p. In Györi Tanulmányok 20. 1998. 73-84. pp.

¹⁰² Balogh 1998: 74, 79-81, 83. pp.

¹⁰³ Hoegel 1904: 143. p.; Löffler 1895: 187. p.; Moos 1968: 142, 248, 312. pp.

VII. artikulusába kerülnek.¹⁰⁴ A kodifikációs bizottság azonban nem mond le az általános szabályok minden eleméről, így egy három szakaszból álló „Introductio” előzi meg az eljárási részt, amely a bűncselekmény fogalmát és részben az anyagi jogi legalitás elvét tartalmazza.¹⁰⁵

III.1. Szándékosság

Balogh Elemér értékelése szerint a bűnösségre vonatkozó rendelkezések áthelyezése a beszámítás eljárási szabályai közé csak stilisztikai változtatásokkal jár,¹⁰⁶ azonban ez a szándékosság vonatkozásában nem teljesen van így. A definíció ugyanis elhagyja a két szinonimát és a szándékosságot (*malitia*) a gonosz szándékkal megvalósított tettként (*in malevola intentione facto*) határozza meg (4. §),¹⁰⁷ amely feltehetően az 1803-as osztrák kódex hatása lehet. Ettől eltekintve a korábbi tervezet Filangieri koncepciójára épülő három fokozata érdemben nem változik.¹⁰⁸ A tervezet II. részében az élet és testi épség elleni cselekményeknél¹⁰⁹ viszont következetesen a *dolus* kifejezés fordul elő,¹¹⁰ mindössze egy helyen (csecsemőgyilkosság) szerepel a *malitiosus* jelző.¹¹¹ A tudva (*sciens*) meghatározás a magzatelhajtásnál (XV. 2. §), az ölési szándék (*animo perimendi, animo occidendi*) pedig a csecsemőkitételnél (XIV. 2. §) fordul elő.¹¹²

A szándékos emberöléshez kapcsolódó minősített eset az előre elhatározott emberölés (*praemeditatum*, XIII. 2. §), de bővebb magyarázatot nem fűznek hozzá, és az indokolás sem foglalkozik ezzel a fogalommal.¹¹³ Ennek alapján a kvantitatív felosztás nem korlátozódik az eljárási részre és Filangieri felfogására, hanem a tradicionális hazai álláspont is megfigyelhető.

III.2. Gondatlanság

A culpa meghatározása nem változik az 1795. évi tervezethez képest, így az eredmény bekövetkezése az elkövető feltett szándékán kívül történik.¹¹⁴ Ez a definíció azonban így nagyon határozatlan, semmilyen egyéb – pozitív – feltételt vagy körülményt nem tartalmaz a tervezet szövege. Az egyes bűncselekményekre vonatkozó artikulusok valódi normaszöveggé alakításával kikerülnek a gondatlanság meghatározását lehetővé tevő magyarázatok (pl. véletlen), így akár a balesetek is büntethetővé válhatnak. Ezzel a törvényszerkesztési hibával viszont az objektív felelősség irányába tolja el a jogalkotó a bűnösséget.

¹⁰⁴ Balogh 2004: 32. p.; Balogh 2007: 10, 22-23. pp.; Balogh 2010a: 45. p.

¹⁰⁵ IV. Codex de Delictis eorumque Poenis. In: *Opinio excelsae regnicolaris deputationis motivis suffulta, pro pertractandis in consequentiam articuli 67: 1790/1 elaboratis articulo 8. 1827. exmissae circa objecta ad deputationem juridicam relata*. Trattner – Károlyi, Pest, 1831. (Opinio) 311. p.; Bató Szilvia: *Törvényesség törvény nélkül. Az anyagi jogi legalitás elve a Csemegi-kódex előtt*. In Homoki-Nagy Mária (szerk.): *IV. Szegedi Jogtörténeti Napok. Konferencia a bírói hatalomról és az állampolgárságról*. Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged, 2011. 35. p.

¹⁰⁶ *Opinio* 1831: 327. p.; Balogh 2007: 13-18. pp.

¹⁰⁷ *Opinio* 1831: 327. p.; Balogh 2007: 13-14. pp.

¹⁰⁸ *Opinio* 1831: 327. p.; Balogh 2007: 13-14. pp.

¹⁰⁹ Bató 2012: 75-76. pp.

¹¹⁰ *Opinio* 1831: 348-350. pp. XIII. 2. §, 16. §, 17. §, 20. §.

¹¹¹ *Opinio* 1831: 350. p. XIII. 14. §.

¹¹² *Opinio* 1831: 351. p.

¹¹³ *Opinio* 1831: 348-350. pp. XIII. 2. §, 20. §.

¹¹⁴ *Opinio* 1831: 327. p. VIII. 3. §; Balogh 2007: 13. p.

A gondatlanság három fokozata tartalmi eltérés nélkül kerül át az 1830. évi tervezetbe,¹¹⁵ így ez sem ad a jogalkalmazónak további útmutatást a *culposus* cselekmények megítéléséhez. A tervezet élet és testi épség elleni artikulusaiban, és a bűncselekményt magukban nem foglaló deliktumokat szabályozó III. részben következetesen a culpa kifejezés fordul elő,¹¹⁶ egy magyarázatban azonban szerepel az *incuria* megjelölés.¹¹⁷

III.3. A praeterintencionális cselekmények besorolása

A gondatlanság negatív definíciója tulajdonképpen minden szándékon kívül bekövetkezett eredményért megállapíthatóvá teszi az elkövető bűnösségét, de a tervezetben csak egy cselekménynél – a többek által elkövetett emberölésnél – merül fel ez a probléma. A 16. §-ban az elkövetők előre megegyeznek az elkövetésben, itt szándékegység van, előre megfontoltságért és szándékos emberölésért kell az elkövetőket felelősségre vonni. A következő szakasz szerint, ha nem állapítható meg a halálos eredmény okozója, akkor minden verekedésben résztvevő szándékos emberölésért felel, tehát a jogalkotó egy fikcióval megteremti az okozati összefüggést. Emellett a legszigorúbb változattal a szándékosság körébe sorolja az ilyen fikciós praeterintencionális cselekményeket. Ezzel szemben csak testi sértésért felelnek a többiek, ha az azonosítható tettes szándéka a passzív alany halálára nem terjed ki, így gondatlannak kell minősíteni a cselekményét (18. §).¹¹⁸ Összességében ellentmondásosan kezeli a tervezet ezt a kérdést, de érezhető az osztrák hatás.

III.4. Az 1830. évi tervezet bűnösségi koncepciója

Az 1830. évi tervezet bűnösségi koncepciójáról megállapítható, hogy miközben az egyes tényállások szintjén az átdolgozás javít a normaszövegen, alkalmazhatóbbá teszi a rendelkezéseket, addig a szándékosság és gondatlanság vonatkozásában visszalépés történik. A Filangieri-féle koncepciót csak részben őrzik meg, beszámítási szemponttá teszik, ezzel kiküszöbölnék több legiszlációs hibát. A szándékosság körében megmarad a korábbi előre megfontolt szándék, a terminológia pedig egységesebbé válik. Ezzel szemben a gondatlansággal kapcsolatos magyarázatok kiiktatása az emberölés szabályai közül az objektív felelősség érvényesítésének lehetőségéhez vezettek, gondatlan emberölésért büntethető mindenki, akinek feltett szándékán kívül következik be a halálos eredmény. A praeterintencionális cselekmények minősítése kettősséget mutat, úgy tűnik, hogy kriminálpolitikai célból akár a szándékosság körébe is besorolhatónak tekintik ezt a cselekményfajta.

IV. Összegzés

Az 1848 előtti magyar kodifikációs kísérletek bűnösségi alakzatokra és szándékon túli eredmény megítélésére vonatkozó rendelkezéseit vizsgálva megállapítható, hogy az első két tervezet nem másolja az osztrák előképeket. Az 1795. évi tervezet egy elméleti konstrukciót (Filangieri) vesz alapul számos ellentmondásos rendelkezést létrehozva, de nem emeli át a korábban hatályban lévő Josephinában lefektetett *dolus indirectus* felfogást, így a

¹¹⁵ Opinio 1831: 327. p. VIII. 3. §; Balogh 2007: 13. p.

¹¹⁶ Opinio 1831: 348-350. pp. XIII. 2. §, 18. §, 20. §, 365-367. pp. III. 2. §, 5. §, IV. 1. §.

¹¹⁷ Opinio 1831: 365. p.

¹¹⁸ Opinio 1831: 350. p. 16-18. §.

praeterintencionális cselekményeket a gondatlanság irányába tolja el. Az 1830. évi tervezet nem hajt végre radikális fordulatot, a meglévő rendelkezések átcsoportosításával, a hatályos osztrák szabályozás és vélhetően a kortárs hazai büntetőjogi gondolkodás összeegyeztetésével tágítja a büntetőjogi felelősséget, a szándékon túli eredmény beszámításánál pedig inkább a szándékosság kerül előtérbe. Az 1843. évi javaslat bűnösségi koncepcióját is figyelembe véve¹¹⁹ világosan látszik, hogy egyes részletkérdésekben sem mindig figyelhető meg közvetlen recepció, inkább egyfajta „a la carte” jogalkotási technika jellemzi a korszakot. A szerkesztők egyetlen esetben sem követnek határozottan egy kodifikációs mintát, hanem elemenként választanak a rendelkezésre álló előképekből és ezeket alakítják át részben a hazai hagyományoknak megfelelően.

¹¹⁹ Bató s.a. c.

Késő modernitás és a szorongásmenedzsmen²

I. Bevezetés

Az individualizáció kortárs folyamatai elválaszthatatlanok a modernség struktúrájában bekövetkezett változásoktól, amelyek egyúttal szoros összefüggésben állnak a globalizáció jelenségeivel. Az alábbi tanulmányban egyrészt a késő, reflexív kockázati modernitás kondíciójának bemutatására, másrészt annak a mindennapi élet szerkezetének átalakulására vonatkozó hatásának bemutatásával foglalkozom. Ennek jegyében vizsgálom az újpopulizmus jelenségét, amely így egyúttal egy olyan vizsgálódási keretet igényel, amely túllép a pozitivistá racionalizmuson.

A modernitást egymásra kölcsönösen ható fragmentált kulturális jelentésrendszerek, folyamatosan változó és átalakuló gazdasági és politikai viszonyok összességéként értelmezem, amelynek velejárója az élethelyzetek diverzifikációjának és individualizációjának felerősödése. Ennek következtében napjaink modernitása nagyon különböző társadalmi és kulturális gyakorlatokat foglal magában. A modernitás globális tapasztalatára a különböző lokalitások és kulturális életvilágok eltérő módon reagálnak, a modernitás pluralizálódik, egyszerre válik hibriddé és lokálissá. A modernitás fragmentálódása nem csupán a politikai intézmények és struktúrák változását jelenti, hanem a közösen birtokolt tudásnak, a kulturális percepció formáinak, a mindennapi élet kognitív kategóriáinak átalakulását is jelenti. Niedermüller Péter ezt az új társadalmi rendet Marilyn Stratherntől kölcsönzött kifejezéssel a „részleges kapcsolatok” fogalmával írta le. Ez a kifejezés arra utal, hogy bár az emberek, eszmék, reprezentációk szoros kölcsönhatásban állnak, mégsem alkotnak egy teljes mértékben integrált társadalmat³. Ebből adódóan „a modernitást, a modern társadalmi rendet is a társadalmi és kulturális gyakorlatok olyan halmazának érdemes tekintenünk, amelyen belül számos hasonlóságot, sőt azonosságot lehet megfigyelni, ami azonban nem jelenti azt, hogy a modernitás teljes egészében következetesen összefüggő és koherens rendszer lenne.”⁴ A sokféle modernitás gondolata arra is rávilágít, hogy a társadalom egyes csoportjai, osztályai és szociokulturális miliói eltérő módon, intenzitással és kapcsolódási pontokkal vesznek részt a reflexív modernizáció folyamatában. Azzal, hogy a modernizáció lineáris pályájáról vallott elképzelések megkérdőjeleződtek, úgy nincsen egyetlen olyan tényező vagy ok-okozati viszony, amellyel leírható a kortárs modernitás projektje. Amennyiben a kauzalitással vagy törvényszerűségekkel magyarázzuk a modernitás jelenlegi állapotát, nem számolunk azzal, hogy a modernitás korábbi szakaszait is a véletlenszerűség és kontingencia jellemezte. Stuart Hall, a késő modern teoretikusainak egyike, a modernitásnak a történeti meghatározását is elutasítja. Peter J. Taylor Hall nyomán négy fő társadalmi folyamatot azonosít, amelyek eltérő logikájuk és történetük ellenére kölcsönhatásban állnak egymással a tényleges történeti időben.⁵ Fő folyamatként a politikai, a gazdasági, a kulturális és a társadalmi folyamatot azonosítja. A késő modernitás komplexumának megértése szempontjából különösen fontos érvelni Hall nézőpontja mellett. Stuart Hall azért elemzi a modernitást „ennek a négy folyamatnak az összességében, mert

¹ A szerző MTA TK PTI (Kormányzás és Közpolitika Osztály) tudományos segédmunkatársa.

² A tanulmány a Politikatörténeti Alapítvány Társadalomelméleti Műhelyének támogatásával készült.

³ Niedermüller: 2008

⁴ Niedermüller: 2008, 14. o.

⁵ Taylor: 2008

ezek visszatükrözik a modern társadalmak »jellemző sajátosságát«, azt a tényt, hogy a modern társadalmak »a cselekvés (activity) különálló, világosan elhatárolt területei« szerint tagolódnak. Azonban, ha a modernitást »a politika, a gazdaság, a társadalmi struktúra és a kulturális szféra« »tárgyköreinek« vagy »területeinek« egymástól különböző történetei alapján értelmezzük, fennáll a veszély, hogy alábecsüljük a közöttük lévő kapcsolatok jelentőségét, rosszabb esetben pedig éppen azt veszítjük szem elől, ami a modernitás legjellemzőbb tulajdonsága is.”⁶

Heiko Kleve a posztmodern kort például úgy írja le, mint „a meghatározatlanságra, ambivalenciára és polivalenciára, a cselekvés nem intencionális következményeire és a modernség ideáljának megvalósíthatatlanságára való reflexiót.”⁷ Heller Ágnes a modernségnek két összetevőjét különbözteti meg: megnevezi egyrészt a modernitás dinamikáját, mely egy adott társadalmi rend értékeinek, illetve azok érvényességének tagadását jelenti, másrészt feltételezi a modern társadalmi berendezkedést.⁸ A modernitás tehát egyszerre mozgás és bizonytalanság, hiszen „amellett, hogy lehetővé tette az egyén számára, hogy új dimenziókat fedezzen fel, magában rejtette azt az előre nem sejtett kockázatot is, hogy az illető eltéved vagy szétszakad a tapasztalatok összefüggéstelen láncolatában.”⁹

A világgkockázat-társadalom megszületése azonban mégis csak egy sajátos törvényszerűség mentén történt: jelen esetben a modernség működésének modellje konfliktus-modell. S bár intézmények jönnek létre a problémák kezelésére és megelőzésére, de „a modernitás állandó küzdelem a rendcsinálók, és a modernitás állapotát jelentő szakadatlan változás között.”¹⁰ A modernitás modernizációja a lehetőségek és bizonytalanság növekedésének folyamata, de egyúttal új felelősségi köröket és a bizonytalanság kezelésének számos identitás-projektjét is életre hívja. A további részben a modernitás késő modern fordulatával, és a reflexív modernizáció kérdéskörével folytatom, mint a szüntelenül zajló identitáskeresések társadalmi környezetével.

II. A reflexív modernizáció koncepciója

Ulrich Beck nyomán a reflexív modernséget értelmezők azt a kreatív öndestrukciónak lehetőségeként írják körül, úgymint ami magában foglalja azokat a strukturális feltételeket, amelyek révén az egyének és az intézmények a cselekvés és működés, továbbá kognitív és programszinten egyaránt a modernség és a modernizáció következményeivel konfrontálódnak.¹¹ Anthony Giddens szerint egy olyan korba értünk el, amelyben az egyének a modernség konzekvenciáival általánosabban és radikálisan szembesülnek. Ez utóbbi gondolat már átvezet a reflexív modernizáció folyamatához. Beck különbséget tesz a reflexió és a reflexivitás között. Az előbbi egyfajta tudatosságot, míg az utóbbi önmagával való szembesülést jelent: „a modernizálódás következményeinek és alapelveinek efféle önkonfrontációját élesen meg kell különböztetnünk a modernizálódás önreflexiójától, azaz a tudás mennyiségének megnövekedésétől és az eltudományosodástól. Ha az ipari társadalomból a kockázattársadalom felé vezető önállósult, nem szándékos és nem látható, úgymond reflexszerű átmenetet reflexivitásnak nevezünk – megkülönböztetve a reflexiótól, s ugyanakkor szembe is állítva vele –, akkor a »reflexív modernizálódás« a következőt jelenti:

⁶ Taylor: 2008, 29. o.

⁷ idézi Bangó 2003, 2. o.

⁸ Heller: 2005

⁹ Barrere-Martucelli: 2008, 218. o.

¹⁰ Taylor: 2008, 23. o.

¹¹ Beck: 1994; Balogh – Karácsony: 2000

önkonfrontációt a kockázattársadalom olyan következményeivel, amelyeket az ipari társadalom rendszerében, az ott intézményesült mércék segítségével nem lehet (megfelelő mértékben) földolgozni.”¹² Ebből következőleg a modernizáció Beck esetében kétféleképpen értelmezhető: egyrészt jelenti a társadalmi önkritikán keresztüli tudatosulást, másrészt a kockázattársadalom létrejöttét annak előre nem látható mellékkövetkezményeivel. A reflexív modernizálódás fogalmán „nem reflexiót (amint azt a »reflexív« melléknév sugallja) értünk, hanem önkonfrontációt: az átmenet az ipari modernitás korszakából a kockázatkorszakba nem szándékosan, hanem nem láthatóan a latens mellékhatások mintájára megy végbe az önállósult modernizálódás dinamikája során. Megállapíthatjuk: a kockázattársadalomra jellemző konstellációk azért jönnek létre, mert az emberek és intézmények gondolkodásában és cselekvésében az ipari társadalom önértelmezései dominálnak (az ökológiai következmények és veszélyek absztrakciója, konszenzus a haladás kérdésében, optimizmus az ellenőrzés vonatkozásában).”¹³

A kockázattársadalom nem opció, hanem egy önállósult, következményekre és veszélyekre tekintettel nem lévő modernizációs folyamat betetőzése. A kockázattársadalom világa ott kezdődik, ahol a biztonságot ígérő társadalmi normarendszerek a döntések miatt előállt veszélyek hatására csődöt mondanak. Ezzel lesz történelmi a priori az ellenőrizhetetlenség, és a felelősség konfliktusa. Az ellenőrizhetetlenséggel már fentebb utaltam, így ehelyütt az utóbbit értelmezném röviden. A kockázattársadalom hagyományos elosztási javakra irányuló elosztási konfliktusait elfedik a modernizációs átmenet során létrehozott hátrányok elosztási konfliktusai. Ezek megoldására csak a felelősség konfliktusaként van mód az alábbi kérdés mentén: miképpen lehetséges a javak előállításakor fölvállalt kockázatok következményeit elosztani, kivédeni, irányítani és legitimálni? Az új kockázatok ugyanis úgy terhelik meg az individuumokat, hogy ők egyelőre még nincsenek olyan helyzetben – modern társadalom komplexitásából adódóan –, hogy az elkerülhetetlen döntéseiket megalapozottan és felelősségteljesen, azaz a lehetséges következményeket is figyelembe véve hozzák meg.¹⁴ Beck számos módon definiálja a kockázatot, a következőkben a reflexív modernizáció szubsztanciális magját megvilágító leírással élke: „A kockázatok inkább azok a formák, amelyekben a célracionalitás jellegű ellenőrzés és rendlogika saját logikájánál fogva önmagát ad absurdum gerjeszti (a »reflexivitás« jelentése ebben az esetben a nem látható és nem szándékos jellegre utal, s nem feltétlenül a »reflexióra«). Mindez azt jelenti, hogy egy törés, konfliktus keletkezik a modernségen belül a racionalitás alapelvei, az ipari társadalom önértelmezése körül; s mindez közvetlenül az ipari modernizálódás kellős közepén (tehát nem csak a periféria és a privát életvilágokkal összefüggő területen) jön létre.”¹⁵

Beck, Giddens és a késő modern egy további teoretikusa, Scott Lash a reflexív modernizáció programját egy radikális kritikai keretbe ágyazza, amely azonban nem jelent elméleti destrukciót. A modern ipari társadalom meghaladásával a struktúra elemei átalakultak, illetve a kontingenciák előtérbe kerültek. Strukturáló és egyben dinamizáló erővé válik a reflexív akkumuláció, a rizikófaktorok kezelése, új közösségi formák jelentkezése, a politikum újrafelfedezése és az esztétikai reflexivitás új funkciója.¹⁶ A modern társadalmak modernizációja immáron nem a tradicionális társadalomszerkezet felbomlását és átalakulását jelenti, nem is az elmaradottság leküzdését, sem a fejlettebb országok utolérési folyamatát. A modernizációt a struktúra és strukturális kapcsolódások átalakulásának nyitott perspektívájaként kell értelmezni.

¹² Beck: 1998, 78. o.

¹³ Beck: 1998, 77. o.

¹⁴ Beck: 1998

¹⁵ Beck: 1998, 86 o.

¹⁶ Balogh – Karácsony: 2000

Beck esetében a reflexív modernizáló a modernizációk mellékkövetkezményeiben rejlik, Giddens és Lash esetében viszont a modernizáció alapjaihoz, következményeihez és problémáihoz, azaz a tudáshoz kapcsolódik.¹⁷ Utóbbiak kizárják a mellékkövetkezmények és a nemtudás jelentőségét, míg Beck a reflexió (tudás) mellett a reflexet, azaz a nemtudást is figyelembe veszi. Giddens reflexív modernizációját a következők jellemzik: minél modernebb egy társadalom, konfliktusait, dinamikáját és struktúráit tekintve annál több tudást termel ki. Az önmagáról való tudás megnövekedése egyben azt is jelenti, hogy azt egyre jobban és nyomatékosabban alkalmazza, továbbá elfoglalja a tradicionális cselekvést a társadalmi struktúrák és intézmények, tudásfüggő, tudományt közvetítő, globális rekonstrukciójaként. Végül a tudás egyben döntéseket is feltételez, és cselekvési szituációkat tár fel. Az egyének egyre jobban elszakadnak a struktúráktól, és a létrejött bizonytalanságok közepette újra kell fogalmazniuk cselekvési helyzetüket a reflektált modernizáció keretei között.¹⁸ A modernizáció ilyen keretben történő értelmezése alapján az nem írható sem a racionalizáció, sem az evolúció unilineáris modelljével, hanem a modernizáció dinamikája sokkal inkább a rutinok és tradíciók folyamatos csiszolásának logikájával változik.¹⁹ Giddens institucionalizált reflexivitásról beszél, amikor a társadalmi cselekvés alapjaival kapcsolatos szakértői és tudományos tudás felhasználását jellemezi. Ez az autoriter tudás a társadalmi magatartást letéríti eltervezett pályájáról és új összefüggésekbe ágyazza őket. Ezzel a társadalmi cselekvési struktúrák és formák változásának katalizátora lesz.²⁰

Lash a reflexív modernizáció kapcsán szintén a tudás-modernizációból indul ki, amelynek révén a társadalmi cselekvés alapjai bizonytalanná, sebezhetővé, ugyanakkor újraszervezhetővé és átépíthetővé válnak. A modernizáció folyamatával párhuzamosan a tudás különböző típusai mentén új konfliktusok is kialakulnak. Lash kognitív, esztétikai és morális reflexiót különböztet meg, de figyelme leginkább az esztétikai reflexió emocionális sajátosságaira irányul, s amelyek reflexív közösségeket hoznak létre, amelyeket hermeneutikai, esztétikai szimbólumvilágként fog fel.²¹ A reflexív közösségek így „összekapcsolódnak a nemzetközi piacokkal, a mobilitással, a lokális szimbólumokkal és mikrovilággal, és egyben elősegítették azt, ami irreálisnak tűnik: társadalmi, személyes és globális identitások, amelyek mobilak, kicserélhetők és választhatók, és amelyek mégis állandóak, és alkalmasak arra, hogy standardizált formában élhetőek legyenek.”²² Lash esztétikai reflexivitás fogalma a modernitás kétféle megkülönböztetésén alapszik. Lash szerint a modernitás első szakasza a racionalitás filozófiai középpontba kerülésétől az erre is építő kommunikatív racionalitás és cselekvésemélet közötti tudományos periódus, amelyet annak esztétikai-modern második szakasza követ.²³ A reflexivitást tehát egy paradigma önreflexiójának tartja, amely először a XIX. század végi irodalmi és esztétikai modernben merül fel.²⁴

Poszt-tradicionális társadalom jön létre, amelyben az individuum késő modern fordulattal, különböző esztétikai formákkal dolgozza fel a modernitás és a racionalizálódás ellentmondásos folyamatát. A felvilágosodás projektje egy lineáris metaelbeszélést követett, amelynek végpontja a racionalitás kiteljesedése, és az annak jegyében történő emberi emancipáció. A késő modern teoretikusok nem a felvilágosodás projektje ellenében érvelnek, amikor a reflexív modernizáció sajátos dinamikáját írják le, amely az ellentmondásokon és a kísérletezésen keresztül játszódik le. A modernitásra jellemző antinómiák továbbra is

¹⁷ Giddens 1994; Lash 1994

¹⁸ Giddens: 1994; 2005; Beck: 2008

¹⁹ Rényi – Sik – Takács: 2014

²⁰ Giddens: 1994

²¹ Lash: 1994

²² Beck: 2008, 154. o.

²³ Lash: 1994

²⁴ Markó: 2008

fennállnak: az egyedi ember teleológiai kibontakozása és tökéletesedése problematikus formát ölt azáltal, hogy az egyes ember szerepe megnő, előtérbe kerülnek alternatív döntései és konkrét választásai kérdései. Míg „a tradicionális társadalmi rendszerekben az ember és környezete viszonyát standardizált magatartási és cselekvési szabályok határozták meg, amelyek így valamiféle »ontológiai biztonságot« garantáltak, a modern társadalmakban élőknek nem maradt más, csak a remény, hogy a működési rendszerek teljesíteni képesek az elvárásokat. Mégis, a mélyben ott ólálkodik a tudás az embernek instabilitását és veszélyeztetését okozva, melyek együtt nőnek a modernkor reflex fejlődésével.”²⁵ A tradíció az igazság és a valóság fogalmához kapcsolódik. Míg a tradicionális társadalmakban a mágusok vagy a papok, a modern társadalmakban a tudósok és szakértők kezében van az igazság és a valóság interpretálásának monopóliuma, addig a reflexív modernizáció nyilvánossága vitathatónak és kritizálhatónak tartja a tudományos igazságokat és az életvilág-reprezentációkat. Ugyanakkor „a különböző valóságinterpretációk közvetlenül integrálódnak anélkül, hogy az egyéneknek társadalmi követelményekhez kellene igazodniuk. A létrejövő rendet »szisztázisnak« nevezik. A rendszertől eltérően a szisztázisnak nincs abszolút középpontja, amely köré a rend szerveződne. A szisztázis azt jelenti, hogy az emberek vagy bármely más tényezők közvetítő nélkül kapcsolódnak egymáshoz, s lazán összefűzött szervezetet alkotnak. A rend nem egy sui generis valóságtól, hanem a kollektív praxistól függ. A valóság – más szóval – interszjektív módon jön létre.”²⁶ Anthony Giddens álláspontja értelmében a társadalomban végbemenő változások a strukturáció²⁷ folyamata révén érthetőek meg, az intézmények és cselekvők kölcsönhatásaként, amelyet a cselekvő részéről az a törekvés hajt, hogy otthon érezze magát a világban (ontológiai biztonság). Ez utóbbihoz rutinokat alakít ki, melyek révén lehetősége nyílik a stabil cselekvésmintázatok megjelenítésére, a kiszámítható elvárások terének, így a szerepek kialakítására. A rutinok kialakításának szándéka mellett megjelenik a reflexivitás folyamata is, környezetünk és önmagunk szüntelen monitorizálásának képessége, a szüntelen változtatásra vonatkozó kísérletek.²⁸

A reflexív modernizáció feloldja az egyén és közösség között feszülő ellentétet. A közösség szerveződésének keretét már nem az egyének közös értékei, tulajdona, hanem a közös jelentések mentén kialakuló szociális mező – amelyben a kontingenciák és értelmezések hálózatai találhatók – alakítja ki.²⁹ A tudás-modernizáció miatt a tanulás is egyre nagyobb szerepet kap. A tanulás ebben az esetben sokkal inkább az új kihívásokra adott nem rutinszerű választ jelenti. Nem rutinszerű válasznak „az információ alapú reprodukció (információs társadalom) alkotja az egyik előfeltételét, beleértve az információfeldolgozást, a kreatív felhasználás kognitív (sőt esztétikai) mechanizmusait és területeit éppúgy, mint a társadalomstruktúra és értékrendszer ezzel együtt járó átalakulását. A reflexív modernizáció ennél fogva az információ előállításán, szabad áramlásán és a tanuláson alapuló kísérlet, útkeresés, valamint az ehhez igazodó rugalmas struktúrák koncepciója is.”³⁰ Ebben a helyzetben a szubjektumot ért hatások, illetve előbbinek cselekvési stratégiája is változáson megy keresztül. A szűkösség társadalmára jellemző szűk lehetőségtér tágulni kezd, s a valóság domináns aspektusa is szubjektív jelleget ölt. A szubjektumra jellemző cselekvési forma a választás lett, a felértékelődött a szubjektivitás, a szubjektív valóság cselekvésformáló szerepe. A társadalom fundamentális szemantikája pedig egyre inkább a pszichofizikai lett az ökonómiai helyett. A cselekvés immáron nem a szűkös javak és erőforrások megszerzésére

²⁵ Beck: 2008, 153. o.

²⁶ Murphy: 1990, 47. o.

²⁷ Giddens: 2013a

²⁸ Rényi – Sik – Takács: 2014

²⁹ Balogh – Karácsony: 2000

³⁰ Balogh – Karácsony: 2000, 219. o.

irányul, hanem az modernitásra mint poszttradicionális rendre³¹ jellemző identitáskonstruálásra, illetve én-projektek megvalósításának szükségességére orientálódik. A társadalmi szerkezet korábbi egyértelmű vertikális hierarchiáját a felemás váltja fel, azaz a horizontális és vertikális jegyek egymásmellettsége (Éber 2007). Evidens mindennapi gyakorlat lett, hogy a cselekvésszervezés előbbi típusa nem csupán a szabadidőre korlátozódik, hanem a mindennapi élet egyre több területére is, úgymint munka világára vagy társas érintkezésre.

A jelenkor társadalma „az életfelfogások legkisebb közös nevezője a szép, érdekes és értékes élet eszménye”³². A szép élet ezen projektje fokozott befele irányultságot követel az egyén részéről, hiszen a szépség mindenkor az egyén értelemadása során konstituálódik. A szépség keresése élményorientáltságot feltételez, amely a statikus helyett egy fragmentált, flexibilis identitást igényel. A választás és a döntés képességével azonban nem egyformán bírnak az egyének: egymással szemben áll az aktív (késő) modern tudat és a modernitás strukturális változásait veszélynek értékelő, a bizonytalanságra bezárkózással és szorongással válaszoló individuuum. Bauman szerint „a tudat akkor modern, ha áthatja a rend befejezetlenségének tudata; ha a társadalomépítési program alkalmatlansága, nem pedig megvalósíthatatlansága hatja. A tudat akkor modern, ha a hatalom támogatta rend fedele újabb s újabb káoszrétegeket tár föl. A tudat bírál, figyelmeztet és riaszt. Azzal készlet cselekvésre, hogy leleplezi a tehetetlenséget. Állandósítja a rendező sürgés-forgást azzal, hogy eredményeit nem fogadja el és vereségeit meztelen valóságukban feltárja.”³³ A reflexív modernizációval a tudat modernné válása korántsem magától értetődő folyamat. Az előbbiekre való reagálás az egyén részéről egyre gyakrabban a szorongás tendenciáiként jelentkezik, és szorongásmenedzsment gyanánt egyre gyakrabban a késő modernitás előtti szakaszban keresi a megoldást, a következőkben ezzel a jelenséggel foglalkozom.

III. Individualizáció és szorongásmenedzsment

A reflexív modernizáció egyetlen társadalmi csoportot sem hagyott érintetlenül, alkalmazkodásra, illetve gyakran védekezési stratégiák kialakítására ösztönözte. Az új individualizációs hullám egyszerre esély az egyén kiteljesedésére, másrészt szorongó tendenciák életre hívója. Megváltozott az egyének vonatkozási horizontja, az élethelyzetek és életutak diverzifikálódásával. A legutóbbi individualizációs hullám, „amelynek során a viszonylag magas materiális életszínvonal és az oktatási esélyek növekedéséből, a mobilitási folyamatokból, a versenyviszonyok kiterjedéséből, a munkahelyi viszonyok jogi kodifikációjából, a főállású munkaidő megkurtításából és más dolgokból eredő, igen messzemenő társadalmi biztonság háttéré előtt az emberek a történelmi hagyomány megtörésével kikerültek hagyományos kötődéseikből, gondoskodási viszonyaikból, és kizárólag magukra, valamint saját egyéni »(munkaerő-piaci) sorsukra« kell hagyatkozniuk, minden kockázattal, lehetőséggel és ellentmondással szemben.”³⁴ Kezdetben a munkaerőpiacra való belépéssel vették kezdetüket az individualizációs hullámok, s a családhoz, a szomszédsághoz, a foglalkozási és szakmai csoporthoz, valamint egy-egy csoportos, regionális kultúrához fűződő kötelék változásban voltak tetten érhetők. Ezek az individualizációs hullámok aztán versenyeznek a munkaerő-piaci kollektív sors élményével és tapasztalatával, a munkavállalói élethelyzet társadalmi kockázataival. A prosperitás és a szociális biztonság növekedésével olyan tendenciák indultak el az életvilágban, amelyek a

³¹ Giddens: 2013b

³² idézi Éber: 2007, 36. o.

³³ Bauman: 1997, 58. o.

³⁴ Beck: 1997, 425. o.

rétegződés és az egyenlőtlenség szempontjából releváns közös vonások eltűnéséhez vezettek. Felbomlott a munka szentháromsága, amely a közeli kapcsolatból, azaz a közös sorshoz kapcsolódó szemantikai konvergenciájából, a dolgozók osztályba szerveződésből és az érkező politikából állt össze.³⁵ Nemcsak a gazdaság forrását képező munka alakult át, hanem a többszörös változás kulcseleme is az új rövid távú mentalitás lett, amelynek kulcsszava a rugalmasság. Ez a munkaerőpiacra vetítve a hosszú távú foglalkoztatás végét jelenti. A rövid távú vagy folyamatosan megújított szerződések, a szerződés nélküli munkák vagy a beépített biztosíték nélküli állások „további értékesítésig” típusú kikötésekkel operáló beosztások révén a munka megtelt bizonytalansággal³⁶. A munka szabályozatlansága következtében a kollektív munkaközösséggé válás hagyományos formái is inadekváttá váltak, megtörve ezzel a szolidaritás korábbi alapjait. A hosszú távú biztonság megszűnése az egyén stratégiájára is hatással volt: Mark Granovetter szerint „a társulás mulékony formái hasznosabbak az egyéneknek, mint a hosszú távú kapcsolatoknak.”³⁷ A modernitás korábbi periódusában a munka az integráció eszköze volt, addig napjainkra a dezintegráció eszközévé lett, amely a jóléti társadalmak brazilizálódását. A folytatás nélküli, mozaikos és informális munka a külső körülmények nomadizálódását, nomád „multi-aktivitást” is eredményeznek³⁸ – amelyek a belső élet nomadizálódásával is járnak.³⁹ Mindez individualizálódott létformákhoz és élethelyzetekhez vezetett, amelyek az egyéni lét materiális fennmaradása érdekében egyre inkább az ember életterveinek középpontjába kerültek.

Bár láthatóan az egyének kevésbé vannak részleges világok közé szorítva, mégis ezzel várakozásaik megvalósulásának biztonságából veszítettek. Stephan Voswinkel és Hermann Kocyba így fogalmazza meg mindezt: „Sokrétű követelményekkel és ösztönzéssel szembesülnek, s ez azzal fenyeget, hogy szabadságukban és túlhasználtságukban elveszítik a lábuk alól a talajt. A határok leomlásának folyamata eredményeként megnövekedett komplexitással a »személyen belüli munkamegosztás« segítségével kell megbirkózniuk. Erre reagál azután az összes olyan »önmenedzsmenttel«, »időmenedzsmenttel«, »önszervezéssel« és »önirányítással« foglalkozó tanácsadó, akik könyveivel zsúfoltságig telnek a könyvesboltok polcai. Ez juttatja kifejezésre a határok leomlásával számoló »menedzserdiskurzus« is, amelyben minden »menedzselési« feladattá változik át.”⁴⁰ A határok menedzselése is az egyén feladatává vált. Ezt is a munka szubjektívizálódásának fogalmával érdemes megközelíteni, ehhez hosszabban idézném az előbb említett teoretikusokat: „Az egyéneknek kell a rendszer logikáit összehangolni és kiegyensúlyozni, járniuk-kelniük kell a fentebb leírt paradoxonok között. Ezzel nem tagadjuk az új jelenségek kibontakozásának lehetőségét, amely kétségtelenül együtt jár a megszokott, szigorú korlátozások megszűnésével. De »az autonóm önfenntartás« [...] nemcsak a cselekvés játéktereinek a határok alól való strukturális felszabadításán nyugszik, hanem az érvényesülő önkorlátozás formáin is. Ha az egyének átutorják ezt az ellentmondásos követelményt, [...] akkor a váltakozó külső lehetőségstruktúrák játékaivá válnak. Így legvégül a »rugalmas ember« modellje felé haladunk, aki igazán nem bocsátkozik bele semmibe. Nem állít sem igényeket, sem határokat maga elé, hanem a legjobb esetben is csak a szervezés virtuóza, aki számára épp azért, mert nem talált és nem is húzott határokat, minden menedzselési probléma lesz.”⁴¹ Martin Hartmann és Axel Honneth szerint amennyiben az emocionális, informális kompetenciákat a hasznosságon alapuló munkafolyamatokba vonják be, továbbá a gazdasági kényszerek

³⁵ Bauman: 2008

³⁶ Bauman: 2008

³⁷ idézi Bauman: 2008, 16. o.

³⁸ Beck: 2009

³⁹ Prisching: 2011

⁴⁰ Voswinkel – Kocyba: 2007, 142. o.

⁴¹ Voswinkel – Kocyba: 2007, 143. o.

informális kapcsolati modellekbe ágyazódnak, úgy a szubjektumok egyre kevésbé tudják megkülönböztetni az interszubjektív kapcsolatok instrumentális és nem instrumentális aspektusait. Más szóval, „a hálózati kapitalizmusok a személyes kapcsolatok létesítésekor alapvetően tekintettel vannak az instrumentális érdekekre is, míg ugyanakkor az instrumentális kapcsolatok újra és újra személyes kapcsolatokká alakulnak át. Ennyiben nehezen átláthatóak a személyes-instrumentális kapcsolati modellek átmeneti formái, amelyeket maguk a szubjektumok is homályosnak érzékelnek, mivel csak nehezen állapítható meg, hogy mifélek is a »valódi« szándékaik azoknak a személyeknek, akikkel szembekerülnek. Továbbá ugyan a szubjektumok a hálózati kapitalizmusban bizonyos módon arra vannak fölszólítva, hogy a munka világában is szorgalmazzák »autentikus« érdeklődéseiket, ugyanakkor azonban a projektszerűen strukturált munkahelyek a »lapos« személyiségeket részesítik előnyben, akik rugalmasan képesek reagálni minden új kihívásra.”⁴²

Ennek következtében az önazonosság kialakítása is nehézségbe ütközik. Az identitás személyekre és dolgokra vonatkozik, a „folyékony modernitásban” azonban mindegyik elveszítette referenciapontjait és folytonosságát. Az önkép immáron nem kötődik sem a „rendekhez”, sem az „osztályokhoz”, s az újbóli önazonosítás kényszerű jogának érvényesítése lett a szorongás legfőbb eredője.

Napjaink kapitalizmusának genezise tehát nem az ok-okozatiság modelljében és cselekvési logikájában keresendő. Ehelyütt inkább Martin Hartmann és Axel Honneth a „kapitalizmus paradoxonjai” kifejezéséhez nyúlok. Előbbiek a paradox fogalmát Anthony Giddens után egy sajátos ellentmondás-struktúra kifejtéseként fogalmazzák meg. Mint azt írják, „számos mai tapasztalati adottság, amelyeket ellentmondásként kell leírunk, normatív szándékok gyakorlati átültetésében gyökerezik. Egy ellentmondás akkor paradox, ha épp egy ilyen szándék megkísérelt megvalósítása révén csökken a valószínűsége annak, hogy ez a szándék megvalósulhasson.”⁴³ Ezek a paradoxonok pedig egyre nagyobb szerepet játszanak a napjaink modernizációs folyamataiban, ugyanakkor ellentmondásos jellegükből semmiféle kapaszkodót nem nyújtanak az egyénnek „élettrajzi” problémáinak megoldásához és megválaszolásához. A szorongást csak erősíti, hogy a „lehetséges válaszok óhatatlanul irracionálisak lesznek, tekintettel arra, hogy az „életpolitikák” és azoknak az erőknek a hálója, amelyek magukat az „életfeltételeket” meghatározzák, egész egyszerűen összemérhetetlenek és elkülönítettek.”⁴⁴

Ulrich Beck az új individualizációs hullámnak egy jelentős mértékű társadalmi és kulturális eróziós és evolúciós folyamatot tulajdonít. Ezek közé nemcsak a fentebb tárgyalt munkaerő-piaci „szürke zónákat” sorolja, hanem az életstílusok pluralizálódását, a házasság és család új formáit, a változó kulturális viszonyítási pontokat, illetve a politika tematikájának módosulását is. Ezen folyamat történeti sajátosságát abban látja, hogy „pontosan azokon a pontokon, ahol nyíltan politizálódik, mindig megőrzi szoros kötelékét a privát szférával, a saját étellel és tapasztalattal, és ebből meríti hajtóerejét.”⁴⁵ Ez az a kiindulópont, amelyből az egyének a választott identitásra és önmegvalósításra való jogot érvényesíteni kezdik. A magánéleti kapcsolatok kommunikatív módon relativizálódnak, a tudás reflexív módon szerveződik és diszkurzív módon közvetítődik, amelyeknek következtében a politikai gyakorlat figyelhető meg bizonyos életvezetési kérdések tekintetében. Anthony Giddens *A modernitás következményei* címet viselő munkájában ezt a „*life politics*” és a „*politics of self-actualization*” kifejezésekkel⁴⁶, míg Beck a „szubpolitika” fogalmával írja le.⁴⁷ Az egyén és a

⁴² Hartmann – Honneth: 2007, 126. o.

⁴³ Martin – Honneth: 2007, 123. o.

⁴⁴ Bauman: 2001, 13. o.

⁴⁵ Beck: 1997, 428. o.

⁴⁶ Giddens: 1990

társadalom viszonyában az általános, a társadalmi akkor válik politikai témává, ha az egyén szemüvegén keresztül nézve problematikussá válik. Ahogy Matthias Michailow is fogalmaz: „Az életstílus-szemantika politikaképessége [*Politikfähigkeit der Lebensstilsemantik*] nemcsak a saját élet kialakítására vonatkozó szubjektív igényekből táplálkozik, hanem a különböző valóságértelmezések és normatív érvényességi igények konfliktusaiból is. Az életstílusok egymással konkurálnak a társadalmi elismerésért folyó szimbolikus harcban, amely egyúttal a legitim társadalmi szemléletért folytatott harcként is felfogható, s amelynek tétjei például normál életmodellek és a normatív élettervek.”⁴⁸

Az életstílus-szemantika előtérbe helyezése alapvetően befolyásolja az egyén cselekvési horizontját és identitás konstruálását. Az individuumot felszabadítja, ugyanakkor szorongásérzéssel is eltölti. Az egységesnek tűnt énkép széttöredezik, az egyénnek a választás sokfélesége közepette kell újra konstruálni identitását. Ez „összekapcsolódva a mindennapi életvitel kulturalizációjával, esztétizálásával, és függetlenül különféle ökonomisztikus ismérvektől, az identitás és az egyéni cselekvések formálásában is jelentős változásokat von maga után.”⁴⁹

A késő modern szubjektum az önmaga megteremtésére alkalmas szubjektum, akit az ön-stilizálás és az ön-megjelenítés mellett egy vállalkozói beállítódás is jellemez. A „vállalkozói”, „befektetői” karaktert leginkább a fogyasztói javakhoz, a társas kapcsolatokhoz, az intézményekhez való viszonyulás tudatosságában érhetjük tetten, abban, ahogy mindezen viszonyokat az egyén tudatosan rendezi saját „ön-fejlesztési” projektje köré. Az egyén már szinte gazdasági szereplőként, stratégiai, kalkuláló beállítódással viszonyul önmagához, kapcsolataihoz és az intézményekhez.⁵⁰ Önmaga megteremtése viszont nem a szabad akarat folyománya, hanem a bizonytalanság kényszerének való alárendelés. Az egyénnek, ha akarja, ha nem, döntéseket kell hoznia, én-projektbe kell bocsátkoznia, konstruálnia kell önmagát. Vida Zsuzsanna mindezt így fogalmazza meg: „Az individualizált és modernizált világ embere a »barkácsoló lét« során alakítja ki a széttöredezett életvilágok sokaságából saját életstílusát.”⁵¹ Az egyén számára az identitásválasztás kockázatvállalásként, a választástól való tartózkodásként, illetve korábbi identitását illető esetleges inkoherecia szorongásként jelentkezik. Hiszen a kockázaton valamely jövőbeli esemény bekövetkeztenek esélyeivel kapcsolatos várakozásokat tekintjük.⁵²

A késő modernitásban azonban a külvilágból érkező benyomásokra nem csak a vállalkozói és fogyasztói vagy a reflexív, önmonitorozó identitással reagálnak az egyének, hanem szorongással is. Az emberi kapcsolatok hálózatának instabilitása és megbízhatatlansága a modernitástól és a globalizációtól való félelemhez vezethet. Szorongó egyén például az, aki a késő modern társadalomban a munkaszervezetet, a társas viszonyokat, a politikát és a nemzetállamokat ért változásokra nem a flexibilis, ön-monitorozó, reflexív identitás-projekt választát adja, hanem ezzel szemben a szorongást életstratégiaként fogja fel. A szorongás „megnyit a számunkra egy korlátlan tér-időbeli lehetőséget, ami végső soron teljességgel elvonja az ént mindenfajta olyan jelentőségtelinek vélt dologtól, amelyek világában körülveszik, azaz maga a szorongás veszi át az irányítást mint egy alapvetően különböző, eddig ismeretlen „én.” A szorongás által átvett irányítás megrendíti a korlátozott életet és az én-nélküliség aporetikus helyzetébe hozza az ént.”⁵³

⁴⁷ Beck: 2005; 2008

⁴⁸ Michailow: 2008, 68. o.

⁴⁹ Vida: 2008, 34. o.

⁵⁰ Csigó: 2006

⁵¹ Vida: 2008, 35. o.

⁵² Dessewffy: 2004

⁵³ Bacsó: 2003, 174. o.

A politikai szociológia számára ez a modernitással és globalizációval kapcsolatos szorongás attól a ponttól érdekes, amikor is emocionális jelleget és szavazói magatartást ölt. Politika és emóció egymástól elválaszthatatlan fogalmak, hiszen a politikával az egyén érzelmi viszonyban is áll. Még inkább így van ez, ha egy korszakváltás kellős közepén járunk, amikor is a régi magyarzó- és rendezőelvek veszítenek relevanciájukból, az egyén által felépített rend diffúzzá lesz, a politika pedig ennek tükrében forma- és tematikaváltozáson esik át. Ebben a helyzetben a politika egzisztenciális félelmek orvoslására szolgálhat, a szorongásmenedzsment sikere pedig beszédmódjának, nyelvhasználatnak az érzelmekre gyakorolt identitásképző erején múlik.⁵⁴ Míg a szubpolitika és életstílus-politika én-projektte, addig a szorongásmenedzsment tömegkultúrává válik. A politika azzal az illúzióval, hogy a folyamatok irányíthatóak és befolyásolhatóak egy, a bizonytalanság politikai gazdaságtanára berendezkedett körülmények közepette, az identitás egységének illúzióját is adja.

A reflexív és „csináld magad életút” elutasítása együtt jár a fragmentáltsággal szemben egységes narratívát hirdető politikai erőkhöz és tömegkultúrákhoz való csatlakozással. Ehelyütt kell megemlíteni a szorongásmenedzsment és politikai tömegkultúra egyik legnépszerűbb példáját, az újpopulizmust. Györi Gábor szerint „a populizmus azért a demokrácia természetes velejárója, mert a populisták akkor tudnak megerősödni, ha a politikai establishment nem képes vagy nem hajlandó bizonyos társadalmi félelmekre reagálni. Ha magas a bűnözési ráta, vagy legalábbis úgy érzik az emberek, hogy rossz a közbiztonság, ha sok a bevándorló és széles rétegek számára elviselhetetlenné válik a kulturális sokszínűség, ha nagyfokú egzisztenciális bizonytalanság áll fenn, stb., akkor a politikai vezetés egy reprezentációs vákuumot hagyott kialakulni: nem volt képes meggyőzően kezelni és kommunikálni társadalmi elvárásokat.”⁵⁵ Az újpopulizmus annak illúzióját nyújtja, hogy napjaink folyamatai irányíthatóak, sőt lehetséges szembeszállni azokkal a globális) folyamatokkal és életvilágbeli tendenciákkal, amelyek a biztos identitás, azaz a „narcisztikus” és „vállalkozói/fogyasztói én” ellensúlyozását jelentik. Györi Gábor szerint a szorongás kezelésének egyik módja az álrationális mítoszok⁵⁶ konstruálása. Annyival egészíteném ki a politológus megállapítását, hogy ezen álrationális mítoszok adagolásában nagyfokú racionalitás és alkalmazkodás érhető tetten: alkalmazkodás az élménytársadalom tendenciához, azaz felismerése annak, hogy a fragmentált élményhajszolás, a hétköznapi életvitel és politikai élet „esztétizálódása” a nagy, átfogó elbeszélések igényét, élménye iránti vágyat szülik meg. Az „individualizálódó-reflexív folyamattal” szemben a politika, mint értelemadás jelenik meg.

Míg a „vállalkozó én” hordozója képessé válik, hogy saját irányítása végett bizonyos fokú személyes befektetéseket, kockázatvállalást, ezzel identitásváltást tegyen, addig az egyének egy jelentős részének nincs meg az a képessége, hogy a „nem-standardizált felhasználási normák” munkaszervezeti rendszerében elsajátítsa a flexibilitás követelményét. Világossá vált: „annak az esélye, hogy saját értékeik alapján tudják kialakítani megélhetésüket, attól függ, mennyire tudnak együtt élni azokkal a komplexitásokkal, amelyekkel meg kell birkóznuk”⁵⁷. A szorongók strukturális és társadalmi akadályokba ütköznek és eddigi életútjuk semmilyen személyes tapasztalatot nem nyújt ahhoz, hogy akár fogyasztóvá váljanak, akár formalizált kereső tevékenységre tegyenek szert. Politikai aktivitásuk ennél a pontnál kezdődik, bár sem a modernizációhoz programjához illeszkedő politikai közösségeket, sem az intézmények nyújtotta válaszokat nem fogadják el relevánsnak. Véleménynyilvánító képességük egy olyan érzelmi-lélektani keretben nyilvánul meg, amely nem a kudarcrizikóval való szembenézésre, hanem annak elkerülésére sarkallja őket. Ezzel

⁵⁴ Szilágyi: 2009

⁵⁵ Györi: 2008a, 46. o.

⁵⁶ Györi: 2008b; Feischmidt 2014

⁵⁷ Kabai: 2005, 13. o.

egyfajta „kulturális társadalmi frakciót” hoznak létre. A komplex összefüggések és a modernitás redukálása párosul egy, az ezredforduló globalizációja előtti kultúrákép revitalizációjával.

A kockázat- és élménytársadalomban az egyénnek tisztában kell lennie saját felelősségi köreivel, azaz én-projektjei saját önerején és flexibilitásán múlnak. Martin Hartmann és Axel Honneth szerint azonban a felelősségről való diskurzus „nem veszi figyelembe, hogy az individuális felelősség mennyire függ külső és belső feltételektől, amelyeknek teljesülniük kell ahhoz, hogy a szubjektumokat jogosultan tekinthessük felelősnek cselekedeteikért és mulasztásaikért. Ha a felelősséget anélkül állapítják meg, hogy e feltételeket figyelembe vennék, akkor ez olyan »parancssá« változik, amelyik éppen akkor vesz fel paradox vonásokat, ha világossá válik, hogy a szubjektumok egy mindinkább komplexszé váló társadalom keretei között egzisztenciájuk számos vonásáért a szó valódi értelmében aligha tudnak felelősséget vállalni.”⁵⁸ A szorongó egyén fókuszában ezen felelősségvállalás elutasítása áll. A modernitástól és globalizációtól való félelemjegyében egy egységes, befejezett, biztonságos és összefüggő identitás megteremtésére törekszik. A szorongó egyént bizonytalansággal tölti el, hogy az identifikáció során identitása végtelenné és változékonyvá válhat. Elutasítja a szubjektum decentralizációját, a globalizációval felerősödő diszlokálta szerkezetváltozást. Mindez például olyan ökonómiai választ hívhat életre, amely a globalizáció globalizmusként való értelmezésében nyilvánul meg. Ez a monokauzális értelmezés a globalizáció különböző dimenzióit kizárólag a gazdaságra redukálja. A szorongó kulturális válasza pedig a zárt identitásformák patronálásában jelentkezik, azaz politikai érték kategóriája a kultúrpeszimizmus és a tradicionalitás. A szorongó egyén modernitás antinómiáit a homogenizáció és a különbségek kiiktatása révén kívánja megoldani, annak ellenére is, hogy „a késő modernitás társadalmi »különbség« fogalmával jellemezhető: eltérő társadalmi elkülönülések és ellentmondások tagolják, melyek eltérő »szubjektumpozíciók« – azaz identitások – sokaságát eredményezik az egyén számára.”⁵⁹

A szorongó ember „haladó” ellenpárja az „értelembarakácsoló”, aki „az áttekinthetetlenül összetett társadalmi valósággal úgy birkózik meg, hogy annak egyes elemeit felhasználva felépít egy saját kicsiny szubjektív valóságot: individuális életvilágát” (Hitzler 2008: 49). Az értelembarakácsoló a késő modernitás körülményeihez alkalmazkodó egyén, bár „csak annyiban tud a saját feje után menni, amennyiben tettei egybeesnek e formáció kulturális „rendjével”, vagy legalábbis nem sértik azt. Ezért igazodik az egyén az ilyen kollektív formációk [*Kollektiv-Veranstaltungen*] kifejezte célok elérése érdekében az ugyanezen keretek között viszonylag problémamentesen kialakuló hierarchikus relevanciarendszerekhez.”⁶⁰ A késő modernitás által serkentett tér és idő zsugorodás közepette így életstílusok és kisebb társadalmi formációk pluralitása jön létre, és ezen folyamat egyike lesz a globalizáció trendjeinek.

IV. Összegzés

Késő modernitás által létrehozott világban a változások nem konzisztensen illeszkednek az emberi elvárásokhoz vagy az emberi ellenőrzéshez, amelyek jelenséggel szorosan együtt jár az egyéni élettörténetek tisztázatlansága, akárcsak a tudások kontingens jellegének mindennapos tapasztalati síkon történő magától értetődése. Mindennek nem csak az intimitás új típusainak nehézségei, a vallási fundemantalizmusok, a pszichopatológiák

⁵⁸ Martin – Honneth: 2007, 128. o.

⁵⁹ Hall: 1997, 63. o.

⁶⁰ Hitzler: 2008, 49. o.

lehetnek a következményei, hanem éppúgy a képviselői demokrácia krízise, szegénység dinamizálódása és életszakaszokra töredezése, az intézményekkel szembeni bizalmatlanság, a szakértői tudás és ráció megkérdőjelezése, a normatív és tapasztalati sík kihívásokkal teli összeillesztése a politikai cselekvés (programhirdetéstől szavazásig) esetén.

Az újpulizmus erősödése a késő modern reflexív folyamatok egyik trendjeként is vizsgálható, mégpedig a késő modernitás által serkentett vállalkozói és fogyasztói, illetve a reflexív, önmonitorozó identitás szükségességére adott szorongásmenedzsmentként. Ennek jegyében az egyén véleménynyilvánító képessége és politikai identitáskonstruálás igénye olyan érzelmi-lélektani keretben nyilvánul meg, amely a kockázatok és az identitás-barkácsolás elkerülésére sarkallja.

Hivatkozott irodalom

Bacsó Béla: A szorongás mint egzisztens kategória. *Magyar Filozófiai Szemle*, 2003/1-2:171-176. o.

Balogh István – Karácsony András: *Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950- től napjainkig*. Balassi, Budapest, 2000.

Bangó Jenő: A modern szemantikája és a globális társadalom. *Valóság*, 2003/3:1-13. o.

Barrere, Anne – Martucelli, Danilo: A modernitás és a mobilitás elképzelései. In Niedermüller Péter – Horváth Kata – Oblath Márton – Zombory Máté (szerk.): *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiai és modelljei a globális világban*. L' Harmattan, Budapest, 2008.

Bauman, Zygmunt: Modernség és ambivalencia. In Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Osiris – Láthatatlan Kollégium, Budapest, 1997.

Bauman, Zygmunt: Identitás és globalizáció. *Magyar Lettre International*, 2001/3:11-13. o.

Bauman, Zygmunt: Munka. *Café Babel*, 2008/1:11-23. o.

Beck, Ulrich: Túl renden és osztályon? In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Új Mandátum, Budapest, 1997.

Beck, Ulrich: A kritikai elmélettől a kockázattársadalom önkritikájáig. *Replika*, 1998/3:77-91. o.

Beck, Ulrich: *Világkockázat-társadalom. Az elveszett biztonság nyomában*. Belvedere, Szeged, 2008.

Beck, Ulrich: *A munka szép új világa*. Belvedere, Szeged, 2009.

Csigó Péter: *Késő modernitás és individualizáció*. MOKK BME, Budapest, 2006. Interneten: <http://mokk.bme.hu/mediatervezo/targyak/mediaelmelet/kesomodernitas.pdf>. (Letöltés ideje: 2016. május 20.)

Dessewffy Tibor: *A kocka el van veszve*. Gondolat, Budapest, 2004.

Éber Márk Áron: *Élménytársadalom. Gerhard Schulze koncepciójának tudás- és társadalomelméleti összefüggéseiről*. ELTE Társadalomtudományi Kar, Budapest, 2007.

Feischmidt Margit (szerk.): *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. L'Harmattan, Budapest, 2014.

Hall, Stuart: A kulturális identitásról. In Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus. Osiris – Láthatatlan Kollégium*, Budapest, 1997.

Hartmann, Martin – Axel Honneth: A kapitalizmus paradoxonjai. Kutatási program. *Replika*, 2007/2:117-133. o.

Heller Ágnes: *Megtestesülés*. Csokonai, Debrecen, 2005.

Hitzler, Ronald: Értelebarkácsolás. Az életstílusok szubjektív elsajátításáról. *Replika*, 2008/4:41-54. o.

Giddens, Anthony: *The Consequences of Modernity*. Polity Press, Cambridge, 1990.

Giddens, Anthony: Living in a Post-Traditional Society. In Beck, Ulrich – Anthony Giddens – Scott Lash (szerk.): *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford University Press, Stanford, 1994.

Giddens, Anthony: *Elszabadult világ*. Napvilág, Budapest, 2006.

Giddens, Anthony: A strukturáció elmélete. Bernd Kießling interjúja. *Replika*, 2013a/1 11-25. o.

Giddens, Anthony: Élet a poszttradicionális társadalmakban. *Replika*, 2013b/2: 55-95. o.

Győri Gábor: Kelet - Közép-Európa a populizmus fogságában. *Elemző*, 2008a/3-4:45-66. o.

Győri Gábor: *Populizmus és kormányzás*. DEMOS Magyarország Alapítvány, Budapest, 2008b.

Kabai Imre: A „posztindusztriális társadalmak” és az ifjúság a modern szociológiában. *Eszmélet*, 2005/4:11-24. o.

Lash, Scott: Reflexivity and its Doubles: Structure, Aesthetics, Community. In Beck, Ulrich – Anthony Giddens – Scott Lash (szerk.): *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford University Press, Stanford, 1994.

Markó Péter: Újabb irányzatok a szociológiaelméletben – a reflexív modernizáció. *Vasi Szemle*, 2008/6: 774-781. o.

Michailow, Matthias: Individualizáció és az életstílusok kialakulása. *Replika*, 2008/4:55-78. o.

Murphy, J.W.: A posztmodern szociológia megértése. *Szociológiai Figyelő*, 1990/3:35-50. o.

Niedermüller Péter: Sokféle modernitás: perspektívák, modellek, értelmezések. In Niedermüller Péter – Horváth Kata – Oblath Márton – Zombory Máté (szerk.): *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiái és modelljei a globális világban*. L' Harmattan, Budapest, 2008.

Prisching, Manfred: „Vásárlók, tehát vagyok”. A személy a kapitalizmusban. *Fordulat*, 2011/3: 72-96. o.

Rényi Ágnes – Sik Domonkos – Takács Erzsébet: Elemzési szempontok a késő modern társadalmak kordiagnózisához. *Szociológiai Szemle*, 2014/3: 18-60. o.

Szilágyi Anna: A jobboldal mint tömegkultúra. In: *Mozgó Világ*, 2009/4:19-22. o.

Taylor, Peter J.: Modern, modernitás, modernizmus, modernizáció. In Niedermüller Péter – Horváth Kata – Oblath Márton – Zombory Máté (szerk.): *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiái és modelljei a globális világban*. L' Harmattan, Budapest, 2008.

Vida Zsuzsanna: Az autonóm életstílustól egy pluralizált társadalomkép felé. In: *Replika*, 2008/4:33-39. o.

Voswinkel, Stephan – Hermann Kocyba: A munka határainak leomlása. Az elszemélytelenedéstől a folyamatos önmenedzselésig. In: *Replika*, 2009/2:135-144. o.

Public Administration Reform in Cambodia: PEST Analysis

I. Introduction

A number of factors, ranging from lacking of personnel, limited knowledge of the individuals, weak institutions, corruption, and low paid, are currently challenging the Cambodian civil service sector. Realizing the issues, both of the developing partners and the Royal Government of Cambodia (RGC) have been working from one mandate to another mandate to tackle the challenges in order to turn the civil service into an effective partner for the social and economical development of the country and become an efficient provider of services to all citizens.

To promote good governance, the RGC has committed to a number of strategic efforts, one of which is the strategic framework to Public Administration Reform. As of the fifth legislative mandate 2013 – 2018 under the National Strategic Development Plan (NSDP) 2014 – 2018 and the Rectangular Strategy Phase III (RSIII), the National Program for Public Administrative Reform has been formulated and officially approved by the Council of Ministers on 9 January 2015.

This paper aims to review the vision, goals, objectives and strategic frameworks that the RGC have developed and try to investigate and forecast its effectiveness in implementation against the political, economical, social and technological context in Cambodia. The author primary use the secondary data obtained from relevant literatures and government materials to describe the context and attempt to analyse its effectiveness in implementation. In order to provide a clear picture of Cambodian context, a brief historical overview as well as governmental structure in Cambodia has also been illustrated.

II. Historical overview

A brief historical overview in this section will be found useful for those who are not familiar with Cambodian context. This overview will also provide clearer picture for any attempt to thoroughly analyse the Public Administration Strategy in Cambodia against its Political, Social, Economical, and Technological context.

The post-Angkorean era marks the decline in the popularity of kingship, internal conflict, and foreign power intrusion, which undermine the social, economical and political stability in the Kingdom of Cambodia.¹ After nearly a century of colonization, Cambodia gets its full independence from France in 1953. The electoral act in 1946 pave ways for Cambodian King to rule the country by constitution. The elections for the consultative assembly in 1947 and 1951 shows that Cambodian elites prefers Democratic Party to any others.² However, the power struggle among the Cambodian elites continues to exist. Subsequently, the political and legal system has been transforming from the constitutional monarchy to the Republic, extreme Maoist (Genocide), and the Communist. Finally, after Paris Peace Accord in 1991, Cambodia held its election in 1993 under the constitutional

¹ Chandler, David: A History of Cambodia, 4th ed. (Chiang Mai: Silkworm Books, 2008), 115-117. p.

² The Democratic Party led by Prince Sisowath Yuthevonng won 50 out of 67 seats in 1947 and 55 out of 78 seats in 1951. See David Chandler, A History of Cambodia, 4th ed. (Chiang Mai: Silkworm Books, 2008), 214-219. p.

monarchy that adhere to the principle of liberal democracy as stated in its constitution. Table 1 below briefly describe the transition of political, legal, and economical system in Cambodia.

Table 1. The Cambodian political, legal, and economical system from 1953 – 2016

Era System	Legal System	Political System	Political Power	Economic
1863 – 1953	French based Civil Code	Under French Protectorate	Held by French	Colonial Type
1953 – 1970 (The Kingdom of Cambodia)	French based Civil Code	Constitutional Monarchy	Held by Prince Sihanouk as Prime Minister	Market and then Nationalization
1970 – 1975 (Khmer Republic)	French based Civil Code	Republic	Held by General Lon Nol	Market, war economy
1975 – 1979 (Democratic Kampuchea)	Legal system destroyed	All previous system abolished, extreme Maoist Agro-communist	Khmer Rouge	Agrarian, Central Planned
1979 – 1989 (The People Republic of Kampuchea)	Vietnamese oriented model	Communist party, central committee and local committee	Cambodian People Party (CPP)	Soviet Style central planning
1989 – 1993 (The State of Cambodia)	Greater economic rights	Communist party, central committee and local committee	Cambodian People Party (CPP)	Liberalized central planning
1993 – 2013	French based Civil Code combined with common law in certain sectors	Constitutional Monarchy	Shared between CPP and FUNCINPEC Party	Transition to a market economy
2013 – present*	French based Civil Code combined with common law in certain sectors	Constitutional Monarchy	CPP	Market economy (Stage 1 - Factor driven economies)**

Source: Compiled from Chandler (1991), Cambodia Investment Guide (May 1999), Cambodia: Enhancing good governance for sustainable development Chapter 3, p. 5. ADB 2000. Cited in Soksreng TE (2007). Good Governance in Cambodia: Exploring the link between governance and poverty reduction.

* Updated information in 2016. ** First stage of development as indicated in the Global Competitiveness Index 2012-2013

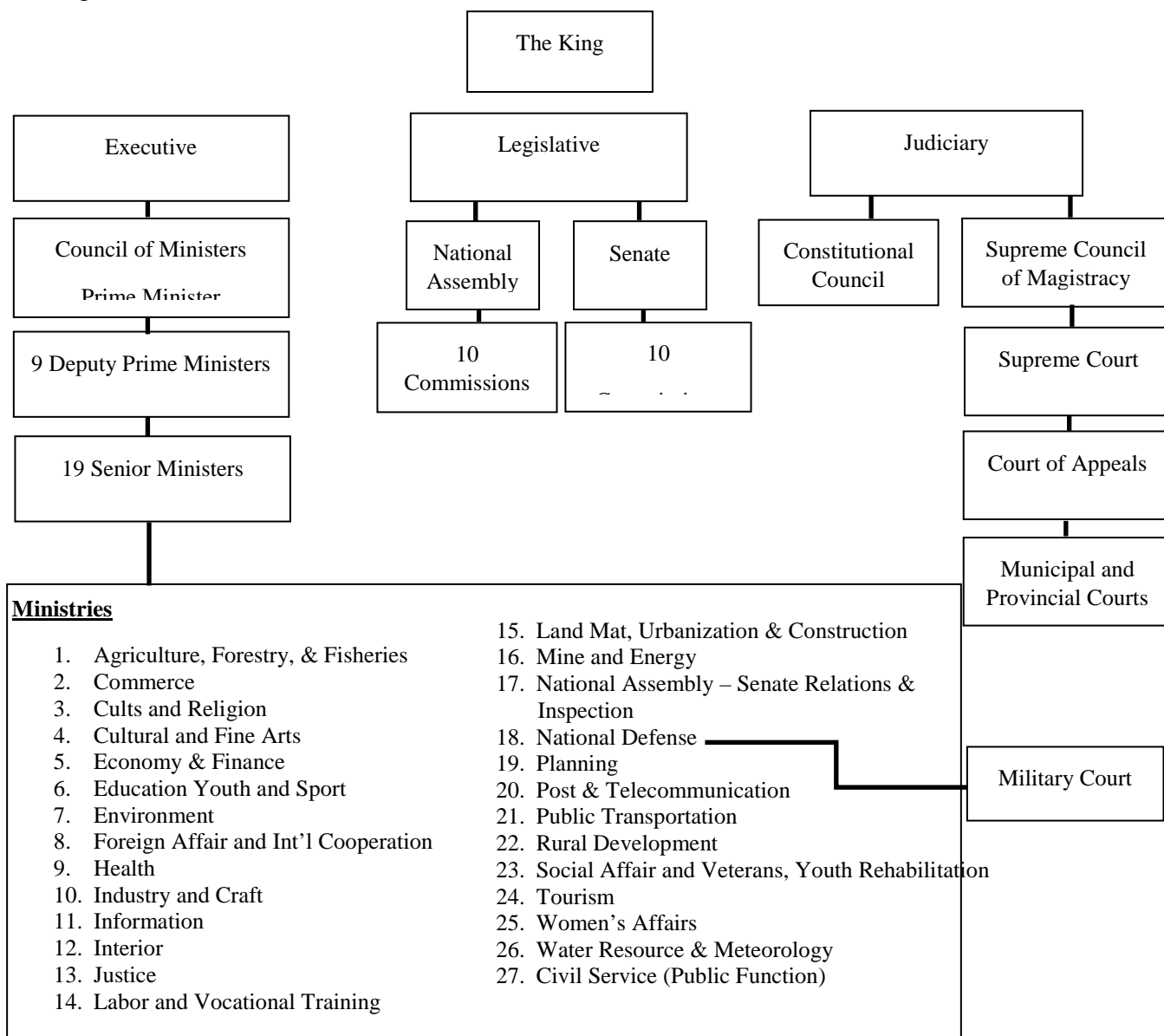
III. Government structure

From Article 1 to Article 50 in the constitution, Cambodia is a country that rules according to the constitution recognizing and respecting to all aspect of human rights, women's rights, and children rights as enshrined in the United Nation Charter, the Universal Declaration of Human Rights and all other treaties related to those rights. The King is the

Head of State but does not rule any power. Article 51 also declares that Cambodia has a separated power between Executive, Legislative and the Judicial Power. In addition, Article 128 stipulates well that the Judicial Power is impartial and protects citizen's liberties and rights. The Constitutional Council of Cambodia is the only supreme institution that interprets the constitution and guarantee all laws adopted are abide by those interpretation. However, there is still a concern about the independency of this body as majority of them are from the ruling political party.

Followed by the National Election in 2013 and the cabinet reshuffling in March 2016, the fifth mandate of the new cabinet of Cambodia (2013-2018) consists 27 Ministers, 14 Ministers attached to Prime Minister, 9 Deputy Prime Ministers and 19 Senior Ministers and more than 400 of secretaries and under-secretaries of state led by the Prime Minister Hun Sen from CPP (The ruling party since 1979). Figure 1 below describes the government structure.

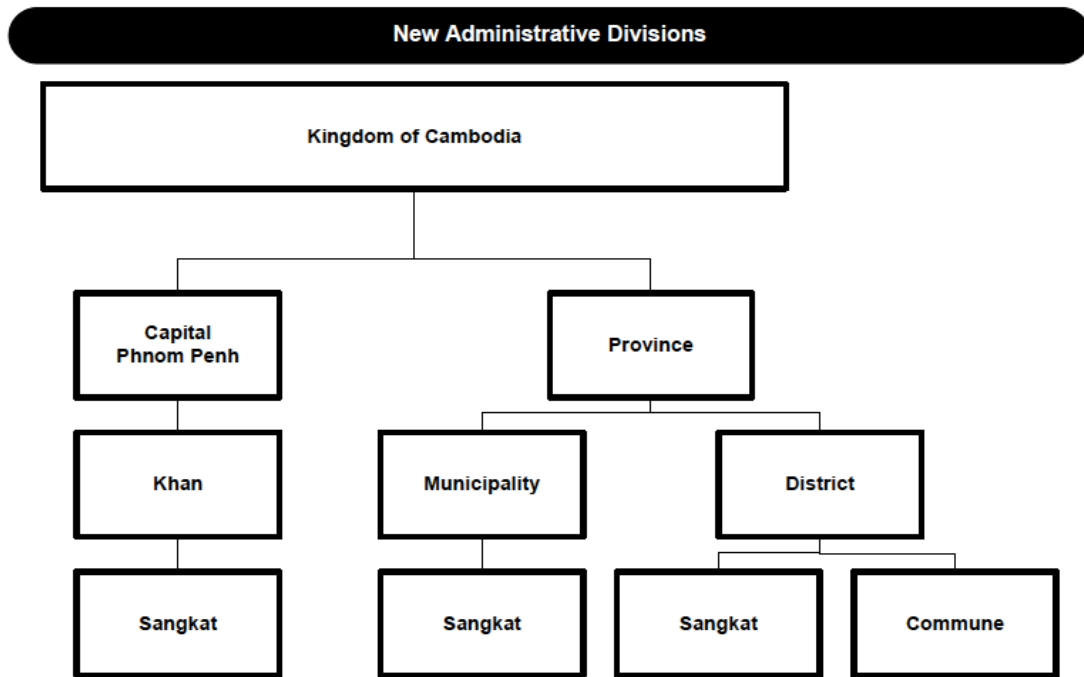
Figure 1. Government Structure (2013-Present)

The Kingdom of Cambodia consists of 24 Provinces and 1 Capital (Phnom Penh), 197 Krong (municipality)/District/Khan, and 1633 Commune/Sangkat.³ Figure 2 below describes the administrative divisions that are under the Ministry of Interior.

³ The number is updated on May 6, 2016.

Figure 2. The Administrative Divisions

Source: Modules for understanding and training on the Organic Law (2012)

Cambodia is probably having the biggest cabinet in South East Asia if comparing with its size and population to, for example, Thailand with just 19 ministries or Indonesia 34 ministries. The government argues that such a cabinet is for the effectiveness and efficiency of managing the task. However, general views see it as a way to patronize the system.

IV. National public administration reform (Achievement and Challenges)

The Ministry of Civil Service (MCS) has recently been re-established in the fifth mandate of the Royal Government of Cambodia (2013-2018) with a vision to lead and manage all related civil services in Cambodia.⁴ The mission of MCS is to lead, manage, develop and enforce any strategic policies in the public administration reform in order to strengthen civil services in Cambodia. The MCS also has its role to monitor and solve any conflict or complaint raised by Civil Servants who are under the Common Statute of Civil Servant (CSCS).⁵

Public Administration Reform (PAR) has always been priority of the RGC. With the fifth legislature of the National Assembly, under the NSPD (2014-2018) - the Rectangular Strategy Phase III, the National Public Administration Reform (NPAR) has the vision to transform public administration into effective service provider and trusted partner to better serve the people. The goals of this NPAR are as the followings: (1) Strengthening the quality and delivery of public services through the implementation of the Policy on Public Service and the Guide on Public Services Standards to improve their responsiveness, reliability,

⁴ The MCS was first established in 1993 after the UN led-election; however, it was downgraded to a State Secretariat for the Civil Service in 1996. It was reestablished again in the fifth mandate after the election 2013.

⁵ The vision and mission of MCS can be obtained at www.mcs.gov.kh. It is also noted that the Public Administration is regulated under the CSCS.

effectiveness and efficiency; (2) Strengthening the management and development of human resources within the Civil Service through the implementation of the Policy on Human Resources to enhance performance within the Civil Service and uphold values of service, motivation, loyalty and professionalism, and (3) Further reforming pay and allowances.

So far, as illustrated in the policy paper, there are a number of noteworthy results and achievements including.

- Managing an appropriate size of civil service while almost doubling the average monthly salary of civil servants.
- Establishing Special Operating Agency (SOA) including the introduction of a public service database and the expanded scope of the “single window” mechanism to 24-municipal/district/khan offices.
- Restructuring the administration system and other organizational structures at the capital, province, municipality, district and khan levels in accordance with the Law on Management of the Capital, Provinces, Municipalities, Districts and Khans.
- Developing and establishing the sub-national financial management system in compliance with the Law on Financial Regime and Property Management of Subnational Administrations.

Hitherto, the key public administrative reform achievements have been attained.

1. Strengthen the quality of the public service
 - a. The pay system has been revised and amended to ensure the correct and timely payment of the salaries without deductions in the fourth week of each month
 - b. The banking system has been used to pay to the civil servants
 - c. A “Drag and Drop System” has been designed for transferring and receiving payroll is ready to launch at 2015
 - d. Automatic system to tax deduction has been used
 - e. Automatic family allowances have been paid for civil servants’ children up to the age of 21
2. Human resource management and development
 - a. The civil servants’ category and rank has been promoted and adjusted
 - b. The statute and structure of the Royal School for Administration has been amended in order to provide effective training
 - c. Training has been provided to all related ministry
3. Pay and remuneration reform
 - a. Salary of civil servants has been increase
 - b. Functional meal allowance has been revised

Contrasting to the achievements, the government has also acknowledged the following challenges in Public Administration and believes that it will be solved through the effective implementation of the 2015-2018 strategic action:

1. The ICT in public administration is still limited and the service delivery is still complicated, centralized, and bureaucratic
2. The information workflow within and between the ministries/institutions are not effective
3. The implementation of monitoring and evaluating system is not effectively implemented
4. Career management and development are not yet effectively applied and the clear the description of role and responsibility of the civil servants has not been developed

5. The capacity of human resources and institutions are still limited
6. The pay system is not responsive and consistent

Besides what it is seen by the government itself, it is necessary to look from the outside perspective. In order to adapt to the changing environment of the public service organization, strategic management ideas such as public SWOT, PEST analysis could “provide framework for structuring” the understanding of such change.⁶ This paper will look through the strengths and weaknesses of the political, economical, social, and technological context in Cambodia that will be necessary affecting to the government reform strategy.

IV.1. Political Context

In retrospect, after UN-led election in 1993, FUNCINPEC party and the Cambodian People Party (CPP) has formed a coalition government. Both of the political parties penetrate their affiliated people in the civil services. Although the leader from the FUNCINPEC party was the first Prime Minister, the Second Prime Minister Hun Sen from CPP was considered a stronger man who grips every power in hand. There was such a serious power struggling among the two parties that in 1997 a factional fighting (some called coup d'état) broke out. It was since 1999 that Cambodia enjoys its political stability because all political power is totally under the CPP.

After July 2013 election, political landscape has dramatically changed. The opposition party – Cambodia National Rescue Party (CNRP) was able to secure 55 out of 123 seats in the National Assembly. Alleged by the opposition that the election was irregular and full of fraud, the CPP were still able to form its own government while the opposition refused to take up the seats in the Assembly and took to the street to protest against the result of the election and called for serious investigation and re-election. Clashes broke out between the labour activists and the supporters of the opposition party led to four dead and several injuries. Twenty-three people were detained under the accusation of threatening the national security. After a year of political deadlock, the opposition agreed to take up the parliamentary seats under the promise from the CPP to reform the National Election Committee in late 2014.

The political tension is at tense lately in May 2016 after the leader of the opposition party was forced to flee out of the country and the deputy leader is facing an arrest warrant under a charge of what Billy Chia-Lung Tai, an independent human rights and legal consultant, describes as a “legal fiction”.⁷ According to this legal procedure, four human rights activists and one member of the National Election Committee have also been detained. A number of non-governmental organizations are calling for a release by wearing black T-shirt on every Monday (Black Monday). The opposition party is participating by threatening to do a mass protest if its leader is arrested. Cambodia will be facing another political deadlock at any moment of any time ahead if the ruling and opposition party fail to compromise.

While CPP is under a huge pressure to make a meaningful reform as described in its policies, especially in the public service sectors so that it can win favour back from the people, it is repressing the political activities by using court to threaten and arrest those who

⁶ Osborne P., Stephen and Brown, Kerry: *Routledge Masters in Public Management Series*, vol. 1. *Managing Change and Innovation in Public Service Organizations*, London, Routledge, 2005, 12-13. p.

Vértessy László: *Az állami beavatkozás joga és hatékonysága*. Nemzeti Közszoigálati Egyetem, 2014. 75. p.

⁷ Chia-Lung Tai: *A Lot of Effort Went Into Creating a ‘legal Fiction’*. In *Phnom Penh Post*, <http://www.phnompenhpost.com/analysis-and-op-ed/lot-effort-went-creating-legal-fiction> (accessed May 30, 2016)

may have an opposite voice. The Bertelsmann Transformative Index (BTI) describes Cambodia as “Autocracy” with its democratic status index 3.7 in 2016.⁸ Majority of the people reported that the government is heading toward the wrong direction in its governance.⁹ Public service delivery without corruption is less likely to succeed due to the political patronage system that has deeply rooted in Cambodia. Mark Turner argues that this patronage system makes it difficult for Cambodia to reform its bureaucracies since it diverts state resources into private hand, which enhances inefficiency and ineffectiveness in the delivery of government services.¹⁰ The systems of patronage, creating rent-seekers, will lead to weak accountability and, thus, weak institutions. The reducing the dominance of one-party governing at the local politics with the increase of opposition party will surely improve the accountability; in contrast, strong political will and commitment of the ruling party to fight corruption and nepotism remain a critical question. The strength and weakness of the political context can be summarized in table 2 below.

Table 2. Strengths and weaknesses of political context

Strengths	Weaknesses
<ul style="list-style-type: none"> • Well-planned policies • Pressures to reform 	<ul style="list-style-type: none"> • Abuse of political power • Lack of political will • Political instability

IV.2. Economical Context

The gross domestic product (GDP) in Cambodia continuously grows from six per cent in 2010 to seven per cent in three year consecutively (2011, 2012, and 2013).¹¹ Euromonitor International (2014) anticipates that Cambodia is able to sustain its economic growth to seven per cent in real GDP due to the low labour services, the region’s most dollarized economy, and its proximity to key markets such as China.¹² The growth of GDP looks promising to the increment of civil servant salary which is the third strategic reform of the government; however, the increment remains low, for example, a teacher and nurse’s basic salary is 550.000 riels (approximately 137USD). The ratio of the government wage to per capita gross domestic product in Cambodia is low comparing to the other ASEAN countries.¹³

⁸ BTI, “Cambodia Country Report,” <http://www.btiproject.org/de/4579/laenderberichte/detail/itc/khm/> (accessed May 30, 2016)

⁹ Corruption was the main reason why majority of the people were reported dissatisfied with the government in Asian Foundation (2014). Democracy in Cambodia – 2014: A survey of the Cambodian electorate.

¹⁰ Turner, Mark: Why Is It so Difficult to Reform Some Asian Bureaucracies? Building Theory from Cambodian Evidence. Public Administration and Development 33 (2013): 275-85. p., at <http://dx.doi.org/10.1002/pad> (accessed May 14, 2016)

¹¹ Data of the GDP growth obtain from World Bank (2015), at <http://databank.worldbank.org/data/views/reports/tableview.aspx#> (accessed May 14, 2016)

¹² Euromonitor International (2014). Markets of the future in Cambodia, at <http://www.euromonitor.com/markets-of-the-future-in-cambodia/report> (accessed May 14, 2016)

¹³ Ratio in Cambodia is 1.1 comparing to Thailand 4.7, Malaysia 2.8 and Singapore 2.9. M.Jae Moon & Changho Hwang (2013). The State of Civil Service Systems in the Asia-Pacific Region: A Comparative Perspective. Review public personal administration. DOI: 10.1177/0734371X13484831

Corruption remains the key challenge to the economy, as ten percent of the GDP is reported loss every year.¹⁴ Transparency International Cambodia (TIC) conducted a research assessment on National Integrity System in Cambodia's governance aiming at evaluating level of corruption and the effectiveness of anti-corruption mechanism, which focuses on thirteen core governance institutions: Legislature, Executive, Judiciary, Public Sector, Law Enforcement Agencies, National Election Committee, Ombudsman, National Audit Authority, Anti-corruption Institution, Political Parties, Media, Civil Society, and Business.¹⁵ The result reveals that there is a weak integrity system to uphold the rule of law and ensure sustainable development and a good quality of life in Cambodia. Worldwide Governance Indicator (2013) reports no improvement in its Government Effectiveness Indicators, which fluctuates around 18.7 percentile rank (2010-2013).¹⁶ If higher per capita incomes fail to result in better governance, this could explain that there is "state capture" where the elites are resisting to changes since they enjoy the benefit for low quality of management.¹⁷ Thus, economic growth will likely ensure that the government can increase the civil servant's salary and budgeting the reforms; however, corruption is still a major obstacle that has to be taken seriously to deal with. Table 3 summarizes the strengths and weaknesses of the economical context.

Table 3. The strengths and weaknesses of the economical context

Strengths	Weaknesses
<ul style="list-style-type: none"> • Strong economic growth • Ability to increase civil servant salary 	<ul style="list-style-type: none"> • Corruption • Weak rule of law • Lack of sustainable development

IV.3. Social Context

The population who is under the age of 35 stands about 70 per cent in the country. This young population can be an advantage or a threat to the society. It can be an advantage because it can provide dynamic labour force; this also creates problem if there is no job available. Recent announcement from the government claims that the employment rate in 2016 is 99 per cent; however, both civil society and opposition party rejected the claim by arguing that the definition of the employment is too broad and that most people are not having a decent work. With its value of 0.584, Human Development Index 2014 ranks Cambodia in 136 out of 187 countries.¹⁸ Adult literacy (World Bank 2015) is 83% for male and 66% for female. Youth literacy is higher with 88% for male and 86% for female. Although the high literacy rate is seen among adult, the manpower in implementing the strategic reforms relies hugely in the local authority. Research surveys (KAS 2007 & CDRI 2011)¹⁹ reveals that most

¹⁴ The report of the international labor organization via The Voice of America in Cambodia (2014). Reports calculates major drain in corruption, at <http://www.voacambodia.com/content/report-calculates-major-drain-of-corruption/1869773.html> (accessed May 14, 2016)

¹⁵ Full report on the methodology and result can be accessed at <http://www.ticambodia.org/files/2014EN-NISA-WEB.pdf>

¹⁶ WGI report is available at <http://databank.worldbank.org/>

¹⁷ United Nation (2007). Public Governance Indicators: A Literature Review. United Nation Publication. New York

¹⁸ HDI report in 2014, at <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14-report-en-1.pdf> (accessed May 14, 2016)

¹⁹ KAS (2007). Cambodian commune councils – First steps, accessed May 15, 2016 at <http://www.kas.de/kambodscha/en/publications/11153/>. CDRI (2011). Based line survey of sub-national level, accessed May 15 2016 at <http://www.cdri.org.kh/webdata/download/sr/sr12e.pdf>

of commune councils are old (average age is 56) with little education. The number stands at 37.38 per cent to those who are between one to six years of education, and 29.62 per cent are between seven to nine years, and only 8.22 per cent have 13 years or more. Two main reasons that hinder the effectiveness, for example, in implementation the decentralization process are the lack of human resources and participations among citizen at the local level.

This could explain that the government needs to attract young and educated people to work in the sub national level if it wants to implement its policy effectively due to the fact that they are more educated and adapted to the social changing phenomenon. However, the big challenge for the government again is the salary allowance. Commune chiefs and councillor receive their monthly salary for about 74USD – 98USD. This little salary does not seem to attract young adult to work in the local level as they rather like to migrate to urban and/or the neighbouring countries because the salary is much higher. Low wage forces civil service servant to have secondary jobs as an additional source of income; this also results in frequent absenteeism and corruption.²⁰ Thus, the strategic reform should be focus first on salary increment and how to motivate young adult to work at under national level. Table 4 summarizes the strengths and weaknesses of the social context.

Table 4: Summary strengths and weaknesses of the social context

Strengths	Weakness
<ul style="list-style-type: none"> • High youth literacy rate • Young population 	<ul style="list-style-type: none"> • Low literacy among commune councillors • Low motivation to attract young worker to public office • Corruption and absenteeism which threaten the work efficiency and effectiveness • Low participation from the local citizen

IV.4. Technological Context

To promote better government services and generate revenue with the purpose to reduce corruption, e-government project - Government Administration Information System (GAIS) was initiated and implemented in 2002. A research study aiming at examining the e-government project reveals three significant challenging factors that policy makers could consider as the weakness or threat to the strategic reform of the government, which is aimed at providing its effective and efficient public services.²¹ The first one is the Management Factor where it needs more attention from governing leadership in the government. The second is the Infrastructure Factor. This concerns with the financial constraints as well as the lack of technical equipment and expertise. The Network Readiness Index (NRI, 2008) was 0.29. The last one is the Human Factor. There is a high turnover rates among government information technological staff due to uncompetitive salary; thus, this leads to staff shortage in the public sector.

²⁰ World public sector report (2010). Reconstructing public administration after conflict: challenge, practise, and lessons learned. The United Nation.

²¹ Sinawong SANG, Jeong-Dong LEE, Jongsu LEE (2009): A Study on the Contribution Factors and Challenges to the Implementation of E-Government in Cambodia, at <http://academypublisher.com/jsw/vol04/no06/jsw0406529535.pdf> (accessed May 15, 2016)

In its NSDP (2014-2018), the policy on ICT is also prioritised. Master plan for ICT in Education 2009-2013 suggests a commitment of the government to “establish and develop human resources of the very highest quality and ethics in order to develop a knowledge-based society within Cambodia”.²² However, recent study reveals that research and innovation capacity is very limited.²³ Knowledge gap between the administrator and younger generation remains a key concern to policy implementation.

Global Information Technology (GIT 2015) scores Cambodia 3.3 in its Network Readiness Index (NRI) with the sub index of 3.4 in Environment, 3.9 in Readiness, and 3.0 in Usage.²⁴ This score has slightly improved if we compare to the 2008, which suggest that there is opportunity for Cambodia to transform its society and economy through ICT. However, it is still observed that due to the contributing factors such as old age people (most of commune councillor are computer illiterate) in the local level, lack of motivation (competitive salary) for IT staff, and little attention from the top management, the strategic reform by promoting accountability, effectiveness, and efficiency in delivering public service is less likely to achieve through ICT. Table 5 summarizes the strengths and weaknesses of the technological context.

Table 5. Strengths and weaknesses of the technological context

Strengths	Weaknesses
<ul style="list-style-type: none"> • Clear policy framework • Commitment to e-infrastructure • Commitment to build e-knowledge 	<ul style="list-style-type: none"> • Staff shortage • Low motivation to work • Knowledge gap in ICT

V. Conclusion

After decades of war, Cambodia fully enjoys its political stability in 1999, but recent political tension is still a dire concern. The rebuilding of the public administration is on of the strategic corner stones of the Royal Government of Cambodia (RGC). Public Administration Reform has always been an agenda of the government to improve its public services. There are noteworthy results that the government has achieved since the first mandate in 1993 to the current mandate in 2013.

However, serious challenging constellations that hinder effective reforms in public administration is the willingness of the ruling party to reduce the patronage system and political influences that inspires corruption and rent seeker, which is difficult for the government to raise revenue for the salary increment that could partially encourage local people to work more effectively and consistently.

A more independent recruitment body of civil service servant should be established, for example, it can be contracted to private institutions. Such an independent recruitment could reduce the political influences to civil service staff. Building Human Capital at under national level, especially at the commune level should be also taken into consideration. As youth (under 35 of age) take up to nearly 70 percept of the total population, they should be recruited to serve in their local community as they are more adapted to the technological

²² MoEYS, “Master Plan for Information and Communication Technology in Education,” Ministry of Education Youth and Sport, at http://www.moeys.gov.kh/en/policies-and-strategies/master-plan-on-ict-in-education.html#_V08PMJN95p8. (accessed June 1, 2016)

²³ CICP, “Doing Research in Cambodia: Making Models That Build Capacity,” 2016, <http://www.researchkh.org/userfiles/image/upload/1459525106977.pdf>. (accessed May 25, 2016)

²⁴ See The Global Information Technology Report 2015, at http://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_IT_Report_2015.pdf. (accessed May 26, 2016)

development which could enhance the ICT delivery in public service effectively; however, motivational factors that could attract young worker in civil servant services must be identified and implemented immediately.

Perspectives of the Cooperation of National Administrative Authorities in the EU

The growing number of European Union (EU) policies that require the elimination of State borders in many aspects of life necessarily increased the emergence of transboundary issues. Due to this, the cooperation of national authorities has become a key issue for the effective execution of EU law. Even so, this legal area was never generally legislated; the Treaties were silent on administrative law issues and different kind of legal and non-legal solutions were made up for different cooperative situations. However, over the recent decades, the right of EU citizens to *good administration* has reevaluated and an intense demand has been emerged for a transparent and reliable administration. Therefore, the Lisbon Treaty was a milestone in the history of European integration as it regulated a tiny piece of administrative cooperation for the first time.

Nowadays effective general regulation of administrative procedures based on EU law and beyond national borders is one of the central challenges for is finding solutions for the forms of intense procedural cooperation between national and European administrative actors, so EU administrative procedure law needs to overcome its fragmentation. This was intended by a group of experts when they tried to codify this legal area and published the so called *ReNEUAL Model Rules*. The essay aims to analyse the legal basis for regulating administrative cooperation of authorities, the necessity of such legislation, the result of codification, its deficiencies and the alternatives to achieve the main goal: an effective execution of EU law.

I. The essence of European administrative procedure

The EU's supranational executive capacity (*direct administration*) is relatively small. As the guardian of the Treaties, the European Commission is responsible for the proper execution of EU law, it may establish agencies for specific issues but it does not have deconcentrated bodies deployed in the Member States. Regulatory agencies seated in a Member State are not that kind of organs. These bodies are installed upon Article 352 of the Treaty on the Functioning of the European Union [TFEU] for technical, scientific, or administrative function to help EU institutions in policy formation, law-making and execution. Sometimes they are called decentralized agencies as their seats are in different Member States although they are considered central supranational organs and not local ones placed on the territory of all the Member States.²

Execution is, therefore, left to the administrative capacity of Member States' (*indirect administration*).³ These two levels form the so called *European administrative space*⁴

¹ PhD, Assistant Professor, University of Szeged, Faculty of Law and Political Sciences, Department of Administrative Law, csatlos.e@juris.u-szeged.hu

Az Emberi Erőforrások Minisztériuma Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

² European Agencies – The Way forward. Brussels, Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, 11.3.2008. COM(2008) 135 final p. 4.; Chiti, Edoardo: EU and Global Administrative Organizations. Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2011, p. 21.

³ Ficzer, Lajos: Európai közigazgatás – nemzeti közigazgatás. In Gerencsér, Balázs – Takács, Péter (eds.) Ratio legis, ratio iuris: ünnepi tanulmányok Tamás András tiszteletére 70. születésnapja alkalmából. Szent István Társulat, Budapest, 2011. pp. 383-84.

together with an intermediate networking structure of administrative authorities erupting between the two. Under the terms and *spill over* effect of the following statement “[i]n carrying out their missions, the institutions, bodies, offices and agencies of the Union shall have the support of an open, efficient and independent European administration”⁵ the former concept of executive federalism is overridden towards a unified executive power. *European administration* thus covers the public administration activity of bodies and institutions at supranational and also at Member States’ level which perform administrative functions and competences while *European administrative law* describes all the procedural rules that govern their functioning and cooperation.⁶

In the history of the European integration, the emergence of new policies and the need for abolishing administrative burdens to serve the four freedoms put the question of indirect administration on the agenda.⁷ Common administrative values were first defined when the accession of the Central and Eastern European States were prepared. The program called *Support for Improvement in Governance and Management* [SIGMA] is a common program of the European Commission and the OECD established in the beginning of the 1990’s to help and support mainly the ex-communist States in a peaceful democratic transition. Before their accession, they were required to establish a public administration which is capable for the effective execution of the *acquis* which is governed by the principles of reliability, predictability, accountability and transparency, as well as technical and managerial competence, organisational capacity, financial sustainability and citizen participation.⁸ Then in 2000, effective public administration was declared to be the key for a competitive and a dynamic knowledge-based economy.⁹

⁴ Dezső, Márta – Vincze, Attila: Magyar alkotmányosság az európai integrációban. HvgOrac, Budapest 2012, p. 490.; Heidbreder, Eva G.: Structuring the European Administrative Space: Channels of EU Penetrations and Mechanisms of National Chance. KFG Working Paper Series, No. 5. 2009, p. 5.; Torma, András: Az Európai Közigazgatási Térségről – magyar szemmel. Miskolci Jogi Szemle, 6. évf. spec. ed. 2011, p. 197.; Kárpáti, Orsolya: Az európai közigazgatási tér kialakulása (I. rész), Sectio Juridica et Politica, Miskolc, Tomus XXIX/1. 2011, p. 234.; Koprić, Ivan– Musa, Anamarija – Novak, Goranka Lalić: Good Administration as a Ticket to the European Administrative Space. Zbornik PFZ, Vol. 61. No. 5. 2011, pp. 1545-46.; Curtin, Deirdre – Egeberg, Morten: Towards a New Executive Order In Europe? Routledge, London. 2013, pp. 30-32.

⁵ Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. OJ C 326, 26.10.2012 [TFEU] Article 298.

⁶ Hofmann, Herwig C. H.: Composite Decision Making Procedures in EU Administrative Law. In Hofmann, Herwig C. H. – Türk, Alexander H. (eds.) Legal Challenges in EU Administrative Law. Towards an Integrated Administration. Edward Elgar, Cheltenham, 2009, p. 136.; Boros, Anita: Az Európai Unió közigazgatási eljárásjoga – európai közigazgatási eljárásjog avagy európaizálódás a közigazgatási eljárásjog területén (is)? Jogtudományi Közöny, 2013/12. 2013, pp. 611-612.; Hofmann, Herwig C. H. – Rowe, Gerard C. – Türk, Alexander 2011: Administrative Law and Policy of the European Union. Oxford University Press, Oxford, 2011, p. 907.

⁷ Boros, Anita: A közigazgatási jog europánizálódása - különös tekintettel közép-magyarországi régióban megvalósuló közbeszerzési eljárásokra. Pro Publico Bono Online, Támop Speciál, 2011, p. 2.

⁸ Preparing Public Administrations for the European Administrative Space. SIGMA Papers, No. 23, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/5kml6143zd8p-en> (21.06.2016.) p. 1. Madrid European Council 15 and 16 December 1995 presidency conclusions. http://www.europarl.europa.eu/summits/mad1_en.htm#simplif (21.06.2016.) Part A. III. The program still helps the candidate states to prepare for the accession. Reinforcing Public Administration Reform in the Enlargement Process. Regional Ministerial Conference on the Principles of Public Administration. Brussels, 12 November 2014. <http://www.sigmaweb.org/publications/Principles-Public-Administration-Nov2014.pdf#page=7> (21.06.2016.) p. 6.

⁹ The Lisbon Special European Council (March 2000): Towards a Europe of Innovation and Knowledge. Presidency Conclusions Lisbon European Council 23 and 24 March 2000. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:c10241> (21.06.2016.) point 9. and 17.; Drechsler, Wolfgang: Towards a Neo-Weberian European Union? Lisbon Agenda and Public Administration. Halduskultuur, Vol. 10. 2009, p. 10.

Along this process the rights of the EU citizens revalued the principle of *good administration* first in judicial case law,¹⁰ then as a fundamental right by Charter of Fundamental Rights of the European Union (EU Charter) in 2001, and then it got primarily legal source status by the Lisbon Treaty ten years later.¹¹ Article 41 of the EU Charter encompasses the basic procedural rights the right to fair procedure, the right to get the reasons for decisions, the right to defence, the right to effective legal remedy and the right to use native language in administrative procedures along with the right to compensation if maladministration causes damage.¹² Additionally, Article 8 and 42 declare the right to access to documents and in this context, the protection of personal data for a better evaluation and enforcement of the formerly mentioned rights.¹³

Article 41 of EU Charter brought nothing new for a democratic State but for the development of regulating administrative law, the articulation of procedural rights of the citizens in a primarily source was a milestone in the history of the integration.¹⁴ Being a unifying force, it urges Member States to approximate and simplify administrative burdens to serve better EU citizens while the EU have legislative competence only to support, coordinate or supplement the actions of the Member States to improve their administrative capacity for better implementation of EU law without any harmonisation of the national laws.¹⁵

European administration, even after the Lisbon Treaty, is purely regulated in the Treaties, but the number and legal value of different kind of secondary sources is numerous in many fields of common policies as they were elaborated on an *ad hoc* basis when a policy needed common executive rules to be effectively applied. Rules governing administrative issues are therefore fragmented as they do not share common normative background. Concrete executive instructions to help uniformity at Member State level often appear in non-legislative acts of the Commission. They take the form of delegated acts¹⁶, implementing acts¹⁷ and sometimes in different kinds of soft law documents of agencies¹⁸ and other bodies,

¹⁰ Chronowski, Nóra: Mikor megfelelő az ügyintézés? Uniós és magyar alapjogvédelmi megfontolások. Magyar Jog, 2014/3. 2014, pp. 138-139.

¹¹ Charter of Fundamental Rights of the European Union. OJ C 326. 26.10.2012. Article 41 (1). Consolidated version of the Treaty on European Union. OJ C 326. 10.2012. [TEU], Article 6 (1).

¹² Schiffner, Imola: A gondos ügyintézés elvének érvényesülése az Európai Unió gyakorlatában. In Papp Tekla (ed.) A jó állam aspektusai, perspektívái: Az önkormányzatok változó gazdasági, jogi környezete. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2013, p. 47.

¹³ EU Charter, Article 52 (6), 51 (1); Mendes, Joana: Good Administration in EU Law and the European Code of Good Administrative Behaviour. EUI Law; 9. http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/12101/LAW_2009_09.pdf?sequence=3&isAllowed=y (21.06.2016.) 2009, pp. 2-3.

¹⁴ Szegedi, László: Az Európa Tanács jó közigazgatásról szóló ajánlásának magyar szövegéhez. Pro Publico Bono, 1. 2011, p. 108.

¹⁵ TEU, Article 5.; TFEU, Article 2 (5), 6 (g).

¹⁶ Article 290 of the TFEU allows the EU legislator to delegate to the Commission the power to adopt non-legislative acts of general application that supplement or amend certain non-essential elements of a legislative act. Delegated acts may add new but non-essential rules or involve a subsequent amendment to certain, often highly technical, aspects of a legislative act. The delegation of power to adopt delegated acts is nevertheless subject to strict limits; the objectives, content, scope and duration of the delegation of power must be defined in the legislative acts. The power can be withdrawn anytime. See, Hardacre, Alan – Kaeding, Michael: Delegated & Implementing Acts. The New Comitology. EIPA Essential Guide 4th edition, 2011. pp. 12-14.; Türk, Alexander H.: Lawmaking after Lisbon. In Biondi, Andrea– Eeckhout, Piet – Ripley, Stefanie (eds.) EU Law after Lisbon. OUP, Oxford, 2012, pp. 74-77.

¹⁷ It is primarily the duty of Member States to implement legally binding EU acts unless such acts require uniform conditions for the implementation. In these cases, based on the authorization of Article 291 of the TFEU, the Commission or, in duly justified specific cases and in cases provided in the Articles 24 and 26 of the TEU, the Council is empowered to adopt implementing acts. Hardacre – Kaeding: supra pp. 16-19.; Türk: supra pp. 77-78. See p. ex. RAPEX Guidelines Directive. Commission Decision of 16 December 2009 laying down guidelines for the management of the Community Rapid Information System ‘RAPEX’ established under Article

and it can also happen that the empowering legal act remains quiet on the legal nature of such kind of provisions.¹⁹ However, these documents are significant sources of administrative rules to achieve the proper execution of EU norms with helping authorities to do so; they are important fillers of legal gaps although they can never substitute formal legislation and legal acts. If a procedure between different Member State authorities that share information including personal data is based on such rules, the practice is definitely against the principle of reliable and transparent administration. It also reveals the question of *direct effect* in the point of view of EU citizens and their legal protection as their procedural rights and their practice becomes also an open question when it is based on.

For instance, a decision of a national consumer protection authority is shared in the RAPEX system so all the authorities acting in the same competence can withdraw from the market all the goods that not in conformity with EU requirements. The decision definitely contains personal data and anyway has a nature that reveals procedural rights of the client, individual or legal person. How and where can it can practice these rights and get legal remedy if it is necessary if the procedure of data sharing is not in the competence of the national authority anymore and national law is quiet on those aspects? The answer for these questions should be laid down in the basic act governing cooperative mechanisms of the national administrative authorities taking part in the data sharing mechanism. This basic act is mostly deficient and has no general normative background to turn for filling legal gaps.

A basic procedural rule or procedural code could create a system in the chaos and that is what codification aimed: to establish a bridge over legal burdens which are due the different administrative structures in of Member States and to make a general legislative basis for the existing and future procedure governing the cooperation of authorities.²⁰ The necessity to settle administrative procedure law is supported by being defined as a fundamental right of EU citizens and the requirement of a transparent open and reliable administration is also echoed by the Treaties.²¹ Between 2009 and 2015 the codification was completed by the *Research Network on EU Administrative Law* (ReNEUAL). ReNEUAL is a network of scientists and experts since 2009. Together with the European Law Institute decided in 2012 to cooperate on the development of the *Model Rules* on EU procedure. The *Model Rules* were published on 1 September 2014.²²

12 and of the notification procedure established under Article 11 of Directive 2001/95/EC (the General Product Safety Directive). OJ 26.1.2010. L22/1.

¹⁸ Agencies have regulative power but only in a few cases and not in a general manner (*Meroni doctrine*) Meroni case. C-9/56, Meroni v. Haute autorité [1958] ECR 133. p. 152.; Chiti, Edoardo: In the Aftermath of the Crisis – The EU Administrative System Between Impediments and Momentum. Cambridge Yearbook of European Legal Studies, Vol. 17. No. 1. 2015. pp. 315-316. In case of cross-border healthcare guidance can be adopted for the effective implementation of the directive but it does not give further details on its possible legal force. Cross-Border Healthcare Directive. Directive 2011/24/EU of the European Parliament and of the Council of 9 March 2011 on the application of patients' rights in cross-border healthcare. OJ 4.4.2011. L 88. 45. Article 11. 2. b).

¹⁹ See p. ex. Directive 2010/63/EU of the European Parliament and of the Council of 22 September 2010 on the protection of animals used for scientific purposes. OJ 20.10.2010. L 276/3., Article 23 (4) or Directive 2010/40/EU of the European Parliament and of the Council of 7 July 2010 on the framework for the deployment of Intelligent Transport Systems in the field of road transport and for interfaces with other modes of transport. OJ 6.8.2010. Article 9.

²⁰ Report of the ReNEUAL Conference. Towards an EU Administrative Procedure Law? Brussels March 15th & 16th – (draft)
http://www.reneual.eu/events/ED_conference/ReNEUAL_conference_March_2012/Conference%20Report%20Brussels%20March%2015Th%20%2016Th.pdf (21.06.2016.)

²¹ Article 1 and 9 and 10 (3) of TEU and Article 15 of TFEU.

²² ReNEUAL Homepage. Welcome to ReNEUAL – the Research Network on EU Administrative Law. *Model Rules* <http://www.reneual.eu/> (21.06.2016.)

II. The result of codification and its effect on national administration

Codification primarily aimed to summarise and synthesize the existing procedural rules and their judicial practice for EU institutions; bodies and agencies direct administration under the meaning of Article 298 of TFEU. Three books, not counting the general part, of six refers to the sphere of direct administration: administrative rule-making (Book II), single case decision-making (Book III) and contracts (Book IV) of EU institutions, bodies and agencies in conformity with Article 258 of TFEU. These areas have deep roots and antecedents in the history of integration. So, the challenging part of codification is when the level of direct and indirect administration is linked. The operative procedural cooperation between Member States authorities has fundamental basis only since the Lisbon Treaty and its case-law is also relatively small and as mentioned above, this legal area is mainly governed by different kind of legal or non-legal sources.

The last two chapters of *Model Rules* overlap the margins of the cooperation related to indirect administration area. The EU has the weakest legislative power on administrative cooperation of Member State authorities not including harmonisation effort to Member State's administrative structures. However, Article 298 of TFEU presupposes a sort of common rules for cooperation justified by the flexibility clause (352 of TFEU) as administrative structure is a key element for the effective application and execution of EU law.

Basically, the forms of cooperation of authorities are either (a) *classical legal assistances* or (b) *operational cooperation* forms that do not fall within the scope of the previous one. Mutual legal assistance has the purpose of gathering and exchanging information, and requesting and providing assistance in obtaining evidence located in one Member State's authority to assist in proceedings in another. This legal area is codified by Book V of *Model Rules*.²³ Operational cooperation is, in contrast, a data-sharing mechanism based on EU law which presupposes or assesses direct and continuous cooperation of authorities of the same competence both at EU and national level by forming a network with the Commission or its bodies at the centre. Under such circumstances private data protection along with the transparent and reliable functioning of administration, clarity, availability and predictability together with legal remedy questions are crucial and these expectations and requirements are definitely not served by the present status of their legal environment. For this reason, Book VI of *Model Rules* is dedicated to summarise the existing norms to fill the basic legal gaps in the area of cooperating mechanisms of public authorities.

III. Model Rules for administrative cooperation mechanism

Book VI refers to (a) those structured mechanisms of cooperation between authorities which cannot be considered legal assistance; (b) data-sharing mechanisms based on EU norms and not on previous request by another authority and supported by an IT system; and (c) establishment and functioning of databases which gives direct access to authorities of different Member States. *Model Rules* only refer to legal relationships with transboundary element, so when only one Member State's authorities are concerned, domestic law has primacy.²⁴

Model Rules declare that data management shall be based on legally binding sources to make the procedure predictable and transparent with clearly defined tasks and competences,

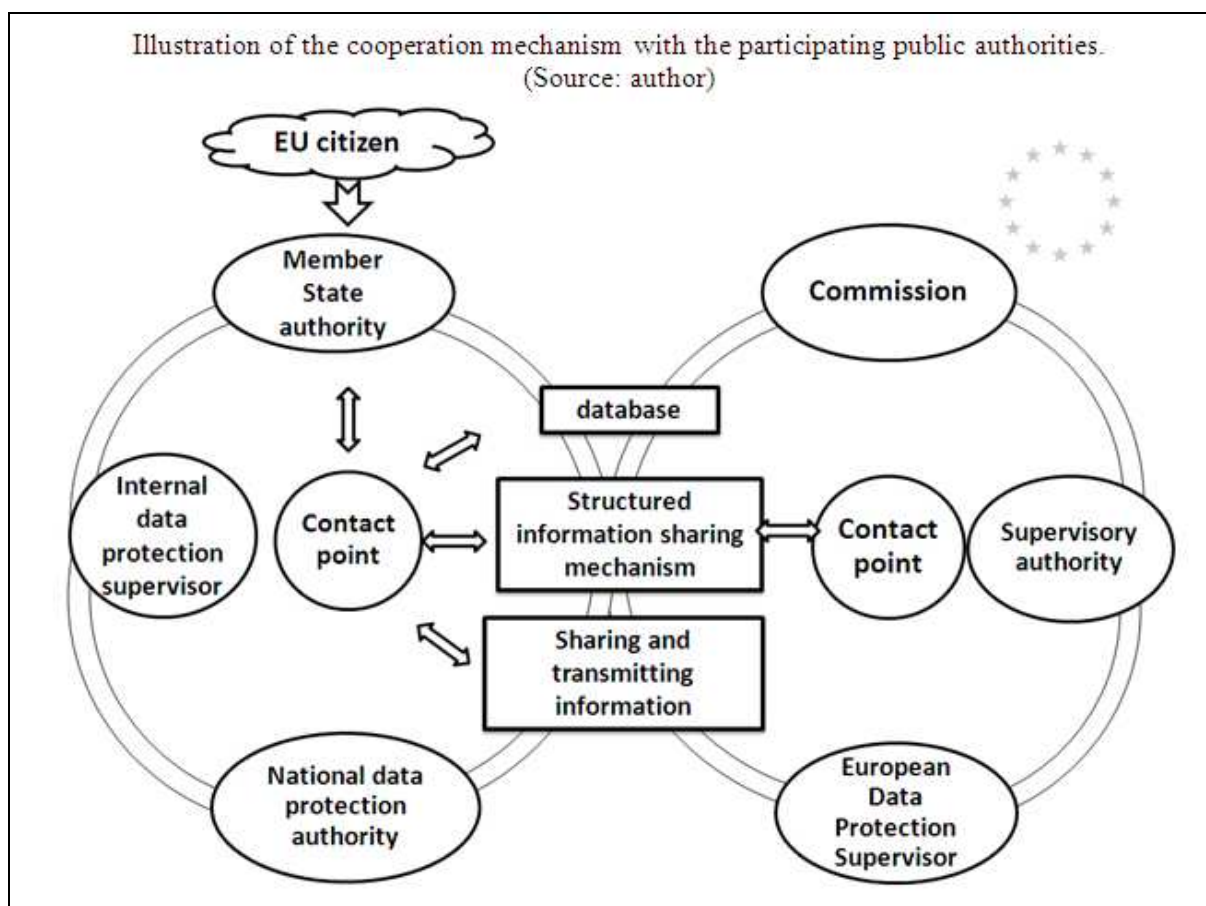
²³ See, Model Rules, Book V – Mutual assistance. http://www.reneual.eu/publications/ReNEUAL%20Model%20Rules%202014/Book%20V%20-%20mutual%20assistance_online%20publication_individualized_final_2014-09-03.pdf (21.06.2016.)

²⁴ Model Rules, VI-1. –VI. 2.

aspects of responsibility, applicable law and last but not least: supervision and legal remedy.²⁵ Each Member State is responsible to establish or designate a competent authority as contact point to collaborate with other Member State contact points and communicate to the Commission or, if established, to the *Management Authority* which is a supranational body to be the central organ for the mechanism.²⁶

The data management rules are mainly based on the *Data Protection Directive*²⁷ but *Model Rules* provisions are also extended on legal persons;²⁸ their applicability in certain cases is reduced.²⁹ However, *Model Rules* discusses difference between structured information mechanisms based on a network of authorities with or without a database; they remain quiet on some significant aspects of administrative procedure.

See the structure of the mechanism and its participating authorities on the following chart with the explanation below in the sub-chapters.

III.1. Structured Information Mechanisms without Database

²⁵ Ibid, VI-3., Varga, Zs. András: Gyorsértékelés az európai közigazgatási eljárási modell-szabályokról, Magyar Jog, 2014/10, 2014, p. 547.

²⁶ Ibid, VI-6.

²⁷ European Parliament and Council Directive 95/46/EC of 24 October 1995 on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data. OJ L 281, 23.11.1995, p. 31–50.

²⁸ Ibid, VI-15 (57).

²⁹ Ibid, VI-15 (58).

A basic act with binding effect in the form of regulation, directive, and decision shall be adopted before an information management activity is performed.³⁰ If an information management activity is supported by an information system, the relevant basic act shall also establish or designate a *Supervisory Authority*³¹ and regulate its organisational structure to serve as mediator between disputes of participating authorities.³² It reviews the legality of information management activities against the standards laid down in the basic act and other rules and principles arising from EU law. It may adopt *binding inter-administrative decisions* to order participating authorities to comply with the relevant provisions and on request of the competent authority it may delete or alter inaccurate or unlawful data in the system.³³ Contrarily, when it deals with complaints of individuals with respect to information management activities, its competences does not go beyond investigation;³⁴ although, the commentaries attached to *Model Rules* consider Supervisory Authority a legal remedy forum. It has the right to access data, to delete and modify them and also can act as a legal forum on the basis of specific legislation³⁵ but given the fact that *Model Rules* refers only to investigation and remains silent on the possible binding nature of the decision, the Supervisory Authority can serve only as a mediator in case of problems between individuals and authorities.³⁶ If the individual complaint can be traced back to dispute between administrative authorities the problem may be solved by a binding inter-administrative decision. Otherwise, only the national legal forum is available only against the national authority if it was the one who caused the breach of law as neither the European Data Protection Officer is not a legal remedy forum nor the Supervisory Authority can adopt binding decisions in such cases.³⁷ Though the Charter of Fundamental Rights only refers to court procedure in connection with effective legal remedy and fair procedure, it needs to be mentioned that the European Ombudsman declared the importance of internal complaint mechanism for fundamental rights protection, a legal supervision by a superior authority. *Model Rules* remain silent on such legal remedy solutions, so in 28 different Member States the issue can be regulated in 28 different ways; therefore the commentaries interpretation would better serve the procedural rights of the citizens and the reliability and clarity of the mechanism.³⁸ The European Ombudsman put an emphasis on this requirement in connection with *Frontex*³⁹ procedure when argued that the officer in charge of executing *Frontex* orders act on behalf of an EU authority and not as an officer of a Member State authority. Therefore,

³⁰ Ibid, VI-3 (1)-(2).

³¹ Cf. EU Charter, Article 8 (3).

³² Ibid, VI-30 (1).

³³ Ibid, VI-33.

³⁴ Ibid, VI-31-32.

³⁵ Ibid, VI-32(2), (3); chapter 4 (89), (93).

³⁶ Ibid, VI-30. (2).

³⁷ Ibid, VI. 4. 1. (94).

³⁸ Special Report of the European Ombudsman in own-initiative inquiry OI/5/2012/BEH-MHZ concerning Frontex. Strasbourg on 12 November 2013. 39. <http://www.ombudsman.europa.eu/en/cases/specialreport.faces/en/52465/html.bookmark;jsessionid=AA9282D228713007DC45878725D6D998> [European Ombudsman Opinion], point 23.

³⁹ The *European Agency for the Management of Operational Cooperation at the External Borders* is established with a view to improving the integrated management of the external borders (land and sea borders, airports and seaports) of the Member States of the European Union. The responsibility for the control and surveillance of external borders lies with the Member States thus *Frontex* shall facilitate and render more effective the application of existing and future Community measures relating to the management of external borders. It shall do so by ensuring the coordination of Member States' actions in the implementation of those measures, thereby contributing to an efficient, high and uniform level of control on persons and surveillance of the external borders of the Member States. The agency was set up in 2004, it seats in Warsaw. Council Regulation (EC) No 2007/2004 of 26 October 2004 establishing a European Agency for the Management of Operational Cooperation at the External Borders of the Member States of the European Union. OJ L 349 25.11.2004. Article 1.

the alleged administrative infringements of fundamental rights also need appropriate and correspondent treatment inside the administrative structure.⁴⁰

III.2. Database

If a data-sharing mechanism is supported by a database, all public authorities participating in the mechanism shall appoint a *data protection officer* otherwise data protection supervision is also organized in a cooperative structure.⁴¹ Both domestic and EU level of administration shall ensure the coordinated supervision of the database.⁴²

The *European Data Protection Supervisor* (EDPS)⁴³ independently monitors the lawfulness of the processing of personal data by EU authorities, especially the data's transmission to and from the database. If a management authority is set up, the EDPS shall particularly monitor the exchange and further processing of supplementary information or actions undertaken by the management authority.⁴⁴ Independent national supervisory authorities⁴⁵ in each Member State has the same task with regard to national authorities' data protection activities to ensure that their activity is carried out in accordance with the required standards.⁴⁶

However, data protection is put under the scope of numerous authorities; there are no model provisions for the proper delimitation of their competences and their responsibility for their data management activities. Only the term '*each act within their competences*' is referred to, but on details, *Model Rules* remain silent. Without strict rules, the legal remedy issues are also open questions. However, there is a short provision declaring the right to compensation if the processing operation breaches the provisions of the basic act and cause damage. The claimant can turn to either the participating authority responsible for the damage suffered or the authority of the jurisdiction in which the claimant is resident or in the case of a legal person, has its registered offices. But without proper responsibility limits how to find the competent forum to get that compensation? As *Model Rules* refrain from giving any minimum rule for responsibility and competence delimitation, the basic act establishing the mechanism

⁴⁰ Ibid, point 51.

⁴¹ Ibid, VI-34-35.

⁴² Ibid, VI-38.

⁴³ *European Data Protection Supervisor* ensures that EU institutions and bodies respect people's right to privacy when processing their personal data insofar as such processing is carried out in the exercise of activities all or part of which fall within the scope of EU law. EDPS acts in complete independence in the performance of his or her duties. The European Parliament and the Council shall appoint by common accord the *European Data Protection Supervisor* for a term of five years, on the basis of a list drawn up by the Commission following a public call for candidates. An Assistant Supervisor shall be appointed in accordance with the same procedure and for the same term, who shall assist the Supervisor in all the latter's duties and act as a replacement when the Supervisor is absent or prevented from attending to them. The European Data Protection Supervisor shall, in the performance of his or her duties, neither seek nor take instructions from anybody. It was established in 2004 and seats in Brussels. Regulation (EC) No 45/2001 of the European Parliament and of the Council of 18 December 2000 on the protection of individuals with regard to the processing of personal data by the Community institutions and bodies and on the free movement of such data. OJ L 8/1 12.1.2001. Article 1, 42 and 44.

⁴⁴ Ibid, VI-36.

⁴⁵ The Model Rules, just like the Data Protection Directive, remain silent on the criteria of an independent data protection authority. Ibid, chapter 4., (87). See details: Csatlós, Erzsébet: Fejezetek az EU magyar közigazgatásra gyakorolt hatásából: hogyan legyen egy közigazgatási szerv független? *Közjogi Szemle*, Vol. VII. No. 4. 2014, pp. 12-17.

⁴⁶ Model Rules, VI-36. - VI-37. The legislator may also assign the supervision of the whole data processing in a database either to the EDPS, a national supervisory authority or a group of supervisory authorities (representative supervision) VI-38 (4). The aspects of this option are not regulated in details by the Model Rules.

is free to regulate them, therefore, it rather increase nor decrease the actual fragmentation of this legal area as there are many different solutions.⁴⁷

III.3. Common rules for data management activity and legal remedies

Data-sharing mechanisms and databases require the collaboration and contribution of many national and supranational authorities, thus the delimitation of their competences and responsibilities for data management activity is crucial. In principle, if an information management activity is supported by an IT system a management authority is set up or identified in the basic act or it can be the EU's IT System Agency. In such case, its task includes ensuring the security, continuous and uninterrupted availability, high quality of service for users and the high level of data protection.⁴⁸ In case of other data sharing mechanisms, the basic act may also provide that data and information exchanged between authorities shall be verified *ex ante* by a separate verification authority, the Supervisory Authority perhaps.⁴⁹

As *Model Rules* refrain from giving any minimum guidance for responsibility and competence delimitation, the basic act is free to regulate them. For instance, to protect consumers from dangerous non-food products, the RAPEX⁵⁰ Contact Point checks and validates all notifications received from the authorities responsible before transmitting them to the Commission and the Commission also checks them before transmitting them to Member States to ensure that they are correct and complete. However, the responsibility for the information provided through RAPEX is taken by RAPEX Contact Point and the authority involved in the notification procedure,⁵¹ while in case of the RASFF, the food and feed alert system, the verification includes the completeness, legibility and correctness of data, where correctness includes the requirement that the data falls into the scope of RASFF or complies with other requirements of its legal basis.⁵² As for SIS, the Schengen Information System, the Member State issuing an alert is responsible for ensuring that the data is accurate, up-to-date

⁴⁷ Ibid, VI-40 (1).

⁴⁸ Ibid, VI-8 (2) (a).

⁴⁹ Ibid, VI-14 (1).

⁵⁰ *The Rapid Alert System for non-food dangerous products* (RAPEX) was established to facilitate the quick exchange of information between Member States and the Commission on measures taken to prevent or restrict the marketing or use of products posing a serious risk to the health and safety of consumers. Member States shall establish or nominate authorities competent to monitor the compliance of products with the general safety requirements and arrange for such authorities to have and use the necessary powers to take the appropriate measures to ensure that products placed on the market are safe. National authorities take measures to prevent or restrict the marketing or use of those dangerous products. Both measures ordered by national authorities, involving modification or lifting of the measures or actions in question, and measures taken by producers and distributors are reported via the system: the authority shall keep the Commission informed, and the Commission shall pass on such information to the other Member States. Therefore, authorities having the same tasks and competences in different Member States are all aware of the relevant information on products on the internal market posing a risk to other public interests protected by EU legislation. See, Commission Regulation No 16/2011 of 10 January 2011 laying down implementing measures for the Rapid alert system for food and feed. OJ L 11/4, 15.1.2011. Article 2-3.

⁵¹ Commission Decision 2010/15/EU of 16 December 2009 laying down guidelines for the management of the Community Rapid Information System 'RAPEX' established under Article 12 and of the notification procedure established under Article 11 of Directive 2001/95/EC [2009] OJ L22/1. Annex II.3.4.; II.3.2.4.

⁵² RASFF does the same as RAPEX but for food and feed products. It enables information to be shared efficiently between its members (EU-28 national food safety authorities, Commission, EFSA, ESA, Norway, Liechtenstein, Iceland and Switzerland). RASFF Directive. Rapid Alert System for Food and Feed. Commission Regulation (EU) No 16/2011 of 10 January 2011 laying down implementing measures for the Rapid alert system for food and feed. OJ L6/7 11.1.2011, Article 8.

and entered in the system lawfully and only the Member State issuing an alert is authorised to modify, add to, correct, update or delete data which it has entered.⁵³

Altogether, there is no universal normative background to contribute to uniformity and transparency just a variety of basic acts with different provisions.⁵⁴ Too many different authorities contribute to the functioning of the system, so the margin for basic act provisions is wider than it should be. Moreover, the *Model Rules* remain silent on the liability for damages of EU institutions, bodies and agencies although in case of Member State authorities it gives a simple guidance on the amount of compensation.⁵⁵

The reason for such shortcomings is said to be the lack of legal practice to codify; however, these legal gaps would be the most important to cover by at least a basic regulation.⁵⁶ Otherwise, this was the main motif for codification: to reduce fragmentation and ensure a reliable and transparent legislation for administrative procedures but without concrete delimitation of competences and responsibility issues the right to transparent and reliable administration and the effective legal remedy is in also danger.⁵⁷ In addition, silence on the responsibility issues between the authority that is in charge of verification of data and the Member State authorities that furnish the information also points out on the gaps of *Model Rules* for data management.⁵⁸ This latter is worrisome as according to *Model Rules*, the compensation rights of individuals are based on a system of choice: (1) an individual can either turn directly to the authority which had conducted the unlawful act leading to the damage;⁵⁹ or (2) can choose the jurisdiction of residence or of registration. This is a measure protecting individuals against the potential disadvantages of being lost in the maze of varied regulations but might lead to *forum shopping*.⁶⁰ As the *Model Rules* states the damages would be calculated and compensated in accordance with the general principles common to the laws of the Member States. Moreover, participating authorities are obliged to take reasonable steps to prevent the damage from occurring, or to minimise its impacts even if they are not the one who are responsible for the breach of data management rules but due to this provision their responsibility is also raised. Guidance for exact delimitation of competences and responsibilities therefore would be indispensable.

IV. Conclusion: the die is cast?

On 14 January 2013, the *European Commissioner for Administration* welcomed *Berlinguer's report* during a European Parliament plenary debate where the Commission was invited to elaborate a proposal for a future legislation on EU administrative procedural law.⁶¹

⁵³ SIS II Directive. Schengen Information System. Regulation (EC) No. 1987/2006 of the European Parliament and of the Council of 20 December 2006 on the establishment, operation and use of the second generation Schengen Information System OJ L 381, 28.12.2006. Article 34; Niemenkari, Arto: EU/Schengen Requirements for National Border Security Systems. Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF) Working Paper Series – No. 8. 2002, 3., p. 5-6.

⁵⁴ See, *Model Rules*, VI-14. (48)-(53).

⁵⁵ *Ibid*, VI-40-41.

⁵⁶ *Ibid*, VI-14. (54).

⁵⁷ Rowe, Gerard C.: Administrative Supervision of Administrative Action in the European Union. In Hofmann, Herwig C. H. – Türk, Alexander H. (eds.) *Legal Challenges in EU Administrative Law. Towards an Integrated Administration*. Edward Elgar, Cheltenham 2009, p. 191. and 194; cf. Türk 2009, pp. 222-228.

⁵⁸ *Model Rules*, VI-14. (54).

⁵⁹ This is the model currently provided for Visas, Schengen or the EURODAC system. *Ibid*, VI-40 (115).

⁶⁰ *Ibid*, VI-40 (116).

⁶¹ EP resolution on EU Administrative Procedure, European Parliament resolution of 15 January 2013 with recommendations to the Commission on a Law of Administrative Procedure of the European Union 2012/2024(INL) <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&language=EN&reference=P7-TA->

The report was based on a committee work dated back to 2010 which had been also supported by the ReNEUAL research group. The committee outlined the possible advancement directions in October 2011, one of which was the codification.⁶² This latter was accomplished by the ReNEUAL by the end of 2014; even so, it does not mean that the *Model Rules* would be the base for the future legislation. In addition, the Commission was invited to start the legislation procedure only in the topic of direct administration and the ReNEUAL *Model Rules* has a wider scope: it refers not only the aspects of direct administration but is also extends to the path between direct and indirect administration, namely their cooperation and the network they form. The fact that such kind of summary of the existing legal practice was completed for the first time in the history of the integration has an outstanding importance. It contributes to the approximation of EU authorities to the sphere of concrete execution of EU norms by offering a systematized set of norms developed by the natural evolution of integration. Although, Book VI of *Model Rules* has shortcomings, insufficiencies and deficiencies; it is definitely a milestone on the road to a transparent, coherent and reliable European administration and as long as a legal act is born at least it is a reference point as codified practice and it is also guidance for legislator showing the unsolved legal problems. Fundamental rights approach focusing on EU citizens' rights seems to give a new impetus on the development of procedural law; the Commission is invited for a draft, so the die is cast.

[2013-4](#) (21.06.2016.); Reply of the Commission to EP: SP(2013)251 - Follow up to the European Parliament resolution with recommendations to the Commission on a Law of Administrative Procedure of the European Union, adopted by the Commission on 24 April 2013. <http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?lang=en&reference=2012/2024%28INI%29#tab-Q> (21.06.2016.)

⁶² State of Play and Future Prospects for EU Administrative Law. To be submitted to the Committee on Legal Affairs by the Working Group on EU Administrative Law. http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/juri/dv/juri_wdadministrativelaw_/juri_wdadministrativelaw_en.pdf (21.06.2016.)

Right to a fair trial and the protection of it in the Charter of Fundamental Rights of the European Union

I. Introduction

The protection of fundamental rights has to be efficient to a greater extent on the territory of the European Union (hereinafter referred to as „EU”), in the Member States and in countries aspiring to access to the EU. In the first period the European Community did not give emphasis to the protection of fundamental rights with regard to economical purposes,² however from the 1960’s setting further aims led to a European level of protection. In scientific literature *three levels of protection* can be distinguished: protection granted by member state constitutions, EU fundamental rights, and protection assured by the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (hereinafter referred to as „ECHR”).³

On the basis of historical evolution it can be established that in Europe the protection of fundamental rights is no more merely a national duty: internal control is traditionally and principally the task of Constitutional Courts and Supreme Courts, and external control – in a new and subsidiary way – is the task of the European Court of Human Rights (hereinafter referred to as „ECtHR”) and the Court of Justice of the European Union (hereinafter referred to as „Court of Justice”).⁴ However the two courts carry out their activity under different statutes, but partially alongside similar principals: their decisions and the explanations from the protection of fundamental rights case by case and give it further meanings.

The right to a fair trial is undoubtedly the most referred between procedural rights and is most often asked for interpretation before the Court of Justice. There is no standard definition⁵ of fair trial in Hungary, so it is especially important to examine the relevant juridical practice – and the Union relevance of it – in a procedural aspect. In the domestic scientific literature this fundamental right is interpreted as including the right to bring the matter before the court, impartiality, equality before equality of rights, the requirement of judging cases within a reasonable time, as well as the right to remedy. However, the elements of the definition of fair trial cannot be listed taxonomically, for the complete procedure has to be examined to find whether the right to a fair trial is fulfilled in the given case.

¹ Széchenyi István University, Postgraduate Doctoral School of Law and Political Sciences, PhD Student

² About relations between internal markets and fundamental rights (relations between economical freedoms and basic rights) see: Marcel, Szabó –Petra Lea, Láncoş – Laura, Gyeney: Az Európai Unió jogi fundamentumai, Szent István Társulat, Budapest, 2013, p. 315-323.

³ See: Michal, Petr: The right to a fair trial in competition cases, 13 Common L. Rev. 25 2014., p. 25., Nóra, Chronowksi: Az alapjogvédelem globális, európai és hazai trendjei, Iustum Aequum Salutare, Nr. 2011/26.; Erzsébet, Szalayné Sándor: Az alapjogok három jogrendszer metszéspontján, Állam- és Jogtudomány, 2009/3. Fruzsina, Gárdos-Orosz: Az Európai Unió alapjogvédelmi rendszere és az Emberi Jogok Európai Bírósága – A kettős európai alapjogvédelem és a magyar alkotmányjog, Jog, Állam, Politika, 2011/4.

⁴ Erzsébet, Szalayné Sándor: Luxembourg – Strasbourg korridor – a koherens európai alapjogvédelem új rendje, Available at: <http://jog.sapientia.ro/data/tudomanyos/Periodikak/scientia-iuris/2011-3/hu6-Szalayne.pdf> (14 January 2014)

⁵ Kitti, Bakos: A tisztességes eljáráshoz való jog: új jogalkotói irányok, Jogelméleti Szemle, 2010/2., Available at: <http://jesz.ajk.elt.hu/bakos42.html> (5 July 2013)

II. The relation of the right to a fair trial to the Charter of Fundamental Rights of the European Union

The Charter of Fundamental Rights of the European Union (hereinafter referred to as „Charter”) is the statute of the Union protection of fundamental rights. Article 6 (1) of the Treaty on European Union (hereinafter referred to as TEU) now provides that ‘[the Union recognizes the rights, freedoms and principles set out in the Charter of Fundamental Rights of the European Union [...], which shall have the same legal value as the Treaties’]. The Charter therefore constitutes primary EU law; as such, it serves as a parameter for examining the validity of secondary EU legislation and national measures.⁶ The Treaty of Lisbon in respect of the TEU Art. 6. carried out a real reform: it conferred legal force and delivered as an integral part of the *acquis communautaire* the freedoms and principles, furthermore it obliged the EU to join to the ECHR and maintained the system of the previous unwritten rights as a part of the *acquis* with a kind of ‘preserving by discontinuing’ method.⁷ The so called general principles still belong to the first pillar and are meant some kind of common principles of the constitutional tradition of the Member States that can be found in every national legal system. Some principles appear explicitly in the treaties and also in the Charter, but mostly the Court of Justice declares a principle legally binding.⁸ A general principle in EU law does not only support interpretation but they also have a part in filling gaps in the law. The Charter has become a fully binding legal source of fundamental rights, which obliges both the EU and national institutions to interpret these rights in accordance with the ECHR.⁹ By the time recognizing the legal status of the Charter the practice of the Court of Justice relating to fundamental rights also got strengthened, as year by year more and more applications for interpreting basic rights in preliminary ruling procedure are brought before this court. In this respect examining the elements, defining the right to fair trial that belongs to procedural rights is desirable with paying special regard to the judiciary practice of the Court of Justice. Since the attention has paid to this procedural basic right declared in several international agreements¹⁰ is increasing in the national civil procedures. The protection of fundamental rights in the judiciary system means also the protection of each procedural basic right during legal actions.

In the Charter Article 47 regulates the right to a fair trial. According to the first paragraph of this Article everyone whose rights and freedom are guaranteed by the law of the Union are violated has the right to an effective remedy before a tribunal in compliance with

⁶ http://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/hu/FTU_1.1.6.pdf (2 January 2016)

⁷ Erzsébet, Szalayné Sándor: Alapjogok (Európai) válaszüton – Lisszabon után, Jogtudományi Közlöny, 2013/1. p. 19.

⁸ Petra Lea, Láncoş –Laura, Gyeney: Az Európai Unió jogi fundamentumai, Szent István Társulat, Budapest, 2013, p. 63.

⁹ Michal, Petr: The right to a fair trial in competition cases, 13 Common L. Rev. 25 2014., p. 28.

¹⁰ The right for a fair trial appears in the ECHR and in the International Covenant on Civil and Political Rights (hereinafter referred to as “ICCPR”).

According to Art. 13 of ECHR: *Everyone whose rights and freedoms as set forth in this Convention are violated shall have an effective remedy before a national authority notwithstanding that the violation has been committed by persons acting in an official capacity.*

According to Art 14 of ICCPR: *„All persons shall be equal before the courts and tribunals. In the determination of any criminal charge against him, or of his rights and obligations in a suit at law, everyone shall be entitled to a fair and public hearing by a competent, independent and impartial tribunal established by law. The press and the public may be excluded from all or part of a trial for reasons of morals, public order (ordre public) or national security in a democratic society, or when the interest of the private lives of the parties so requires, or to the extent strictly necessary in the opinion of the court in special circumstances where publicity would prejudice the interests of justice; but any judgement rendered in a criminal case or in a suit at law shall be made public except where the interest of juvenile persons otherwise requires or the proceedings concern matrimonial disputes or the guardianship of children.”*

the conditions laid down in Article 47 Everyone is entitled to a fair and public hearing within a reasonable time by a previously established independent and impartial tribunal previously established by law. Everyone shall have the possibility of possibility of the adequate advice, defence and representation. Legal aid shall be available for those who lack sufficient resources in so far as such aid is necessary to ensure effective access to justice. The Article 47 Par. 2 is based on the Article 6 Par. 1 of the ECHR, though in Union law the right to a fair hearing is not confined to disputes relating to civil law rights and obligations.¹¹ That is one of the consequences of the fact that the Union is a community based on the rule of law as stated by the Court in Case 294/83, *Les Verts* v *European Parliament* (judgment of 23 April 1986, [1986] ECR 1339). Nevertheless, in all respects other than their scope, the guarantees afforded by the ECHR apply in a similar way to the Union.¹² With regard to the third paragraph, it should be noted that in accordance with the case-law of the ECtHR, provision should be made for legal aid where the absence of such aid would make it impossible to ensure an effective remedy (ECHR judgment of 9 October 1979, *Airey*, Series A, Volume 32, p. 11). There is also a system of legal assistance for cases before the Court of Justice of the European Union¹³ Art. 47 Par. 3 ensures effective access to justice to those who lack sufficient resources in so far as such aid is necessary.

III. The right to a fair trial in the practice of the Court of Justice

The Court of Justice interpreted the right to a fair trial and the elements of it several times like in some judgments were formed in the last two years. The aim of this chapter is to presenting the consequences of these rulings.

In *Case C-619/10. Trade Agency Ltd v. Seramico Investments Ltd* the Court of Justice expounded the following statement. Where the defendant brings an action against the declaration of enforceability of a judgment given in default of appearance in the Member State of origin which is accompanied by the certificate provided for by Article 54 of that regulation, claiming that he has not been served with the document instituting the proceedings, the court of the Member State in which enforcement is sought hearing the action has jurisdiction to verify that the information in that certificate which is consistent with the evidence.

Moreover, the Court of Justice expressed that the court of the Member State in which enforcement is sought may refuse to enforce a judgment given in default of appearance which disposes the substance of the dispute but which does not contain an assessment of the subject-matter or the basis of the action and which lacks any argument of its merits, only if it appears to the court, after an overall assessment of the proceedings and in the light of all the relevant circumstances, that judgment is a manifest and disproportionate breach of the defendant's right to a fair trial referred to in the second paragraph of Article 47 of the account of the impossibility of bringing an appropriate and effective appeal against it.

In *Case C-199/11. Europese Gemeenschap v. Otis NV et al* the Court of Justice examined the definition elements of the right for fair trial. This judgment stated that the European Commission (hereinafter referred to as „EC”) is not precluded from representing the EU before a national court hearing a civil action for damages in respect of loss caused to

¹¹ Nóra, Chronowski –Tímea, Drinóczi – Judit, Zeller: Az Alapjogi Charta kommentárja. In: András, Osztoivits (ed.): Az Európai Unióról és az Európai Unió működéséről szóló szerződések magyarázata, Complex Kiadó, Budapest, 2011, p. 561-562.

¹² Explanations relating to the Charter of Fundamental Rights (2007/C 303/02), [http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32007X1214\(01\)](http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32007X1214(01)) (3 January 2016).

¹³ At the same place.

the EU by an agreement or practice prohibited by Article 81 EC and now 101 Treaty on the Functioning of the European Union (hereinafter referred to as „TFEU”) which may have affected certain public contracts awarded by various institutions and bodies of the EU, there are no need for the Commission to have authorization for that purpose from those institutions and bodies. Article 47 of the Charter does not preclude the EC from bringing an action before a national court, on behalf of the EU, for damages in respect of loss sustained by the Union as a result of an agreement or practice which has been found by a decision of the Commission to infringe Article 81 EC or Article 101 TFEU.¹⁴

In *Case C-279/09. DEB Deutsche Energiehandels- und Beratungsgesellschaft mbH v. Bundesrepublik Deutschland* the reference for a preliminary ruling concerns the interpretation of the principle of effectiveness in order to ascertain whether that principle requires legal aid to be granted to legal persons. The referring court asks whether EU law and, more specifically, the principle of effectiveness, must be interpreted as meaning that, a national rule is precluded under which the pursuit of a claim before the courts is subjected to making of an advance payment in respect of costs and under which a legal person does not qualify for legal aid even though it is unable to make advance payment in respect of the costs of proceedings and to obtain the assistance of a lawyer. In this preliminary ruling procedure the Court of Justice seeks to promote the application of legal aid in cross-border disputes for persons who lack sufficient resources where aid is necessary to secure effective access to justice.

The generally recognized right to access to justice is also reaffirmed by Article 47 of the Charter. The Court of Justice stated in this judgment that the principle of effective judicial protection must be interpreted as that meaning that it is not impossible for legal persons to rely on that principle and that aid granted pursuant to that principle, it may cover, inter alia, dispensation from advance payment of the costs of proceedings and/or the assistance of a lawyer. In that connection, it is the national court’s liability to ascertain whether the conditions for granting legal aid constitute a limitation of the right of access to the courts which undermines the very core of that right; whether they pursue a legitimate aim; and whether there is a reasonable relationship of proportionality between the means employed and the legitimate aim which it is sought to achieve.

In *Case C-93/12. ET Agroconsulting-04-Velko Stoyanov v. Izpalnitelen direktor na Darzhaven fond ‘Zemedelie’ – Razplashtatelna agentsia* the ruling of the Court of Justice is concerned with the procedural autonomy of the Member States. The EU law, in particular the principles of equivalence and effectiveness and Article 47 of the Charter, does not preclude a national rule of jurisdiction which results in conferring on a single court all disputes relating to decisions of a national authority responsible for the payment of agricultural support under the EU common agricultural policy. The national court is entitled to examine whether this rule causes difficulty in exercising right deriving from Union law.

In *Case C-437/13. Unitrading Ltd v. Staatssecretaris van Financiën* the matter of fair trial occurred to the Court of Justice in connection with the proving procedure. According to the Court’s settled case-law, if the judicial review is guaranteed by Article 47 of the Charter to be effective, on the one hand, the person concerned must be able to ascertain the reasons upon which the decision taken in relation to him is based, either by reading the decision itself or by requesting and obtaining notification of those reasons, so as to make it possible for him to defend his rights in the best possible conditions and to decide, with full knowledge of the relevant facts, whether there is any point in his applying to the court with jurisdiction.¹⁵ On the other hand, the court with jurisdiction must have the power to require the necessary

¹⁴ Case C-199/11. *Europese Gemeenschap v. Otis NV et al* – Judgment (Grand Chamber), 6 November 2012. Article 78.

¹⁵ C-437/13. *Unitrading Ltd v. Staatssecretaris van Financiën* – Judgment (Sixth Chamber), 23 October 2014. Article 20.

information from the authority concerned, in order to get fully in a position in which the review of the lawfulness of the national decision in question may be carried out. According to the point of view of the Court of Justice the right to effective judicial remedy is infringed by judgments based on facts or documents the parties or one of the parties could not get information about.

In *Case C-169/14. Juan Carlos Sánchez Morcillo, María del Carmen Abril García v. Banco Bilbao Vizcaya Argentaria SA* the request for a preliminary ruling concerns the interpretation of unfair terms in consumer contracts and Article 47 of the Charter. At issue in the main proceedings provides that mortgage enforcement proceedings may not be stayed by the first instance court. The Court of Justice stated that such system of enforcement does not preclude fair trial. In this judgment the Court of Justice also refers to its settled case-law that the principle of equality of arms, together with, among others, the principle *audi alteram partem*, is no more than a corollary of the very concept of a fair hearing that implies an obligation to offer each party a reasonable opportunity of presenting its case in conditions that do not place it in a clearly less advantageous position compared with its opponent. Article 47 in this relation must be interpreted as the court of first instance, which, in its final decision, may at most award compensation in respect of the damage suffered by the consumer, inasmuch as the latter, the debtor against whom mortgage enforcement proceedings are brought, may not appeal against a decision dismissing his objection to that enforcement, whereas the seller or supplier, the creditor seeking enforcement, may bring an appeal against a decision terminating the proceedings or ordering an unfair term to be disappplied.

IV. Conclusions and summary

The judgments of the Court of Justice presented above they can help national law enforcement bodies with the interpretation of the right to a fair trial. There seem to be more and more cases in which national tribunals request the Court of Justice for a preliminary ruling about the application of the Charter. The main content and importance of these rulings are very diverse, but they can serve as a guideline for the national law enforcement bodies protecting procedural rights effectively. One of the definition elements of fair trial is that cases should be heard within a reasonable time. In principle, the judicial rulings shall contain an explanation with respect to the right to a fair trial. The right to an effective judicial remedy is infringed if a judicial decision is based on facts or documents of which the parties could not ascertain. It was expressed in several judgments of the Court of Justice that the principle of effective remedy can be deduced from the definition elements of fair trial and are the followings: right of defence, equality of arms, right of access to a court, the possibility of being advised and represented. From the right to a fair trial derives also the possibility that legal persons can refer to this principle as well. As artificial persons are also entitled to an effective remedy not only natural persons are entitled to be exempted of the costs. It is the duty of national tribunals to decide whether exempting somebody of the costs does restrict the right to access to court. It can be a problem in several financial lawsuits that a legal person is usually profit-making namely when a business association working for profit. Court of Justice did not make a difference between natural and legal persons in this relation but there is a noticeable difference in enforcing demands. In my point of view the Court of Justice kept strictly to the matter of dispensation of the costs for not taking several economical aspects into consideration.

The Court of Justice expressed also a further right in another ruling stating that the European Commission is not precluded from representing the EU before a national court though this right should be exercised with regard to the rights and freedoms are ensured in the

Charter. Judicial protection aimed at paying respect for Union law rulings goes hand in hand with the rule of law. It is declared that it is not inverse with the right to a fair trial – namely the principals of equivalence and effectiveness – if in Member States there is only one court with an exclusive jurisdiction. The efficiency of judicial protection ensured by the Charter requires the examination held by the national court on evidences, the judgment was based on whether were obtained with infringement of the rights ensured in the Charter.

It is declared that the right to a fair trial is very diverse containing several elements that should be examined during the whole procedure one by one and in their entirety as well. The practice of the Court of Justice is formed ruling by ruling and is competed with further meaning. The expanding legal practice helps the national courts in the interpretation of the Union law.

Bibliography

Studies

Kitti, Bakos: A tisztességes eljáráshoz való jog: új jogalkotói irányok, Jogelméleti Szemle, 2010/2., Available at: <http://jesz.ajk.elte.hu/bakos42.html>

Nóra, Chronowksi: Az alapjogvédelem globális, európai és hazai trendjei, Iustum Aequum Salutare, Nr. 2011/26.

Nóra, Chronowksi – Tímea, Drinóczi –Judit, Zeller: Az Alapjogi Charta kommentárja. In.: András, Osztoivits: Az Európai Unióról és az Európai Unió működéséről szóló szerződések magyarázata, Complex Kiadó, Budapest, 2011.

Fruzsina, Gárdos-Orosz: Az Európai Unió alapjogvédelmi rendszere és az Emberi Jogok Európai Bírósága – A kettős európai alapjogvédelem és a magyar alkotmányjog, Jog, Állam, Politika, 2011/4.

Petra Lea, Láncoş – Laura, Gyeney: Az Európai Unió jogi fundamentumai, Szent István Társulat, Budapest, 2013.

Midilina, Amalia Pasca: Aspects regarding the right to a fair trial, 2011 AGORA Int'l J. Jurid. Sci. 1 2011.

Michal, Petr: The right to a fair trial in competition cases, 13 Common L. Rev. 25 2014.

Marcel, Szabó – Petra Lea, Láncoş – Laura, Gyeney: Az Európai Unió jogi fundamentumai, Szent István Társulat, Budapest, 2013.

Erzsébet, Szalayné Sándor: Az alapjogok három jogrendszer metszéspontján, Állam- és Jogtudomány, 2009/3.

Erzsébet, Szalayné Sándor: Luxembourg – Strasbourg korridor – a koherens európai alapjogvédelem új rendje, Available at:

<http://jog.sapientia.ro/data/tudomanyos/Periodikak/scientia-iuris/2011-3/hu6-Szalayne.pdf>

Erzsébet, Szalayné Sándor: Alapjogok (Európai) válaszüton – Lisszabon után, Jogtudományi Közlöny, 2013/1.

International agreement and others

- International Covenant on Civil and Political Rights
- Charter of Fundamental Rights of the European Union (2000/C 364/01)
- Explanations relating to the Charter of Fundamental Rights (2007/C 303/02), [http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32007X1214\(01\)](http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32007X1214(01))
- Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms
- http://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_ENG.pdf

Cases

- C-279/09. DEB Deutsche Energiehandels- und Beratungsgesellschaft mbH v. Bundesrepublik Deutschland - Judgment (Second Chamber), 22 December 2010.
- C-619/10. Trade Agency Ltd v. Seramico Investments Ltd. – Judgment (First Chamber), 6 September 2012.
- C-199/11. Europese Gemeenschap v. Otis NV et al - Judgment (Grand Chamber), 6 November 2012.
- C-93/12. ET Agroconsulting-04-Velko Stoyanov v. Izpalnitelen direktor na Darzhaven fond ‘Zemedelie’ – Razplashtatelna agentsia – Judgment (Third Chamber), 27 June 2013.
- C-437/13. Unitrading Ltd v. Staatssecretaris van Financiën – Judgment (Sixth Chamber), 23 October 2014.
- C-169/14. Juan Carlos Sánchez Morcillo, María del Carmen Abril García v. Banco Bilbao Vizcaya Argentaria SA – Judgment (Eighth Chamber), 17 July 2014.

Mit jelent, hogy a dekonstrukció maga az igazságosság?

„A jog (*droit*) lényegében dekonstruálható, akár azért, mert értelmezhető és átalakítható textuális rétegekre alapították, arra alapítva hozták létre [...], vagy azért, mert a végső alapjai egyértelműen nem alapok.”

Jacques Derrida: *The Force of Law: The Mystical Foundation of Authority*²

I. Bevezető gondolatok

Jelen tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy jogfilozófiai szempontból körvonalazzam Jacques Derrida gondolatát a jogról és igazságosságról. A „deconstruction is justice” - enigmatyűen tömör kijelentése sok kérdést nyitva hagy számunkra. Más írásaimban már többször is tárgyaltam a dekonstrukció jelentésének kérdéseit, és az igazságosság fogalmát is érintették ezek az írások, azonban mindkét fogalomnak gazdag fogalomtörténete van, és úgy gondolom, jó lenne tisztázni, hogy mit is érthet a francia filozófus ez alatt.

Ezek azért is fontos kérdések, mert csak így lehet értékelni az egyes amerikai szerzők munkásságát. Ha Jacques Derrida előadásának utóéletét vizsgáljuk, abból kitűnik, hogy az amerikai jogi szakirodalomban az igazságosság koncepciója volt a központi fogalom, amellyel a CLS-háttérű amerikai jogi gondolkodók szerették volna a fennálló jogi ideológiát és rendszert kritizálni. A terminológiai és filozófiai különbségek miatt azonban a szerzőknél különbözőképpen jelenik meg a dekonstrukció és az igazságosság kérdése. Ami közös pontokként szolgálhat, az a Másik fél méltóságának tisztelete, a pozitivisták, írott s precedens alapú jogi kultúrával szembeni bizalmatlanság és a meglévő jogi rendszer átalakításának szándéka.

Derridánál az igazságosság kérdése szorosan kötődik a jelenlét metafizikájának kritikájához, mivel – mint ahogy írtam – a tökéletes jelenlét – a jelölő és a jelölt tökéletes egybeesése – a *différance* következtében nem lehetséges. Azt állítani a jelenben, hogy „igazságos vagyok,” nem lehetséges, mert az igazságosság kérdése mindig szorosan kötődik Derridánál a tettekhez és a döntésekhez, és ez az a pont, ahol minden *konstatív igazságosság-állítás* dekonstruálható. A döntés pillanatában – ebben az egyedi helyzetben –, amely megköveteli tőlünk az igazságosságot, sosem állunk készen ennek a kötelességnek a tökéletes teljesítésére.

„A jog (*droit*) lényegében dekonstruálható, akár azért, mert értelmezhető és átalakítható textuális rétegekre alapították, arra alapítva hozták létre [...], vagy azért, mert a végső alapjai

¹ Jacques DERRIDA: *The Force of Law: The Mystical Foundation of Authority*. *Cardozo Law Review*, Vol. 11. 1989–1990. (Ford. Mary QUAINANCE) 943. o. A műből vett magyar nyelvű idézetek a saját munkám.

² Jacques DERRIDA: *The Force of Law: The Mystical Foundation of Authority*. *Cardozo Law Review*, Vol. 11. 1989–1990. (Ford. Mary QUAINANCE) 943. o. A műből vett magyar nyelvű idézetek a saját munkám.

egyértelműen nem alapok.”³ Ezzel szemben az igazság(osság) nem dekonstruálható, „*a dekonstrukció maga az igazság(osság)*” [„*Deconstruction is justice*”].⁴ Ha azt mondjuk, hogy a jogszabályok tartalma és a jogi fogalmak esetlegesek, akkor lehetséges ezeknek a struktúráknak egy jobb értelmezése, olyan új intézmények létrehozása, amelyek igazságosabbak. Az emberi viszonyok természete elveszíti a relevanciáját a dekonstrukcióban, hiszen ahogy fent láttuk, a jog/törvények kötelező ereje magából azon tényből ered, hogy törvények⁵ (ez a tautológia pontosan az irracionalitásukat és esetlegességüket teszi nyilvánvalóvá). Az igazságosság-dekonstrukció folyamatosan rákérdez az alapokra, keresi, hogy a jogi szövegek hol szorítanak valamit a diskurzus peremére, mi az, ami szupplementumként a hierarchiában alulra kerül. Az igazságosság iránti igény hatja át a dekonstruktivisták jogértelmezést. Azt kutatja, hogy lehetséges-e jobban, igazságosabban megfogalmazni a jogi intézményeket, miközben a dekonstrukció egyúttal „megőrül” egy olyan igazságosságért, ami nem jog.⁶

Az igazságosság és a jog furcsa és ellentmondásos viszonyban áll egymással, és sokszor a kettő helytelen összekötéséből adódnak a problémák. Az igazságosság és a jog összefügg, de egymással nem azonosítható két dologról van szó. Jacques Derrida az igazságosságot az egyedihez, az egyszeri emberhez fűződő viszonyok szférájába pozicionálja. Az egyediség, a Másik megszólítása [*address*] központi jelentőségű a *Force of Law* megértése szempontjából, mert az előzetes fogalmi vagy jogi (intézményes) keretek az erőszak árnyékát vetítik rá az emberi kapcsolatokra. Az olyan látszólagosan problémamentes fogalmak, mint az „ember”, problematizálódnak Derridánál, mert a hagyományos jogi gondolkodásban az ember és nem-ember (kő, növény, állat) distinkció maga után von egy sor „erőszakforma” kivonását a jogi értékelhetőség köréből. „Abban a térben, amelyben elhelyezem a megjegyzéseket, vagy újraszervezem a diskurzust, nem beszélhetünk igazságtalanságról vagy erőszakról egy állattal szemben, még kevésbé egy zöldség vagy egy kő felé. Egy állatot meg lehet kínozni, de sosem mondhatjuk, helyesnek gondolt értelemben, hogy sértett szubjektum, bűncselekmény, gyilkosság, nemi erőszak, lopás vagy hamis tanúzás áldozata lenne – és ezt igaznak gondoljuk a fortiori azokra, amiket zöldségnek, ásványnak vagy olyan átmeneti fajoknak nevezünk, mint a szivacs. [...] Az igazságosság és igazságtalanság oppozíciójának nincs értelme ebben az esetben.”⁷ Már korábban írtam, hogy Derridánál a jog egy olyan performatív erőként jelenik meg, amely hitet követel önmaga igazságosságának elismeréséhez, de a jog maga semmilyen előzetes igazságosság vagy etikai koncepció előtt nem hajol meg. A jog által létrehozott struktúrában belül jelenik meg valami, amelyet a jogrendszeren belül igazságosságnak lehet értelmezni, vagy még pontosabban, idézve Derridát: „*igazságosság mint jognak*” [*la justice comme droit/justice as law*].⁸

Visszatérve az egyediség és az általánosság dichotómiájához, a jogot az általános, az előre meghatározott normatív előírások közé sorolja Derrida. Az angol *enforce the law*

³ „The structure I am describing here is a structure in which law (*droit*) is essentially deconstructible, whether because it is founded, constructed on interpretable and transformable textual strata [...] or because its ultimate foundation is by definition unfounded.” DERRIDA (1989–1990) i.m. 943. o.

⁴ DERRIDA (1989–1990) i.m. 945. o.

⁵ Derrida Montaigne sorait idézi: „dehát a törvényeknek nem azért van hitelük, mert igazságosak, hanem azért, mert törvények. Ez az ő tekintélyük misztikus alapja, semmi más.” Michel DE MONTAIGNE: *A tapasztalásról*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1992. 51. o. (Ford. RÉZ Ádám).

⁶ DERRIDA (1989–1990) i.m. 965. o.

⁷ „In the space in which I’m situating these remarks or reconstituting this discourse one would not speak of injustice or violence towards an animal, even less towards a vegetable or a stone. An animal can be made to suffer, but we would never say, in a sense considered proper, that it is a wronged subject, the victim of a crime, of a murder, of a rape or theft, of a perjury – and it is true a fortiori, we think, for what we call vegetable or mineral or intermediate species like the sponge. [...] The opposition between just and unjust has no meaning in this case” DERRIDA (1989–1990) i.m. 951. o.

⁸ DERRIDA (1989–1990) i.m. 924–925. o.

kifejezés azért is vonzó számára, mert abban az erőszakra való utalás jobban megjelenik, másrészt a kikényszeríthetőség arra is utal, hogy a jog úgy lép be a személyközi viszonyokba, hogy nem törődik az egyedi helyzet apró finomságaival, vagy legalábbis kevésbé tud ehhez igazodni. Az előre rögzített jogi előírásoknak érvényesülniük kell úgy, ahogyan azt valamikor valakik előírták, így a jelölő (itt törvényi előírás) és a jelölt (itt a tényleges és egyedi életviszony) elkülönbeződéséből adódó erőszak még inkább megjelenik.

Derrida azonban e belátást nem az igazságosság és a jog radikális szembeállítására használja fel, ez a két fogalom nem egymás ellentéteiként jelenik meg, hanem az igazságosság (még pontosabban az igazságosság-érzet) az, amely minduntalan megadja annak a lehetőségét, hogy a jogrendszerben megbúvó erőszakot felismerjük, és azt dekonstruálva valami újat, valami igazságosabbat hozunk létre. Az igazságosság a lehetetlen megtapasztalása a francia filozófus szerint,⁹ amely a korábban említett *három apóriában* összpontosul: *a szabály epochájában, az eldönthetetlenség kísértetében* és végül *a sietségben, amely eltakarja a tudás horizontját*. A következő alfejezetben ezeket szeretném bemutatni és elemezni.

II.1.1. A három derridai apória

A három *apória* – a derridai szándék szerint – nem kimerítően jelöli meg a jog és igazságosság problémáját, hanem csupán három nagyon fontos példája e két fogalom ellentmondásos kapcsolatának. A következőkben tárgyalt három „lehetetlen probléma” részben összefügg egymással, ezért tárgyalásuk során az egyes apóriákat a többi fényében vizsgálom.

Az első a szabály epochéja, amely a szabad döntés erkölcsiségét állítja szembe a szabálykövetés merev programozott eljárásrendjével. Már Arisztotelész *Nikomakhoszi etikájában* is megjelenik az erkölcsös cselekvés előfeltétele: a cselekvés akaratlagossága, így egyrészt az, hogy tudjuk, mit teszünk, másrészt az, hogy a tettünket saját akaratunkból kényszer nélkül tegyük meg.¹⁰ Derrida a döntés során a bíró elé kerülő ügy kapcsán azt az alapvető ellentmondást véli felfedezni, hogy miközben azt váránk, hogy igazságos döntés szülessen, a bíró kötve van a jog szabályaihoz: a jogalkalmazás nem az erény szabad önálló (mondhatjuk úgy: alkotó) cselekedete, hanem pusztán kalkuláció a szabályoknak és a jogi eljárásoknak megfelelően.

A kalkuláció nem igazságos cselekedet a francia filozófus szerint, hiszen a személytelen eljárási rend éppen a helyzet egyediségét hatálytalanítja, azáltal, hogy egyneműsíti a konkrét problémát a tényállásszerűségnek megfelelően, s ez „mindenképpen jogszerű, de semmiképpen sem igazságos.”¹¹ Az igazságosságához a bírónak nem csupán alkalmaznia kellene a szabályt, hanem „magáévá is kell tennie, el kell fogadnia, el kell ismernie az értékét az értelmezés újraintézményesítő aktusával, mintha korábban egyáltalán nem létezett volna törvény, mintha maga a bíró találná fel a törvényt minden egyes döntésnél. A jog, mint

⁹ „Justice is an experience of the impossible. A will, a desire, a demand for justice whose structure wouldn't be an experience of aporia would have no chance to be what it is, namely, a call for justice. Every time that something comes to pass or turns out well, every time that we placidly apply a good rule to a particular case, to a correctly subsumed example, according to a determinant judgement, we can be sure that law (droit) may find itself accounted for, but certainly not justice. Law (droit) is not justice. Law is the element of calculation, and it is just that there be law, but justice is incalculable, it requires us to calculate with the incalculable;” DERRIDA (1989–1990) i.m. 947. o.

¹⁰ ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi etika*. Budapest, Európa Könyvkiadó 1997. 65. o. (Ford. SZABÓ Miklós)

¹¹ DERRIDA 1989–1990 i.m. 961. o.

igazságosság semmilyen gyakorlata sem lehet igazságos, ha nem 'friss ítéleten' alapul..."¹² A bírónak tehát el kell engednie a szöveget, friss tekintettel kell az elé kerülő problémát kezelnie, mindenféle előzetes értékítélet vagy jogszabályi „mankó” nélkül kell döntenie, újraértelmezve a helyzetet. Az, hogy az ítélet esetleg egybecseng a törvénnyel, az előfordulhat, de a meglévő zárt struktúra felbontása az, amely lehetőséget ad, hogy a bíró a jogrendben lévő rejtett, erőszakos, elnyomó mechanikákat kizárja. Derrida a szabály felfüggesztésének parancsával a rutin jellegű, mechanikus jogalkalmazás ellen emeli fel a hangját. Ezzel a jogi gondolkodás felvilágosodást követő pozitivista hagyományával kerül szembe, hiszen míg Montesquieu még úgy fogalmazott, hogy „a bíró a törvényhozó szája,”¹³ addig Derridánál már érezhetően a törvény legalábbis nem megbízható, gyanús támasz az emberi sorsok igazságos eldöntéséhez.

A második apória az eldönthetlenség kísértete, amely a döntés fogalmát tágítja ki nem csupán annak végeredményére (valakit marasztalnak, elítélnék, felmentenek stb.), hanem az egész döntési folyamatra, arra a pillanatra, amikor még nem tudjuk, hogy mi az igazságos választás. Az eldönthetlenség nem csupán az a tény, hogy van két közel egyformán tiszteletre méltó döntési lehetőségünk, hanem annak megtapasztalása, hogy nem tudunk dönteni, de kötelességünk dönteni a jog és a szabályok alapján. Derrida szerint az a döntés, amely nem megy keresztül az eldönthetlenség próbáján, nem tekinthető igazságos döntésnek, hanem csupán egy programozott kalkuláció eredménye, hiszen a döntés – és itt visszautalnék az első apóriára – nem volt szabad döntés.¹⁴ Itt találkozunk az első és a második apória, mert az eldönthetlenség próbájában kerül felfüggesztésre a szabály, és ebben a pillanatban nincs igazságos vagy igazságtalan, mert nincsenek mérceink ennek meghatározására, akárcsak a jogrendszer születését megelőzően. „Nyilvánvalóan nincs olyan pillanat, amikor a döntés jelenvalóan és teljesen igazságosnak nevezhető: vagy nem hozták még meg egy szabály szerint, és így nem nevezhetjük igazságosnak; vagy már követett egy szabályt – mindegy, hogy elfogadta, elismerte, megőrizte vagy újra feltalálta azt – ami ebben az esetben nem garantál semmit, ráadásul, ha garantálva lenne, a döntés egy egyszerű számítással lenne redukálva, és nem hívhatnánk igazságosnak.”¹⁵ A paradoxon a következő: az igazságosságról nem beszélhetünk jelen időben, az igazságosság nincs jelen számunkra, mert vagy nem tettük meg, amit az igazságosság szerint meg kell, vagy ha meg is tettük, az objektiválttá vált döntés nem maradhat mérce számunkra a későbbi döntéseink során. A bizonytalanság és alapnélküliség e tapasztalata ott kísért minden döntés, minden törvényhozási aktus felett, ahogy – a Derrida által elemzett – Walter Benjamin idézi Erich Ungert: „nincs olyan kompromisszum, akármilyen szabadon is mentek bele, amelyből hiányozna a kényszerűség eleme. 'Jobb lenne másképp': minden kompromisszum alapérzése ez.”¹⁶ A dekonstrukció és a végtelen felelősség etikája itt kerül közös nevezőre, a jelenben azért nem lehet valami igazságos, mert az igazságosság a Másikhoz kötődik, mindenféle előzetes megállapodás nélkül, márpedig a Másiknak megadni azt, ami igazságosan jár neki, az

¹² „To be just, the decision of the judge, for example, must not only follow the rule of law or a general law but must also assume it, approve it, confirm its value, by a reinstating act of interpretation, as if ultimately nothing previously existed of the law, as if the judge himself invented the law in every case. No exercise of justice as law can be just unless there is a 'fresh judgement'...” DERRIDA 1989–1990 i.m. 961. o.

¹³ Charles Louis de Secondat MONTESQUIEU: *A törvények szelleméről*. Budapest, Osiris: Attraktor, 2000. 248-261. o. (Ford. CSÉCSY Imre–SEBESTYÉN Pál)

¹⁴ DERRIDA (1989–1990) i.m. 963. o.

¹⁵ „There is apparently no moment in which a decision can be called presently and fully just: either it has not yet been made according to a rule, and nothing allows us to call it just, or it has already followed a rule – whether received, confirmed, conserved or reinvented – which in its turn is not absolutely guaranteed by anything; and moreover, if it were guaranteed, the decision would be reduced to calculation and we wouldn't call it just.” DERRIDA (1989–1990) i.m. 963. o.

¹⁶ BENJAMIN i.m. 41. o.

egyfajta – Derrida szavait használva¹⁷ – ajándék, adomány csereérték, szabályozás, számítás és ráció nélkül. Derrida gondolkodásmódját jól mutatja ez a megfogalmazás: „És fel is ismerhetjük, sőt meg is vádolhatjuk, azonosíthatjuk benne az örületet.”¹⁸ Ez az igazságosság túl van a jogon, és a dekonstrukció „megőrül” egy ilyen igazságosság lehetőségéért.¹⁹

A harmadik apória a másodikból következik, amelyet Derrida „*a sürgetés, amely eltakarja a tudás horizontját*” névvel jelöl meg. A döntés nem csupán az eldönthetlenség próbáján megy keresztül, hanem jól körülhatárolható is időben. Emberként az idő szorításában élünk, s a döntés során a bíró igyekszik a lehető legkörültekintőbben feltárni az elé kerülő eset tényeit, végiggondolni azt, hogy mi a helyes. Azonban az igazságosság nem várhat, az igazságos döntésre nem holnap, nem jövő héten és nem is évek múlva van szükség, hanem azonnal. És még akkor is, ha a bírónak rendelkezésére állna minden ismeret, végtelen idő, minden eshetőséggel képes lenne számolni, a döntés pillanatában – egy véges pillanatban – kell meghoznia a döntését a „tudatlanság és szabálynélküliség éjszakájában.”²⁰

Itt Derrida elsősorban a döntés kijelentésére, a szabály újraintézményezésére céloz, amely kijelentés igazságának nem tudunk semmilyen garanciát adni.²¹ Ennek az okát a konstatív és performatív beszédaktusok sajátosságaira vezeti vissza,²² mivel ezek mind valamilyen korábban fennálló konvención alapulnak. A *konstatív* (kijelentő) aktus lehet helyes, de sosem lehet igazságos, a *performatív* aktus pedig mindig valamilyen korábbi konvención alapul, amely viszont valamilyen rejtett erőszakot hordoz magában.²³ A performatívák túlcsoportulása, a kapkodó interpretáció, a jogrendszer strukturális sietettsége és az igazságosság valamiféle lezáró horizontjának hiánya miatt nem beszélhetünk megragadható mércéről.

Az igazságosság egy esemény, pontosabban egy esemény lehetősége, annak a lehetősége, hogy az *abszolút alteritást* megtapasztaljuk, hogy a Másikhoz való viszonyunkban és döntésünkben ne a pusztá kalkuláció vezessen minket, hanem az egyedi helyzet egyedi megfontolása.²⁴ Az igazságosságról nem beszélhetünk a jelenben, és talán a múltra vonatkozóan sem, minthogy az igazságosság mindig eljövendő, valami megragadhatatlan, egyedi és az egyediségében reprodukálhatatlan dolog, amely mindig más és más arcát mutatja meg, és más nyelven beszél.

Azért helyeztem a középpontba Jacques Derrida eme előadását a dekonstrukció igazságosság-fogalmának elemzéséhez, mert habár az etikai-politikai kérdések továbbra is prominens szerepet kapnak a filozófus későbbi munkáiban, úgy érzem, hogy jogi szempontból kevésbé relevánsak ezek az írások. Amit leszögeznék Derrida igazságosság-koncepciója kapcsán, az a jog, mint olyan elvetése. A francia filozófus az igazságos döntés középpontba állításával kétségtávol a jogász élet egy fontos aspektusát vizsgálta, de a válaszainak tanulsága, a konklúzió igencsak megkérdőjelezhető.

II.1.2. A derridai igazságosság-fogalom nyomában: rejtett platóni és kanti hatások?

¹⁷ DERRIDA (1989–1990) i.m. 965. o.

¹⁸ DERRIDA (1989–1990) i.m. 965. o.

¹⁹ Uo.

²⁰ DERRIDA (1989–1990) i.m. 967. o.

²¹ DERRIDA (1989–1990) i.m. 969. o.

²² Vö. John L. AUSTIN: *Tetten ért szavak*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. 29–37. o. (Ford. PLÉH Csaba)

²³ DERRIDA (1989–1990) i.m. 969. o.

²⁴ DERRIDA (1989–1990) i.m. 971. o.

Az alábbiakban Douglas Litowitz egyik meglátását szeretném bemutatni,²⁵ amelyben a szerző a mellett érvel, hogy Derrida igazságosság elmélete félig rejtetten, félig távolságtartással, de sokban rokonítható Platón és Immanuel Kant igazságosságról alkotott elméletével.

Litowitz a derridai „dekonstrukció, mint igazságosság”-konceptió azon sajátosságát emeli ki, hogy az igazságosság itt a konkrét és a kézzel fogható gyakorlat által megragadhatatlan dologként jelenik meg, valamint az igazságosság és a jog két különböző szférát jelöl, amelyek kapcsolódása inkább esetleges.

A platóni párhuzamokat a jog és igazságosság közötti áthidalhatatlan távolságban látja: akárcsak a platóni ideák, ugyanúgy a derridai igazságosság sem megvalósítható a maga teljes formájában, a konkrét életviszonyokban: az *ideális igazságosság* és ennek *partikuláris megvalósulási formái* sohasem egyeznek meg.²⁶ Azonban ki kell emelni, hogy a platóni párhuzam bizonyos pontokon sántít: Derrida nem is egy írásában fogalmazott meg konkrét kritikát a platóni filozófia metafizikai előfeltevéseivel szemben.²⁷ Ennek ellenére Litowitz szerint bizonyos értelemben mégis lehet platóni hatásról beszélni Derrida igazságosság-elmélete kapcsán.²⁸

Litowitz a derridai igazságosságot a kanti *regulatív észelvvel* vonja párhuzamba. A regulatív észelvek olyan elvek, amelyek habár az ész termékei, nem tartozik hozzájuk empirikus tárgy: „[e]z az elv tehát nem a tapasztalat lehetőségét, nem az érzékek által adott tárgyak empirikus megismerhetőségének lehetőségét alapozza meg [...] Így tehát ez az elv az ész princípiuma, amely szabályként, regula gyanánt posztulálja, hogy mi történjék a regresszus során, nem pedig anticipálja, hogy mi az, ami az objektum – bármiféle regresszus előtt – *adva van*.”²⁹ A regulatív észelvek a gyakorlati ítélő erő szempontjából jelentősek, különösen az etikában, mert az etikában és a politikában ezek egyfajta horizontként vagy célként jelennek meg, amely felé orientálódunk. A működését tekintve a derridai igazságosság párhuzamba vonható a szabadság kanti fogalmával: a szabadság Kantnál nem csupán empirikus természetű jelenség, hanem „ez az idea csupán a cselekvés abszolút spontaneitását, mint önállóságának voltaképpeni alapját fejezi ki.”³⁰ A szabadság kanti fogalma nem jelenti azt, hogy bármit lehetne tenni, azonban pusztán a tapasztalat kauzális világából nem tudunk eljutni, nem lehet eljutni a végső okig, de a „szabadság délibábja”³¹ mégis ezt ígéri nekünk. Derridánál hasonlót látunk – ha elfogadjuk Litowitz premisszáit –, hiszen az igazságosság fogalma nála nem valami érzékileg megragadható dolog, hanem annak ígérete, hogy van valami, amely spontán módon megvalósul, de az sohasem rögzíthető a valóság partikularitásában.

A regulatív ideák tehát túlmutatnak a fenomének világán, de úgy, hogy közvetlen empirikus tapasztalatunk nincs róluk.³² A derridai igazságosság habár nem feleltethető meg teljes mértékben az aktuális döntésnek vagy a létező jogszabályoknak, de „minden jogi döntést átjár valamennyire.”³³ Azonban Derrida a Force of Law-ban nagyon is explicit módon jelzi, hogy távolságot tartana minden messianisztikus, vagy akár kanti regulatív horizonttól. Ennek oka az, hogy a horizont valamiféle lezártágot tükröz (még ha hosszú várakozás is előzi meg), ez a lezártág pedig túlságosan is könnyedén von be metafizikai előfeltevéseket az

²⁵ Douglas LITOWITZ: Derrida in Law and Justice: Borrowing (Illicitly?) From Plato and Kant. *Canadian Journal of Law and Jurisprudence*, Vol. 8. 1995.

²⁶ LITOWITZ i.m. 335. o.

²⁷ Ezek közül a legfontosabb a *Platón patikája* című írása vö. DERRIDA (1998) i.m.

²⁸ LITOWITZ i.m. 336. o.

²⁹ Immanuel KANT: *A tiszta ész kritikája*. Budapest, Atlantisz, 2004. 424–425. o. (Ford. KIS János)

³⁰ KANT i.m. 382. o.

³¹ KANT i.m. 383. o.

³² LITOWITZ i.m. 336. o.

³³ LITOWITZ i.m. 337. o.

elméletbe. A kanti regulatív ideálokkal pedig az a konkrét problémája, hogy egyrészt elveti annak a lehetőségét, hogy „egyetlen, stabil, azonosítható horizontja lenne az igazságosságnak.”³⁴ Másrészt az igazságosság nem valami olyan dolog, amelyre várni kellene a végtelenségig, sőt az igazságosság azt követeli meg, hogy azonnal, most döntsünk, mert az igazságosság nem várhat.

Azonban a Platónt és Kantot érintő derridai kritikák és a metafizikától való távolságtartás ellenére Litowitz és Merold Westphal³⁵ is úgy véli, hogy az igazságosság egy „kvázi-regulatív ideálként” működik Derridánál.³⁶ Ha igaza van a szerzőknek, akkor Derrida elmélete komoly ellentmondásokkal terhelt: „[Derrida] azt akarja mondani, hogy az igazságosság transzcendens, de nem platóni értelemben; azt akarja mondani, hogy az igazságosság egy regulatív észelv, de nem kanti értelemben.”³⁷

Jacques Derrida elmélete láthatóan a valamit mondás és a ki-nem-mondás között vergődik: ha valamit mond az igazságosságról, azzal szabályban rögzíti, elárulja és elillan az igazságosság. Azonban, ha nem mond semmit, és megpróbálja az igazságosságot meghatározatlannak hagyni, akkor tényleg nehéz megmondani, hogy a konkrét esetben az igazságosságot szolgáltattuk-e vagy csak a politikai erőhatalmak konszenzusából fakadó szabályokat alkalmaztuk a döntésünk során. Litowitz is kiemeli, hogy ha konkrét ügyeket veszünk elő, akkor nem tudunk valóban a derridai igazságosság-koncepció szerint ítélni, vagy jogi döntést hozni.³⁸ Talán ennek oka az, hogy Derridát sokkal jobban foglalkoztatja a jogi rendszer alapjainak kritikája, mintsem a konkrét jogi problémák feloldása.³⁹

Litowitz elemzését azért éreztem kiemelendőnek, mert az általa megjelölt fő problémákat – így különösen a dekonstrukció rejtett metafizikai előfeltevéseit, a jogi igazságosság transzcendens jellegét – később Jack Balkin gondolja újra.

II.2. Az igazságosságról a klasszikus jogfilozófia nyomdokain

A saját álláspontom szerint az igazságosság meghatározásánál arisztotelészi definíciójából kiindulva nyerhetünk helyes filozófiai alapot ennek a fenti problémának a megoldásához, és talán a derridai gondolatok megértéséhez (még akkor is, ha Derrida nem Arisztotelészhez köti a saját igazságosság-elképzelését). A Nikomakhoszi etikában Arisztotelész az igazságosságot lelki alkatként határozza meg, „amelynek alapján az emberek igazságos cselekedetek végrehajtására alkalmasak, és amely alapján igazságos dolgokat művelnek, és az igazságot akarják.”⁴⁰ Tehát az igazságosság nem egy önmagában megálló szigorú normatív mérce az emberi cselekvés számára, amelyet egyszer és mindenkorra meg lehetne határozni.⁴¹

Az igazságosságról kétféleképpen lehet beszélni Arisztotelész szerint; egyrészt igazságos az, aki törvényszerető, vagy aki kedveli az egyenlőséget, így az igazságosság a törvény- és az egyenlőség – tiszteletével leírható lelki alkat.⁴² Tehát a törvények követése és az igazságosság nem egymást lerontó dolgok az arisztotelészi rendszerben. Az igazságosság Arisztotelész etikájában mindig a Másikhoz való viszonylatban jelenik meg (szemben a többi erénnyel), az igazságosságban – a fogalom legteljesebb értelmében – minden más erény benne foglaltatik, mert aki igazságos, az az erényeket nem csupán önmagával szemben, hanem

³⁴ LITOWITZ i.m. 337. o.

³⁵ Merold WESTPHAL: *Overcoming Ontho-Theology. Towards a Postmodern Christian Faith*. New York, Fordham University Press, 2001. 228.o.

³⁶ LITOWITZ i.m. 338. o.

³⁷ LITOWITZ i.m. 339. o.

³⁸ LITOWITZ i.m. 341. o.

³⁹ LITOWITZ i.m. 342. o.

másokkal szemben is tudja gyakorolni.⁴³ Az igazságosság nem csupán elméleti tudás, hanem annak a gyakorlati megvalósításnak tudása, amely szorosan kötődik az okossághoz/bölcsességhez (görögül phronésziszhez), annak tudásához, hogy jól megfontoljuk a tetteinket olyan esetekben, amikor „a cselekvés tárgya másképp is lehetséges, mint ahogy van.”⁴⁴ Azonban az igazságosság ezen teljes értelme nem vezet el minket az igazságosság jogi gondolkodás szempontjából releváns rétegéig.

Arisztotelész megkülönbözteti az igazságosság egy szűkebb, vagy részleges értelmét, ugyanis míg az igazságosság a maga teljes formájában minden erényt magába foglal, addig az igazságosság e szűkebb értelme csupán az egyenlőség, a másikat megillető arányos rész juttatását foglalja magába. Az igazságosság (akárcsak a többi erény) szorosan kötődik a középértékhez, az erény mindig két szélsőség közötti arányos ponton helyezkedik el,⁴⁵ így az igazságosság esetében a törvénynek és az egyenlőségnek való megfelelés jelenti a kulcsot.

Szemben Jacques Derridával, Arisztotelésznél (és az egész klasszikus korban) a törvény és az igazságosság nem áll kibékíthetetlen viszonyban egymással. A törvények azt írják elő, ami a közösség rendjét, a közösség tagjainak erényeit és a boldogságának előfeltételeit „*létrehozza és megőrzi.*”⁴⁶ Az így előírt cselekedetek – Arisztotelész szerint – „[a törvényi szabályok] legnagyobb része körülbelül összeesik a teljes erényből folyó cselekedetekkel; a törvény azt parancsolja, hogy életünkben minden erényt gyakoroljunk, és tiltja, hogy bármely lelki gonoszságnak engedjünk.”⁴⁷

Az igazságosság másik neve az egyenlőséghez kötődik: az emberek egymás közötti viszonyaiban a javakat és dolgokat úgy osztjuk szét, hogy mindenki egyenlő részt kapjon (ekkor beszélünk *osztó igazságosságról*),⁴⁸ a másik formája, ha a javakat úgy osztjuk szét, hogy valamilyen szempontból arányosítunk (ezt nevezzük *kiigazító igazságosságnak*).⁴⁹ Az arányosításhoz négy elem rögzítésére van szükség: egyrészt a két félre, akik között a (jogi) viszony fennáll, másrészt a javakra, amelyekben az igazságos dolog megnyilvánul. Az igazságosság tehát valamiféleképpen dologi természetű a klasszikus korban, hiszen konkrét személyek közötti kapcsolatban vizsgáljuk azt, hogy kinek milyen arányban járnak a javak. A felek érdemessége a javakra (és ezek aránya) a Nikomakhoszi etika alapján a különböző körülmények között eltérhet, és más arányt vehet fel: „[...] nem mindenki ugyanazt az érdemességet tartja irányadónak: a demokrácia hívei a szabadságot, az oligarchia hívei a gazdagságot vagy nemesi származást, az arisztokrácia hívei az erényt. Az igazságos dolog tehát az arány bizonyos esete. [...] az arányosság a ti. bizonyos viszonyok egyenlősége.”⁵⁰

A bírói döntés igazságossága így szorosan kötődik a felek konkrét jogvitájában előkerülő arány-eltolódás kiegyenlítéséhez. Ahogy Arisztotelész írja: „bíróhoz menni annyit jelent, mint az igazságossághoz menni, mert a bírót élő igazságosságnak kell tekinteni; s a felek úgy fordulnak a bíróhoz, mint egy középen álló emberhez.”⁵¹ A kiegyenlítés a felek szükségleteinek számszerűsítésén alapul, amelynek elsődleges eszköze Arisztotelész szerint a

⁴⁰ ARISZTOTELÉSZ (1997) i.m. 145. o.

⁴¹ Sok egyéb mellett, ez a módszertani hiba volt az, amely Kelsent félrevezette az igazságosság fogalmának meghatározásakor. Vö. Hans KELSEN: Mi az igazságosság? In (Szerk.): VARGA Csaba: *Jog és jogfilozófia*. Budapest, Szent István Társulat. 2006. 313-322. o. A kelseni jogelmélet kritikájához lásd FRIVADSKY János: *A jogfilozófia alapvető kérdései és elemei*. Budapest, Szent István Társulat, 2012. 248–264. o.

⁴² ARISZTOTELÉSZ (1997). i.m. 147. o.

⁴³ ARISZTOTELÉSZ (1997). i.m. 148–149. o.

⁴⁴ ARISZTOTELÉSZ (1997) i.m. 193. o.

⁴⁵ ARISZTOTELÉSZ (1997) i.m. 187. o.

⁴⁶ ARISZTOTELÉSZ (1997) i.m. 148. o.

⁴⁷ ARISZTOTELÉSZ (1997) i.m. 152. o.

⁴⁸ ARISZTOTELÉSZ (1997) i.m. 153. o.

⁴⁹ ARISZTOTELÉSZ (1997) i.m. 157. o.

⁵⁰ ARISZTOTELÉSZ (1997) i.m. 155. o.

⁵¹ ARISZTOTELÉSZ (1997) i.m. 158. o.

pénz. A pénz kiemelése azért fontos most számunkra, hogy rámutassunk Arisztotelésszel arra, hogy a pénz értéke valamiféleképpen megegyezésen alapul,⁵² és így a szükségletek és javak elosztásának igazságossága mindig magában hordoz esetleges és változó elemeket is. Azonban ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy az igazságos dolog teljesen véletlenszerűen alakulna, hogy a javak (és jogok) elosztása hatalmi érdekek pusztán önkényén alapulna.⁵³ A pénznek ugyanis a dolgok természetes rendje szerint a felek egyenlőségét kell biztosítania a csere révén.⁵⁴

Újra felidézném Derrida álláspontját, amely szerint a jogteremtő performatív erő aktusa előtt nincs értelme jogi igazságosságról beszélni, mert az erő hozza létre a mércét, amely alapján a dolgokat meg lehet ítélni. Azonban Arisztotelész kiemeli, hogy az igazságosság egy része természetszerű, a másik része pedig törvényen alapul. A természetszerű igazságosságoknak mindenütt egyforma az érvényessége, tehát „nem függ attól [ti. az érvényessége], hogy az emberek jónak látják-e vagy sem.”⁵⁵ A törvényen alapuló igazságok azonban változók nemcsak időben, hanem térben is. Azonban az athéni filozófus mégsem értékrelativista álláspontra helyezkedett, „hiszen az államformák sem egyformák; de azért mégiscsak egyetlen olyan államforma van, amely természet szerint mindenütt a legjobb.”⁵⁶ Mindez nyilvánvalóan nem kellőképpen meggyőző érv Derrida elméletével szemben, de álláspontom szerint van egy fontos elem, amelyet a derridai elmélet hiányosságának rónék fel, és amely közelebb visz minket a „dekonstruktivista igazságosság” megértéséhez. Erről szólnék a következőkben.

Derridánál az igazságosság az egyedi döntésen alapul, nem követeli meg az arányosságot, így aki igazságos, az többet ad, mert a Másikkal szemben végtelen felelősségünk van. Az igazságos tett nem követel kalkulációt, viszonzást, tiszteli az egyedi helyzet egyedi igazságosságát (másképp elképzelhetetlen). A dekonstruktivista igazságosság a szabályok és előírások szféráján kívül helyezkedik el. A francia filozófus a törvények általános, egyneműsítő nyelvét állítja szembe az dekonstruktivista igazságosság egyediesítő nyelvével. A törvényeknek megfelelő döntés számára nem igazságosság, csupán egy dehumanizált számítás eredménye, a rendszer által kidobott eredmény. A szabályokon kívül elhelyezkedő igazságos tett az, amely a Másikhoz méltósággal fordul.

A klasszikus jogfilozófiában a szabályokhoz kötött jogi döntések egyediesítését lehetővé tevő fogalmat *méltányosság*nak hívjuk. Valójában Derrida nem az igazságosságért, hanem a méltányosságért „örül meg”, paradox módon a kivételből hozna létre szabályt. A méltányosság fogalomtörténete gazdag, ezért csak Arisztotelész legfontosabb vonatkozó megállapításait emelném ki.⁵⁷

A méltányosság és az igazságosság viszonya bonyolult, egyrészt az igazságos dolog és a méltányos dolog ugyanúgy érényes, de a méltányos dolgot bizonyos igazságos dolgoknál jobbnak tartjuk. „A nehézséget az okozza, hogy méltányos dolog igazságos ugyan, de nem a törvény szerinti értelemben, hanem úgy, hogy mintegy kiigazítsa a törvény szerinti igazságos

⁵² ARISZTOTELÉSZ (1997) i.m. 162. o.

⁵³ A jogi és gazdasági ügyletek valóságtól elszakadása és ennek összefüggéseiről a 2008-as gazdasági világválság kapcsán lásd FRIVADSZKY János: A pénzügyi válságból a klasszikus természetjogi elvek újbóli érvényesülése felé. In *Tanulmányok a jog erkölcsi alapjairól*. Budapest, Pázmány Press, 2015. 127–191. o.

⁵⁴ Lásd FRIVALDSZKY János: Az uzsora és a kamat megítélése Arisztotelésznél, Aquinói Szent Tamás és némely neotomista természetjogász gondolatában. In: *Tanulmányok a jog erkölcsi alapjairól*. Budapest, Pázmány Press, 2015. 93–126. o.

⁵⁵ ARISZTOTELÉSZ (1997) i.m. 168. o.

⁵⁶ ARISZTOTELÉSZ (1997) i.m. 169. o.

⁵⁷ Vö. FRIVALDSZKY János: Arisztotelészi méltányosság: jogtechnikai kivétel a törvény alól vagy gyakorlati filozófiához kötött szubsztantív igazságosság? In: *Klasszikus természetjog és jogfilozófia*. Budapest, Szent István Társulat, 2007. 38–67. o.

dolognak.”⁵⁸ A törvény szükségszerűen általánosan, a valós élet viszonyainak nagy átlaga szerint rendezi igazságosan a javakat, ennek megfelelően a nyelve absztrakt. A jogszabály művészi alkalmazása pontosan a jogszabály egyedi esetre való adaptálását követeli meg, de ez nem jelenti azt, hogy a jogszabály eleve igazságtalan lett volna. „[A] hiba nem a törvényben van, sőt nem is a törvényhozóban, hanem a tárgy természetében, hiszen az emberi cselekvések tárgya eleve ilyen természetű.”⁵⁹ A méltányosság az általános szabály alkalmazásánál felmerülő egyedi hiba – vagy még inkább anomáliák – kezelésének eszköze. A méltányosság az egyedi helyzethez igazodó mérce, de nem az igazságosság maga, hanem annak egy neme; a méltányos ember igazságos is egyben, de lehetünk igazságos lelki alkatúak attól, hogy nem nyújtunk a jogi viszonyban sokkal többet annál, mint ami a jogviszony természetéből adódik (tehát nem méltányosan járunk el).

A méltányosság a jog dinamikus oldalát mutatja: az egyedi döntésben az igazságos és jogos dolog megfelelő juttatását teszi lehetővé, ehhez pedig a *phronészisz* képességének gyakorlása szükséges.⁶⁰ De túllépve az arisztotelészi mérték és mértékletesség fogalmain, nem csupán önmagunkból kiindulva kell a jogainkat gyakorolni és érvényesíteni, hanem a bibliai aranszabály szellemének megfelelően. Az igazságosság erényének gyakorlása megköveteli, hogy a másakra tekintettel járjunk el, mivel az embernek „*interszjektív síkra*” kell lépnie.⁶¹ Azonban a méltányosság gyakorlásának végső célja „*a teljes jogi igazságosság*” megvalósítása.⁶²

Konklúzióként azt a megállapítást tenném, hogy Jacques Derrida habár etikai értelemben tiszteletre méltó álláspontot képvisel, jogképe olyan alapvető pozitivistá premisszákra épül, amelyek képtelenné teszik a jog valós értékének felmérésére. Korunk – szociológiai értelemben – mechanikus jogalkalmazása magában rejt a veszélyt, hogy a jogalkalmazók a döntéseik során nem tudják a konkrét jogviszonyban felmerülő konkrét és egyedi problémákat kezelni, azonban a derridai igazságosság-koncepció (a dekonstrukció) az erőszaktól és az elnyomástól nem szabadít meg minket. A derridai igazságosság semmilyen korlátot és mércét nem állít, lényegében magához öleli azt az esetlegességen és önkényességen alapuló erőt, amely a jogot létrehozza. Az utópikus megvalósíthatatlan igazságosság és a konkrét normatív előírások feszültsége lényegében bármilyen jogi előírás kritikáját lehetővé teszi,⁶³ miközben Derrida meg akarja védeni bizonyos civilizációs vívmányok tiszteletre méltóságát így például az *apartheid* felszámolását.⁶⁴ Az igazságosság (valamelyest talán távolról Arisztotelészre hajazva) Derridánál végeredményben egy olyan lelkialkat, amely folyamatosan, éberén figyel a erőszak és az igazságtalanság felbukkanását.

⁵⁸ ARISZTOTELÉSZ (1997) i.m. 181. o.

⁵⁹ ARISZTOTELÉSZ (1997) i.m. 181–182. o.

⁶⁰ FRIVALDSZKY (2007) i.m. 54. o.

⁶¹ FRIVALDSZKY (2007) i.m. 47. o.

⁶² FRIVALDSZKY (2007) i.m. 60. o.

⁶³ FRIVALDSZKY János: *A jogfilozófia alapvető kérdései és elemei*. Budapest, Szent István Társulat, 2013. 125. o.

⁶⁴ Vö. Jacques DERRIDA: *Admiration of Nelson Mandela, or The Laws of Reflection*. *Law & Literature* Vol. 26. 1986. (Ford. Mary Ann CAWS–Isabelle LORENZ)

Sághi András Tamás

A germán törzsek vándorlási folyamata a Nyugatrómai Birodalom bukásáig, alkotmányos¹ viszonyaik tükrében

I. Bevezetés

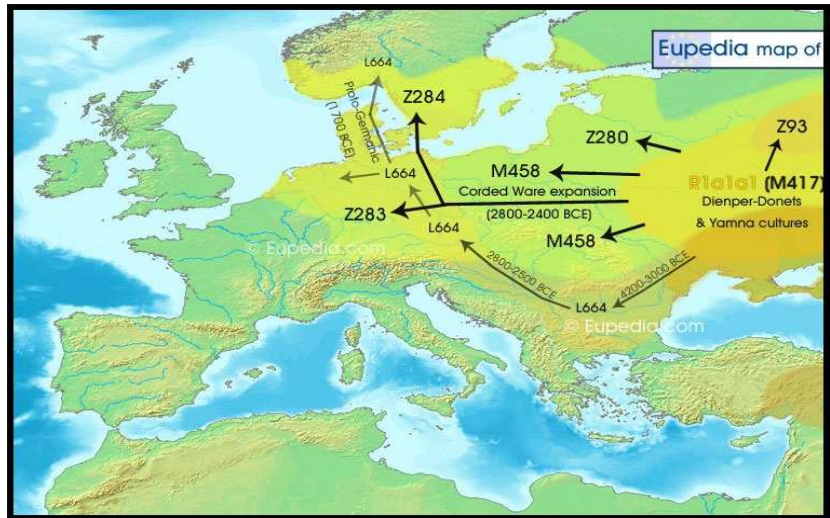
A germán törzsek vándorlása hosszú évszázadokon keresztül alapjaiban határozta meg Európa történelmi folyamatait. Állam- és jogtörténeti szempontból a legfontosabb következtetések a germán törzsi alkotmány alapintézményének vizsgálatából vonhatók le. Az említett alapintézményt, s így magát az államéletet is a fegyverképes szabad férfiak gyűlése, a thing jelentette. Mivel harcos törzsekről beszélünk, ez a fajta alkotmányos berendezkedés a folyamatos hadviseléssel, mint az államélet princípiumával fonódott össze. Jelen tanulmányban a kezdeti vándorlási folyamataiktól egészen a Nyugatrómai Birodalom bukásáig kerülnek bemutatásra a főbb germán törzsek, illetve útjuk és harcaik a hatalom végleges, intézményesült megszerzése felé. Kalandozásaik során egy új és élhető haza keresése motiválta őket, amely végül megtelepedésüket eredményezte előbb a kontinens külsőbb területein, majd a későbbiekben a belső régiókban is. A későbbiekben egyre több törzs tört Európa nyugati területei felé, amelyek ekkoriban a Római Birodalom integráns részét képezték. Ez az elhúzódó folyamat állandó harcokat generált hol egymás, hol pedig a római légiók ellen.

Külön értekezést érdemes szentelni a germán népcsoportok történelmi és földrajzi tagolódásának. Időszámításunk előtt sok, apróbb törzsről beszélhetünk minden egyes népcsoporton belül, időszámításunk után azonban ezek az apróbb törzsek nagyobb törzsszövetségeket alkotva megsokszorozták erejüket és a Nyugatrómai Birodalom bukása után egyre nagyobb területeket voltak képesek uralmuk alá vonni. A teljesség igénye nélkül említést érdemelnek esetünkben a frank és az angol germán törzsek. Alkotmányjogi szempontból azért érdemes a tanulmányozásuk, mert a későbbiekben birodalmakat hoztak létre, melyek berendezkedését a törzsi viszonyok közti időszakból kiinduló, sajátos alkotmányosság jellemzett. Ezért megismerve korai alkotmányosságuk és vándorlásuk történetét képesek leszünk sokkal mélyrehatóbban tanulmányozni őket, továbbá a későbbiekben, kronologikusan haladva további, a témához kapcsolódó tanulmányok alapját képezhetik a jelen értekezésben felvázolt következtetések.

¹ Az alkotmányosság és alkotmány fogalma alatt az adott korszak állam- és jogtörténeti fejlődésének, valamint társadalmi viszonyainak tükrében megjelenő azon legfontosabb írott, vagy történeti formában létező jogforrást értjük, amely az adott társadalmi rendszerben az államiság jogintézményét, annak leglényegesebb kereteit jelentette.

II. A germán törzsek vándorlási folyamata időszámításunk kezdetéig

A germán törzsek már az i.e. 2. évezred óta folyamatosan áramlottak nyugat felé, hogy a Rajna, a Duna, az Elba és az Északi-tenger közötti területeken, valamint Skandinávia déli részén találjanak új hazát.² Ez a folyamat a bronzkorban³ játszódott le, melyet jól szemléltet a hivatkozott térkép.⁴ A hatalmas népvándorlás során a germán törzsek jó ideig Oroszország belsejében maradtak, majd északnyugat felé vették útjukat. A germánság főtömege a Balti-tenger vonalán helyezkedett el egészen a Kimbriai félszigetig (mai nevén Jütland félsziget). Másik ága átszelte a hullámokat és Skandináviában szerzett magának területeket.⁵

Az előző bekezdésben lehetőségünk nyílt megismerni a fontosabb germán törzsek vándorlási útját Európa belseje felé az i.e. 2. évezredtől. Fontosnak tartom, hogy ezen harcias törzsek alkotmányos viszonyai is bemutatásra kerüljenek, hiszen így sokkal inkább megismerhetjük a tetteik mögött megbúvó „miért?”-et.

„A germán államok kialakulása nem tisztázott, amikor a különböző germán törzsek az európai térségbe érkeztek, politikai, hatalmi struktúráik már kialakultak.”⁶

Az új „jövevényekről” a fenti idézet egészen jól szemlélteti azt a tényt, hogy alkotmányosságuk korábbi vándorlásaik során fokozatosan fejlődött ki, érte el azt, amit ma germán törzsi alkotmányosságnak nevezünk. Mivel harcos törzsekről beszélünk, melyeknek állandó hajlamuk volt a háborúskodásra, békés időben pedig a harcokra történő felkészülésre, egészen különleges alkotmányos minta alakult ki ezen törzseknél.

Az államélet a szabad germán harcosok törzsi gyűlésén, a thingen keresztül valósult meg.⁷ Ezen minden szabad, fegyverképes férfinak joga és kötelezettsége volt a részvétel. Itt láthatjuk azt a különleges tényezőt, ami által nagyban elkülönül a germán törzsek alkotmányossága. A törzsek nem békés életet éltek, hiszen vagy harcban álltak, vagy készültek a harcokra. A harcok megvívása a szabad germán férfiak feladata és kötelessége volt. A legfontosabb tényezővé tehát a fegyverképesség vált, mely által jogot szerezhetek az arra alkalmasak a részvételre az államéletben. Ez a legélesebb határvonal véleményem szerint, hiszen egész egyszerűvé vált az államélet. Ha harcképes szabad férfi volt valaki, akkor gyakorolhatta jogait a thingben. Ha nem tartozott ebbe a csoportba, akkor minden, még a

² Mezey Barna – Szente Zoltán: Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet, Osiris Kiadó, Budapest 2003. 34. oldal [a továbbiakban: Mezey-Szente im.]

³ Az európai emberiség őstörténetének az a szakasza, mely a rézkorszak után következett. A Földközi tengert körülvevő vidékeken a bronzkor i.e. kb. 2000 évvel kezdődött, és nagyjából 1000 évig tartott.

<http://www.kislexikon.hu/bronzkor.html#ixzz42FT9uz3B> [letöltve: 2016-03-07]

⁴ Migration map of haplogroup R1a from the Neolithic to the late Bronze Age (c. 1000 BCE)

http://www.eupedia.com/europe/Haplogroup_R1a_Y-DNA.shtml#Germanic [letöltve: 2016-03-07]

⁵Nagy Képes Világtörténet

<http://mek.oszk.hu/01200/01267/html/04kotet/04r01f01.htm> [letöltve: 2016-03-07]

⁶ Mezey-Szente i.m., 37. oldal

⁷ Mezey-Szente i.m. 39. oldal

legalapvetőbb befolyás nélkül is követnie kellett a thing döntéseit. Mondhatni egész egyszerű, mégis relatív demokratikus alkotmányos modellről beszélhetünk.

De kik is ezek a germán törzsek? A germán népek csoportjába soroljuk mindazon indoeurópai eredetű törzseket, amelyek a Római Birodalomtól északra elterülő, Germaniának nevezett hatalmas területet lakták. A legfontosabb germán népcsoportok ezidőtájt kezdtek körvonalazódni, de még csöppet sem voltak egységesek, minden esetben további kisebb törzsekről beszélhetünk. A Visztula és az Odera között élő keleti germán gót, gepida, rugia, burgund, vandál, az északi germán csoporthoz tartozó szász, angol, kimber, teuton, jütt, herul, svéd, dán és norvég törzsek, a Rajna partját uraló nyugati germán frank, khauk, fríz, tenkter, batavi, fríz, valamint az Elba- és Duna-vidéki alleman, svév, markomann, chesusk, chatti, sugamber, bajor, kvád, thüringi, longobard törzsek voltak.⁸ A germán elnevezés valószínűleg a heer-mann szóból származik, amely protogermán nyelven harcost jelentett.⁹ Bár eredetileg jelentősen különböztek egymástól, az idők folyamán közülük több is összeolvadt. Sokféleségük ellenére számos közös vonásuk mutatkozott meg, közülük a legjellemzőbb a háborúskodásra való hajlamuk, és a hadviselésben megmutatkozó tehetségük volt.

A fentiekben említésre került thing intézménye kétféle módon kerülhetett összehívásra, ez lehetett rendes, mely minden telihordkor és újhordkor került megrendezésre, illetve rendkívüli.¹⁰ A rendkívüli thing elsősorban a törzset veszélyeztető esemény/eseménysorozat esetén került összehívásra. A thinget a törzs főnöke vezette, melyet ő vezetett az általa előterjesztett javaslatok közös döntésre történő felterjesztése érdekében. A thing tagja csak szabad, fegyverképes férfi lehetett, így az itt megtárgyalt előterjesztések túlnyomó része főleg hadügyekkel volt kapcsolatos és mivel az összes fegyverképes szabad férfi részt vett ezeken a gyűléseken, nevezhetnénk a törzsi hadsereg gyűlésének is. Megtárgyalásra került az esetleges háború megindításának a kérdése, a békekötés és a törzseket a harcban vezető hadvezér megszavazása (általánosságban a törzs vezetője vezette a törzsi sereget, azonban gyakran a harcokban tehetségesek is lehetőséget kaptak erre), valamint a rabló hadjáratok kérdése.

Mint legmagasabb szintű jogi fórum maga alkotta és módosította törvényeit és döntött azok végrehajtásáról. Külön kiemelendő az a tény, hogy ezek a törzsek pogányok voltak és több istenben is hittek. Tisztelték isteneiket, áldozatokat mutattak nekik és sokan közülük bizonyos természeti jeleket/jelenségeket az istenek akarataként tartotta. A thing megtartásakor kötelező fegyvernugvás következett be, mely a thing vezetőjének szertartásával vette kezdetét. Ez a szertartás Tyr isten védelme alá helyezte a gyűlést, mely békéjének megtörése törvénysértést jelentett és súlyos büntetést vont maga után. Tyr isten¹¹ a háború és az igazság félkarú istene, akit becsületességéről és az önfeláldozásról ismertek. Legtöbbször karddal vagy lándzsával ábrázolták, amely egyben az igazság jelképét jelentette számukra.

Ahogy az említésre került, a megtárgyalásra szánt előterjesztéseket a törzs vezetője vezette a thing elé. Minden javaslat eldöntésre került, az elfogadást fegyvercsörgéssel jelezték, míg a javaslat elvetését hangos zúgolódással és morgással. Tehát nem fordult elő az az eset, hogy egy döntés többször is elnapolásra és állandóan megváltoztatásra került, mely igen hatékonyá tette a thing működését. Minden esetben a nép demokratikusan meghozott döntése érvényesült, igaz a törzsfőnök első volt az egyenlők között, de a thing megváltoztathatta az ő döntéseit is. A törzs maga választotta vezetőjét, aki mivel harcos népekről beszélünk általában a legjobb harcos volt. Igaz lehetőség volt arra, hogy kihívja egy másik harcos, de egy erőszakon alapuló társadalomban a legerősebb harcost nem sokan voltak

⁸ Mezey-Szente i.m., 34. oldal

⁹ Daniel Gimeno: Nagy civilizációk – Frank Birodalom, Kossuth Kiadó, Budapest 2010. 10. oldal [a továbbiakban: Daniel Gimeno im.]

¹⁰ Mezey-Szente i.m. 37. oldal

¹¹Skandináv mitológia <http://skandinav-mitologia.hu/tyr.html> [letöltve: 2016-03-18]

bátrak párbajra hívni. Mindenesetre egy új vezetőt a thingnek is jóvá kellett hagynia, hiszen máshogy nem tűrték volna meg vezetőjüként.

Abban az esetben, ha valaki nem volt fegyverképes, az számára korlátozott jogi állást eredményezett. Ennek hiányában nem lehetett részt venni a jogi és politikai döntések meghozatalában, nem vehetett részt a thingen. Ez érintette a szolgákat, akiknek tiltott volt a fegyverfogás (a germán törzsek a szolgákon hasonlóan a rómaiakhoz rabszolgát értettek), más törzsek férfi tagjait, a nőket és a gyermekeket. Más törzsek férfi tagjai esetében teljesen érthető ez a fajta elkülönítés, hiszen mivel nem volt az adott törzs tagja, így nem is volt elvárható tőle, hogy akár élete árán is védelmezze azt és harcoljon érte. A gyermekek esetében a választóvonalat a fegyverképes kor elérése és odaítélése jelentette, míg a nőkre egészen másként volt értelmezhető a fegyverképeség.¹² A germán törzsek női tagjai is nagyrészt fegyverforgatók voltak, hiszen egy harcos társadalomban képesnek kellett lenniük megvédeni saját magukat, a politikai döntésekben azonban nem vehettek részt.

Az i.e. 700 tájékán bekövetkezett ugrásszerű népesedési hullám és az ebből következő belpolitikai feszültségek következtében¹³ a germán törzsek megkezdték a balti térség teljes birtokba vételét és itt éltek megközelítőleg az i. e. II. század elejéig.¹⁴ Alkotmányos viszonyaik ekkor már szilárd alapokon nyugodtak, a thing intézménye pedig, mint kvázi „hadsereggyűlés” teljes mértékben megteremtette az alapokat harcos és hódító politikájukhoz. Az északi germán törzsek közé tartozó kimberek és teutonok a Kimberiai félszigeten telepedtek le, mely mocsáros, nedves vidék volt. A folyamatos ár- és belvizek, valamint a nem megfelelő geopolitikai tényezők hatására ezen népek dél felé kezdték meg vándorlásukat az i. e. 114. környékén, hogy új hazát keressenek, melyen eddig kelta törzsek éltek.¹⁵ A kelta törzseket a germán törzseknél jóval korábban, az i.e. 5. évszázadtól ismerték a római krónikák, életterük a mai Franciaország területét képezte. A germán törzseknél magasabb műveltségi szinten álltak, a régészet segítségével bebizonyosodott, hogy a kelta civilizáció egyenrangú volt a rómaival. A régészet kimutatta a jólétű, fejlett és gazdag korai kelta földművelő közösségeket, valamint a nagy jártasságukat a művészet, edénykészítés, ötvösség, zománcozás, fémfeldolgozás terén.¹⁶

A kelta törzsek fejlett mezőgazdasága csakhamar túlnépesedési folyamatot generált, így i. e. 450 tájékán kezdetét vette a kelta népvándorlás. Elfoglalták Észak-Itáliát és az anatóliai Galatát is. Ekkor kerülnek először háborús viszonyba Rómával. A kelta törzsek eleinte győzelmeket arattak, i. e. 387-ben kirabolták Rómát is.

Az i. e. harmadik évszázadtól kezdve a római hatalom megerősödött, mivel a kelták törzsközösségekben és kisebb államokban szerveződtek, könnyű volt a jól megszervezett római légióknak túlerővel legyőzni őket. A rómaiaknak sok harc után végül sikerült felülkerekedniük a kelta törzseken és i. e. 121-ben létrehozták Gallia Narbonensis római provinciát a mai Dél-Franciaország területén. I.e. 114 tájékán a megmaradt kelta törzseknek már nem „csupán” a Római Birodalommal, hanem az északi germán törzsek terjeszkedésével is szembe kellett hogy nézzenek. Az északi germán törzsek közé tartozó kimberek és teutonok dél felé vándorolva i.e. 113-ban az új haza keresése közben pusztító erővel törtek rá a megmaradt kelta törzsekre. I. e. 113-tól kezdve Gallia Narbonensis római provincia (a mai Franciaország déli része), valamint Gallia Cisalpina római provincia (a mai Olaszország északi területe) területén jelentek meg, és számos nagy vereséget mértek a római haderőre. A kimberek váratlanul Hispania római provincia (Ibériai félsziget) felé fordultak és évekig ott

¹² Mezey-Szente im., 38. oldal

¹³ Peter Von Sivers: History of Political Ideas: The Middle Ages to Aquinas, Volume II., University of Missouri Press, 1997. 30. oldal

¹⁴ Successors Of Rome: Germania <http://www.friesian.com/germania.htm> [letöltve: 2016-03-07]

¹⁵ Nagy Képes Világtörténet <http://mek.oszk.hu/01200/01267/html/04kotet/04r01f01.htm> [letöltve: 2016-03-07]

¹⁶ ELLIS Peter Berresford: Die Druiden - von der Weisheit der Kelten, München, 1996. 27-35. o.

pusztítottak. A teutonok teljes vereséget szenvedtek az Aquae Sextiae-i csata során i.e.102-ben a római Mariustól¹⁷, aki I. e. 101-ben a vercellaei csata során a kimberekre is döntő vereséget mért.¹⁸ A Római Birodalom ekkor kezdett megismerkedni a germán törzsekkel, melyekkel ezután egyre gyakrabban találkoztak a harcmezőn. A keleti germán törzsek ezzel egy időben megkezdték vándorlásukat a mai Németország középső- és keleti vidéke felé.¹⁹ A Római Birodalom, mint ahogyan azt a korábbiakban kifejtettekben is olvashatjuk i.e. 113-ban ismerte meg a germán törzseket, melyekkel egészen idáig nem került érintkezésbe. Teljesen másfajta civilizációt ismerhettek meg bennük, mint az általuk már i.e. 5. század óta ismert keltákban, akik a rómaiakhoz hasonló civilizációs szinten álltak.

A nyugati germán svév törzs i.e. 72-ben jelent meg Ariovistus vezetése alatt Elzászban, a mai Franciaország északkeleti régiójában. Más germán törzsek is csatlakoztak seregéhez és megkezdték a területszerző útjukat délre, valamint a Rajna folyótól nyugatra a kelta törzsek területei felé, akik fölött i. e. 61-ben nagy diadalt arattak. Első ízben az északi germán törzsek üzték ki őket i.e. 113-ban bekövetkezett területszerző hadjáratuk során, most pedig, közel 50 évvel később a nyugati germán törzsek veszélyeztették honukat, mely a mai Svájc területén volt.²⁰

A germán törzsek terjeszkedése azonban veszélyeztette a Római Birodalom hatalmi érdekeit, hiszen Ariovistus korlátlan ura lett a rómaiak által meg nem szállt kelta területeknek a Rajna partjától nyugatra is. A fenyegetés nem volt alaptalan, a Római Birodalom, hogy szövetségesevé tegye Ariovistust, királyi méltóságot adományozott a részére és a „rex atque amicus populi Romani”, azaz a „római nép barátja” címmel tüntette ki.²¹ A birodalom által adományozott királyi cím a törzsfőnök jogosítványaival volt megegyező, hiszen a továbbiakban is döntéseit a thing jóváhagyásával tudta csak szentesíteni. A nyugati germán törzsek a svévek vezetésével eközben állandóan a déli irányban is be-betörték a még megmaradt kelta törzsi területekre, akiknek a helyzete egyre kilátástalanabbá vált déli irányba kísérelték meg a nagyszámú elvándorlást. Caesar tudta, hogy a kelták elvándorlásával területeiket azonnal megkaparintják a svévek, ezért erőszakkal közbelépett. Erőszakkal visszatelepítette az elvándorolt keltákat s ezzel újból megteremtette a Római Birodalom északi határőrvidékét. A kelták ebben a kilátástalannak tűnő helyzetben Caesar segítségét kérték Ariovistus ellen. Caesar követelte, hogy Ariovistus hagyja el egész Galliát, aki természetesen elutasította ezt. A svév és a római sereg összecsapására Vesontio mellett került sor i.e. 58-ban, ahol Ariovistus elveszítette egész hadseregét, hazamenekült Germániába, s ezentúl ismét a Rajna volt a két barbár ország határa. Ezután teljes Gallia felszabadult a svévektől és a Római Birodalom kiterjesztette hatalmát ezekre a területekre is.

Caesar győzelme után meg kívánta félemlíteni a germán törzseket, hidat építtetett és átkelt a Római Birodalom határát jelentő Rajnán, ami a nyugati germán sugamber törzsek lakóhelye volt. A sugamberek elmenekültek a támadás elől, mely felprédálta otthonukat és kivártak. Caesar ezen a területen alig tizenhét napot maradt,²² majd visszatérte után lebontatta a hidat. A sugamber törzs hónapokkal később összegyűjtötte erőit és felprédálta a Rajna túloldalán található római területeket, felprédálva az egész tartományt és közben számos római csapatot legyőzve, majd visszatértek földjükre. Caesar ezután Britannia felé indult a kelta törzsek ellen, mely nem képezi részét a munkámnak. A germán törzsek Caesar

¹⁷ Caius Marius ([Kr. e. 157 – Róma, Kr. e. 86. január 13.](#)) római hadvezér és politikus

¹⁸ William Smith: Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology, Volume III, University of Michigan, 1867, 158. oldal

¹⁹ Mezey-Szente im., 34. oldal

²⁰ Joachim Hermann – Eric Zürcker: History of Humanity: From the seventh century B.C. to the seventh century A.D., 226. oldal [a továbbiakban: Hermann - Zürcker im.]

²¹ Hermann – Zürcker im., 226. oldal

²² Nic Fields, Peter Dennis: Alesia 52 BC: The final struggle for Gaul, 14. oldal

i.e. 44. március 15-én bekövetkezett halála²³ után viszonylag negyven évig békében maradtak. A germán törzsi alkotmány az idő közben eltelt negyven év során is képes volt arra, hogy a „hadsereggyűlés”, vagyis a legfelsőbb politikai és jogi fórumként eljáró thing hatásköre ne változzon és a törzs, ha a helyzet úgy kívánja. ismét harcba szálljon akár a Római Birodalommal szemben is.

Caesar halála után fogadott fia Augustus i.e. 27-ben megszerezte az egyeduralmat és ezzel beköszöntött a Rómában a császárság kora. A sugamber törzsek i.e. 16-ban ismételtén áttörtek a Rajnán és betörték egészen a mai Hollandia területére, ahol teljes csapást mértek a római légiókra.²⁴ Itt öt évet töltöttek el a sugamberek, amikor a római csapatok legyőzték őket nagy harcok árán és visszakergették őket a Rajna túlsópartjára. A római légiók úgy tűnt sikerrel felvehetik a küzdelmet a germán törzsekkel szemben, azonban a harcok és összecsapások állandósulni látszottak. A harcban edződött, fegyverképes germán férfiak érthető módon állandóan törekedtek a fegyveres összecsapásokra, a thingben ezt az álláspontot képviselték. Ezt a harciasságot vallásuknak is betudhatjuk. Hittek a valhallában, ahová a harcosok haláluk után kerülnek, ha harcban esnek el. Ez a fajta mentalitás alapjaiban határozta meg a törzs életét, a harcosok életét és áthatotta alkotmányos berendezkedésüket is. Egy ilyen politikai és jogi rendszerben szocializálódott fegyverképes germán férfi, ha még harcedzett is volt már egymagában is komoly ütőerő volt. Gondoljunk csak bele, hogy több ezer ilyen harcos fenyegette állandóan Róma területeit.

III. A germán törzsek vándorlási folyamata időszámításunk kezdetétől

Időszámításunk kezdetén a germán törzsek egyre erősebb nyomást gyakoroltak a Római Birodalomra. Augustus érzekelte ezt és seregeit a Rajna túlsópartjára küldte, hogy megzabolázza a germán törzseket.²⁵ A markomann törzsből származó Maroboduus a rómaiellenes helyzetben a történelem során elsőként hozott létre törzsszövetséget, melynek során a különböző nyugati germán svév törzseket, a nyugati germán longobárd és további kisebb germán törzseket is szövetségesévé tett és megszállták a mai Csehország területét.

Hosszú, harcokkal teli vándorlásuk alatt saját népük és területeik fegyveres védelme és a más törzsek területeinek megszerzése érdekében megvívott harcok megkívánták az egyes törzsek egységét, így az egyén érdeke minden esetben háttérbe szorult. A thing politikai értékrendje nélkül nem lehettek volna egységesek és kizárólag vérségi közösségekbe tagozódhattak volna. Maroboduus elsőként volt képes arra, hogy az egyes germán törzsek szövetségre lépjenek. Minden egyes törzs thingje bele kellett, hogy egyezzen ebbe a szövetségbe, ami kimagasló politikai és alkotmányos bravúrnak is nevezhető egyben.

Megjegyzendő, hogy a társadalom működésében azonban a thingnél alacsonyabb szinten továbbra is fontos szerepet játszottak a vérségi közösségek. A család napjainkban is a társadalom alapja, azonban akkor a létfenntartást és a túlélést jelentette. A több generációt egyesítő család a thinggel szemben az asszonyokat és magába foglalta. A germán törzsi családok nemzetségeket alkottak, melyek igaz már kicsit távolabb kerültek egymástól a mindennapokban, de vállalták az összetartozásukat. A germán törzsek nemzetségeiben a legfontosabb tényező a vérrokonság volt, azonban megjelent a vérszövetség²⁶ intézménye is, mely a rokonná fogadást jelentette. A nemzetségekben élők hűséggel tartoztak egymásnak a

²³ Barry Strauss: The Death of Caesar: The Story of History's Most Famous Assassination, 145. oldal

²⁴ William Smith: Sicambri, [letöltve: 2016-03-14]

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0064:entry=sicambri-geo>

²⁵ Richard Ernest Walker: Ulrich Von Hutten's Arminius, International Academic publishers, Bern 2008, 56. oldal

²⁶ Mezey-Szente i.m., 38. oldal

végletekig. A törzs életében kiemelkedő jelentőségű volt a fegyverképeség odaítélése és ezzel egyidejűleg a jog megszerzése a thingben történő részvételhez. Mint legfőbb politikai fórum döntött ennek odaítéléséről, mely több módon is bekövetkezett.²⁷ Elsősorban a felnövő új fiatal germán törzsi nemzedék számára volt megtiszteltetés, de megszerzése bekövetkezhetett más törzsek tagjainak felvételével és az arra méltó szolgák felszabadításával. A rómaiak természetesen nem nézték jó szemmel az erősödő germán Maroboduus²⁸ tevékenységét és sereget indítottak ellene. A csata végül nem következett be, mert idő közben forrongások törtek ki i.sz. 6-ban a római Illyricum provincia területén (a mai Horvátország és Szlovénia területe) és így a szembenálló felek békét kötöttek, Maroboduus Róma szövetségese lett. Az Illyricum provincia területére indított csapatok vezetésével Róma Quintilis Varus tábornokot bízta meg, aki a római hódítási elvekkkel nem törődött és erőszakkal próbálta ráerőltetni a római szokásokat a germán törzsekre i.sz. 8 környékén. Ez a harcias germán törzsekkel szemben nem volt működőképes taktika és méginkább szembe fordította a germánokat Rómával. Időszámításunk szerint a nyugati germán cherusk törzs zúgolódni kezdett. Mivel a germán törzsek alkotmányos rendje már több évszázada kialakult, ennek erőszakos és gyors megváltoztatási kísérlete nem tekinthető bölcs döntésnek.

A nyugati germán cherusk törzs vezetője Arminius a markomann Maroboduussal párhuzamosan a harcot. A római nevelést kapott és római seregben szolgált cherusk lojális maradt saját népéhez és Varus tábornok germán törzsekkel szemben elkövetett erőszakos akciói hatására szembefordult Rómával.²⁹ A római nevelés hatására jól ismerte a római légiók okozta fenyegetés nagyságát, valamint a római harci taktikákat. Cselhez folyamodott és elhitette a római Varussal, hogy egy távoli germán törzs fellázadt a Római Birodalom ellen és szükséges a római csapatok általi mielőbbi válaszcsepítés. Mivel ismert volt a római csapatok között, szavát nem kérdőjelezték meg és meg is indultak a római csapatok. Arminius becsalta a rómaiakat a Teutoburgi-erdőbe, ahol a germán törzsek körülzárták a rómaiakat és lemészárolták mindhárom légiót i.sz. 9-ben. Varus a helyszínen öngyilkosságot követett el. Augustus ezt követően még öt évig élt, de egészségi állapotát valószínűsíthetően nagyban befolyásolta az elszenvedett kudarc.

A következő évek a két „erős germán” Arminius és a rómaiakhoz lojális Maroboduus közötti rivalizálással teltek. Róma nem nézte jó szemmel egyik germán vezér erősödését sem. Végül i.sz. 19-ben Arminius legyőzte Maroboduust,³⁰ aki Rómába menekült. Arminius ezután megkísérelte egyesíteni a törzseket, de nem élvezte sokáig a diadalt, hiszen megnövekedett hatalma miatt saját társai ölték meg i.sz. 21-ben. Ez a különböző kisebb germán törzs vezetőinek tudható be, hiszen Arminius hatalmának növekedésével egy időben csökkent az övék. A germán törzsek közti belső viszályok ekkor Rómának kedveztek. A különböző törzsek thingjei érthető módon ellenszenvvel tekintettek egy másik törzs túlzott megerősödésére, hiszen ez saját hatalmuk meggyengülését jelentette. Ebben, mint említettem közrejátszott a különböző törzsek vezetőinek meggyőző ereje saját thingjeik elé terjesztett előterjesztéseikben. A harcosok a valhallába vezető utat keresték, de a törzsfőnökök ezzel egy időben saját hatalmukat féltették.

Arminius halálát követően a Római Birodalom és a germán törzsek között fegyverszünet kezdődött. A különböző törzsek egymást gyengítették a folyamatos belső harcokkal és ebben a helyzetben, a különböző törzseket összefogni képes vezető hiányában képtelenek lettek volna felvenni a harcot a római légiókkal. Arminius egykori törzse, a nyugati germán cherusk szinte megszűnt létezni, de több kisebb germán törzs is kiirtotta

²⁷ Mezey-Szente i.m., 39. oldal

²⁸ Matthew Bunson: Encyclopedia of the Roman Empire, Facts on Files, 2002, 352. oldal

²⁹ Matthew Bunson: Encyclopedia of the Roman Empire, Facts on Files, 2002, 40. oldal

³⁰ Bayard Taylor: A School History of Germany: From the Earliest Period to the Establishment of the German Empire in 1871, D. Appleton and Company, 1871, 33. oldal

egymást.³¹ A harcra berendezkedett államélet megkívánta a folyamatos hadakozást és mivel a légiók elleni hadakozás ekkor egyenlő lett volna az öngyilkossággal a különböző germán törzsekre nézve, így azok egymás ellen fordultak.

Az első évszázad közepén az északi germán chauci törzs elhagyta az Északi-tenger partvidékét és a Rajna partjára települt, ahol a nyugati germán frank törzsek közé tartozó batavi törzsek és szintén nyugati germán fríz törzsek éltek. Céljuk a törzsek feltüzélése volt a Római Birodalom ellen, mely a rómabaráttal batavi törzs miatt nem járt sikerrel. Az erőszakos chatti törzs pár évvel később átkelt a Rajnán és rátört a római területekre, mely végül a chattik vereségével végződött a római légiókkal történt összeütközés után.³² Ez volt a germán törzsek legkomolyabb harci cselekedete ebben az évszázadban. A megmaradt kelta törzsek lázadása i.sz. 70-ben kisebb zűrzavart okozott, melyhez a Rómához hű batavi törzsön kívül több germán törzs is csatlakozott teljes vereséggel végződött, mely után a római légiók átkeltek a Rajnán, hogy erődítményeket emeljenek a határ védelmére.

A germán törzsek viszálykodása az egyes törzsek gyengülését idézte elő, azonban még így sem lehetett lebecsülni az erejüket. A Római Birodalom számára kulcsfontosságúvá vált a felkészülés a germán törzsekkel megvívandó harcokra. Ez három tényezővel került megvalósításra.³³ Egyrészt szükség volt rá, hogy erős határvédelmet alakítsanak ki. Ez volt a limes, mely egy erődökkel, falakkal és árkokkal körülhatárolt védelmi rendszer volt. Építése Domitianus uralkodása alatt kezdődött meg és a harmadik évszázad közepéig határvonalként funkcionált. A római hódítások kiterjesztésre kerültek az Elbáig és megszervezték Germania Romana provinciát i.sz. 84-ben. Ezzel egy ütközőzónát sikerült létrehozni, melyben a germán törzsek ütközőzónát képeztek az újonnan betörni szándékozó más germán törzsekkel szemben. Tehát az új római politika részét képezte a germán törzsek befogadása és letelepítése a határok védelmezése céljából. Egyre több germán harcos szegődött római szolgálatába, mely helyzet több szempontból is kedvezett a birodalomnak. Egyrészt a germán törzsek harcosai harcoltak más germán törzsek harcosaival római zászló alatt a római életet megkímélve, másrészt a germán harcosok hazatérve törzsükbe megosztották ismereteiket a fejlett és civilizált római világról, ami jóval túlmutatott a germán törzseken. Így pszichés hatást is képesek voltak kifejteni.³⁴ A germán törzsek alkotmányos viszonyaira azonban ez nem volt hatással, a thing továbbra is legfelsőbb jogi és politikai fórumként funkcionált.

A következő közel egy évszázadot a viszonylagos béke jellemezte, a germán törzsek a Római Birodalom hatására civilizálódtak. A törzsek falvakba költöztek, fából és kőből házakat és erődöket építettek s egyre erőteljesebben váltotta fel a földművelő életmód a korábbi vadászó- halászó létformát. A „rómaiásodás” folyamata megindult ezen törzsek esetében, azonban ne feledkezzünk meg arról, hogy ez csupán ezen törzsek esetében következett be. Természetesen a Római Birodalomnak nem volt érdeke, hogy a germán törzsek egyike is túlzottan megerősödjön, így egymás elpusztítására használták fel őket.³⁵

A viszonylag békés együttélést 166-ban megtörte a germán törzsek mozgolódása. A Maroboduus korából megismert markoman törzs, aki ezidőtájt a mai Csehország területén élt ismét színre lépett és összekovácsolt sok egyéb germán törzset, majd Róma ellen indult. A háború végül római győzelemmel végződött majd tizennégy évvel később. A harcban eltelt tizennégy év boncolgatása jelen esetben mellékes, azonban kihatásai az ez után következő

³¹ Bayard Taylor: A School History of Germany: From the Earliest Period to the Establishment of the German Empire in 1871, D. Appleton and Company, 1871, 35. oldal

³² Bayard Taylor: A School History of Germany: From the Earliest Period to the Establishment of the German Empire in 1871, D. Appleton and Company, 1871, 36. oldal

³³ Mezey-Szente i.m., 35. oldal

³⁴ Bayard Taylor: A School History of Germany: From the Earliest Period to the Establishment of the German Empire in 1871, D. Appleton and Company, 1871, 37. oldal

³⁵ Bayard Taylor: A School History of Germany: From the Earliest Period to the Establishment of the German Empire in 1871, D. Appleton and Company, 1871, 39. oldal

időkre annál inkább. Róma a folyamatos barbár betörések hatására egyre több polgárát veszítette el és ereje lassan csökkenni, apadni kezdett.³⁶ Esetünkben a germán törzseket ért változások leírása lényeges. Az őket ért veszteségek ellenére egyes törzsek a közös szokások és az egymás iránti tisztelet eredményeként közelebb kerültek egymáshoz, mely a markoman törzsek által korábban létrehozott törzsszövetség és a közös zászló alatt a Római Birodalom ellen együttesen harcban eltöltött tizennégy év hatására alakult ki. Róma mindig igyekezett megtörni a germán törzsek erejét, de fő ellenségként képessé vált összekovácsolni a korábban egymást lemészároló törzseket. Bizonyos törzsek továbbra is viszálykodtak egymással, de a germán törzsek létszáma újra intenzíven emelkedni kezdett. Alkotmányjogi szempontból megközelítve ez több fegyverképes törzstagot és nagyobb thinget hordozott magában. Mint azt a korábbiakban említettem, a törzsek alapeleme a harc volt, amikor nem harcoltak, akkor készültek rá.

Egészen a 3. évszázad közepéig kellett várni, hogy a germán törzsek ismét felbukkanjanak. A helyzet jelentősen megváltozott, ez idő alatt a több tucat kisebb germán törzs közül több nagyobb törzsekké, törzsszövetségekké alakult át.³⁷ A korábban megismertetett kisebb törzsek az alábbiak voltak: a keleti germán gót, gepida, rugia, burgund, vandál, az északi germán csoporthoz tartozó szász, angol, kimber, teuton, jütt, herul, svéd, dán és norvég törzsek, a nyugati germán frank, khauk, fríz, tenkter, batavi, fríz, valamint az Elba- és Duna-vidéki alleman, svév, markomann, chesusk, chatti, sugamber, bajor, kvád, thüringi, longobard törzsek.³⁸

Majdnem minden germán törzset érintette azonban egy igen jelentős változás, a törzsek egységbe tömörülése után már csupán a fő népcsoport megnevezése maradt fenn, ezzel egyidejűleg a főbb népcsoportok területe is megnövekedett. A húszas-harmincas nagyságrendű, különböző germán törzsek majdnem mindegyike főbb, egymással rokon népcsoportba tagozódott be. Az egyes thingek nagysága ezzel párhuzamosan növekedett meg, mely lehetőséget adott további harcokra megfelelő létszámú harcos birtokában. Ez az eseménysorozat migrációs hullámot idézett elő, nagy területek cseréltek gazdát, különböző uralkodó családok megfosztásra kerültek hatalmuktól és helyükre újak léptek.³⁹ A későbbiekben részletesen kívánok foglalkozni a frankokkal, ezért lényegesnek tartom megemlíteni mely törzsek egyesüléséből jött létre ez a törzsszövetség: ezek a sugamber, a chatti, a batavi és több további kisebb törzs voltak. Külön megemlítendő, hogy a frank népcsoport uralkodói ekkor már királyok voltak, akik hatalmukat örökletesen adták tovább családjuk férfi tagjainak. A kialakult gót népcsoportban többek között vandál, herul, rugia és további kisebb germán törzsek egyesültek, mellyel egybefüggő területük lényegesen megnőtt. A kialakult gót népcsoport pontosan ennek hatására keleti gótokká (osztrogótok) és nyugati gótok (vizigótok) szeparálódott.

A frankok 251-ben betörték a gall provinciákba hatalmas pusztítást okozva, gótok pedig a Római Birodalom keleti oldalán, az Alsó-Duna vidékén pusztítottak. Ez óriási terhet jelentett a birodalomnak, mely csak komoly emberanyag és pénz ráfordításával volt orvosolható. A frankok gallia provincia területén maradtak, míg a gótok továbbra is harcban álltak és véres küzdelmeket folytattak a rómaiakkal, mely a kezdeti sikerek után 270-ben teljes római győzelemmel végződött. Ekkor kicsit sikerült megtörni a germán törzsek erejét, melyet a továbbiakban igyekeztek tovább gyengíteni. Ezt a törzsek átcsoportosításával

³⁶ Bayard Taylor: A School History of Germany: From the Earliest Period to the Establishment of the German Empire in 1871, D. Appleton and Company, 1871, 40. oldal

³⁷ Bayard Taylor: A School History of Germany: From the Earliest Period to the Establishment of the German Empire in 1871, D. Appleton and Company, 1871, 41. oldal

³⁸ Mezey-Szente i.m., 34. oldal

³⁹ Bayard Taylor: A School History of Germany: From the Earliest Period to the Establishment of the German Empire in 1871, D. Appleton and Company, 1871, 41. oldal

próbálták elérni több-kevesebb sikerrel. A római határokat visszaállították, azonban a helyzet drasztikusan megváltozott. A germán törzsek egyre erősebbé váltak az elmúlt három évszázadban, míg a Római Birodalom a köztársaság korából despotikussá és korrupttá vált.⁴⁰ A 3. századtól a Római Birodalom már nem volt hódító hatalom, állandó védekezésre kényszerült a külső támadásokkal szemben. A külső és belső biztonság megőrzése egyedül az erős hadsereg fenntartásával volt megoldható, melyet ekkor már római állampolgárok, hanem a különböző germán törzsek harcosai alkottak. A betörő germán törzsek ellen a gyalogos harcászatról egyre inkább áttértek a lovas csapatok bevetésére. A gyors és könnyű lökések- valamint ellenlökések kivívására képes egységek alkalmazása komoly harcászati előnyt jelentett. A birodalmi határok megővése céljából pedig a Rajna-folyó és a Duna-folyó (melyek a birodalom természetes határvonalaként funkcionáltak) menti törzsekkel úgynevezett foederati⁴¹ kapcsolat kialakítására került sor. A foedus, vagyis szerződés alapján a birodalom területére befogadott és letelepített germán törzsek katonáit a Római Birodalom saját katonáiként tekintette. A germán harcosokat, mint legionáriusokat római tulajdonosoknál szállásoltak el, ezzel egyidejűleg megkapták a római tulajdonosok házának és földjének egyharmad részét, melyet a római tulajdonossal párhuzamosan műveltek. Ez a jelenség nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a germán törzsek és a római polgárok egyrészt a mindennapi együttélés hatására, másrészt a házasságkötés révén keveredtek egymással.

A Római Birodalom reformjainak hála képes volt ebben a helyzetben is i.sz. 280-ra határainak újbóli megszilárdítására. A törzsek állandó meggyengítésével és római haderőbe történő integrálásával visszafoglalták a korábban feladott területeket és helyreállították a Római Birodalom korábban kialakított területi egységét. Ezidőtájt köszöntött be a római kor másodvirágzása, hiszen majd száz évig képesek voltak a határok megtartására és megvédésére, melyek az i.sz. 370-ben bekövetkezett újbóli népvándorlásig nem változtak meg. Azonban a nyugati területek továbbra is állandó germán nyomásnak voltak kitéve, így Konstantin császár uralkodása alatt a császári székhely Rómáról Konstantinápolyra változott i.sz. 330-ban. Még nem bomlott meg a birodalom egysége, azonban a kelet átvette a nyugat vezető szerepét.⁴² Kiemelten fontos megemlíteni, hogy a germán törzsek hatalmas társadalmi fejlődésen mentek át. A két legfontosabb tényező az állandó településeken történő élet, hiszen már nem nomád vándorló életformát követtek, a másik társadalmi változás a törzsfőnök szerepét több jogosítvánnyal felváltó király lett.⁴³

Mint ahogyan azt említettük, a hadvezér megválasztása thing hatásköre volt, alkotmányos szerepe kimagasló és egyedülálló. Megbízásának időtartama határozott volt, mely az éppen aktuális háború megvívásáig szólt. A cél elérésének, tehát a háború megnyerésének érdekében szabadon hozhatta döntéseit, a thing nem szólhatott bele ezekbe. Ahogyan azt a Római Birodalom esetében is láthattuk (például Julius Caesar esete), a viszonylag korlátlan hatalommal tevékenykedő és tehetséggel megáldott hadvezérek nem szívesen mondanak le a hatalomról, megpróbálják állandósítani azt. A királyi tisztség eredete tehát a germán törzsek mondhatni állandó hadviseléséből ered. A hadvezérek nem szívesen mondtak le a megszerzett hatalomról, az uralom megszerzésére is törekedtek. Ennek az eredménye a mondhatni nem határozott időre szóló hadvezéri pozíció, a királyi tisztség. Lényeges különbség egyrészt a határozott, illetve határozatlan időre szóló megbízás, másrészt pedig a thing beszámoltathatósági hatásköre. Míg a határozott időre megbízott

⁴⁰ Bayard Taylor: A School History of Germany: From the Earliest Period to the Establishment of the German Empire in 1871, D. Appleton and Company, 1871, 45. oldal

⁴¹ Mezey-Szente i.m., 35. oldal

⁴² Jean Baptiste Louis Crevier: The History of the Roman Emperors: From Augustus to Constantine, Vol X., 111. oldal

⁴³ Marczali Henrik: Nagy Képes Világtörténet,

<http://mek.oszk.hu/01200/01267/html/04kotet/04r04f10.htm> [letöltve: 2016-03-19]

hadvezér tevékenységébe nem, úgy a király tevékenységébe beleszólhatott a thing. A királyokat választás útján helyezték⁴⁴ hivatalukba, tehát nem apáról fiúra szállt a hatalom. Bizonyos származási szempontok megfigyelhetők, hiszen királyt csak királyi vérvonalból lehetett megválasztani (a vérvonal megszűnése esetén juthatott szerephez másik vérvonal).

Miután a thing megszavazta (szabad döntéssel) a királyt, pajzsra emelték és bemutatták a népnek. A nép akaratán kívül nem válhatott senki sem királlyá, de a thing ugyanígy meg is foszthatta hivatalától és felelősségre is vonhatta. Mivel általában a törzsek legrégebbi vérvonalából került sor megválasztására, így a tradicionális jelleg igen erősen érezhetővé vált. A királyokat, valamint azok származását az istenektől eredeztették a különböző germán törzsek.⁴⁵ Ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a Nyugatrómai Birodalom bukása után, annak egykori területein létrejövő germán királyságok uralma alatt a királyi hatalom egyszerre világi és szakrális kereteket öltve vált azok fő elemévé.

I.sz. 370 körül újból népvándorlási hullám indult be, a hunok ekkor átkeltek a Volgán és az utukba kerülő törzseket eközben legyőzték. A hunok a legyőzött törzseket beolvasztották saját seregükbe, aki ezt elkerülte nyugat felé menekült. A hunok ezt követően betörték a keleti germán gótok területére, akikre teljesen váratlanul a mocsarak felől csaptak le, így azok a váratlan támadást képtelenek voltak kivédeni. A támadás után a keleti germán gótok, másik nevükön osztrogótok további kisebb törzsekkel szintén hun uralom alá kerültek.⁴⁶ A Római Birodalom egészen ideig több stratégiát is képes volt sikeresen alkalmazni a germán törzsek meggyengítésére és saját szolgálatába állítására, azonban a helyzet most drasztikusan megváltozott. A hunok és az általuk legyőzött, valamint saját seregébe beolvasztott germán törzsek nyugatra törtek. Mivel az egyes germán törzsek nem voltak elég erősek ezen hatalmas sereg legyőzéséhez megindultak nyugat felé, a római területekre. Így voltak ezzel a nyugati germán gótok, vagy másik nevükön vizigótok is. A Duna alsó szakaszához vonultak és kérték bebocsátásukat a Római Birodalom területére, mely be is következett a foederati szerződés alapján. Ezt a bebocsátási folyamatot egy római haditudósító jegyezte le:

„Ebben az időben, mikor határunk zárai megnyíltak, a barbárok földje úgy ontotta errefelé a fegyveres csapatokat, mint az Aetna a pernyét, a súlyos helyzetben olyan hadvezérekre lett volna szükség, akik dicső tettekkel már hírnevet szereztek. Ezzel szemben mintha valamely bajkeverő istenség válogatta volna halomba őket: csupa gazfickó állt a hadügyek élén, köztük elsősorban Lupicinus és Maximus, egyikük comes Trákiában, a másik egy vést hozó hadvezér; a rövidlátásban vetélkedhettek egymással. Az ő fondorkodó kapzsiságuk lett minden bajnak a forrása. Hogy egyebeket mellőzzek, amiket maguk a nevezettek, vagy engedélyükkel mások aljas számításból elkövettek az addig minden kártevés nélkül beköltöző idegenekkel szemben, mégis el kell mondanom a következő gyalázatos és hallatlan esetet, amelyért még elfogult bíraktól sem várhattak volna fölmentést. Amikor ugyanis az átszállított barbárokat élelemhiány kezdte gyötörni, ezek a gyűlölt vezérek egy galád üzletet agyaltak ki: ahány kutyát telhetetlenségükben összeszedtek, azt mind eladták darabonként egy-egy rabszolgáért, s azok között előkelő emberek hozzátartozóit is elhurcolták.”⁴⁷

Az általános római politikusok és hadvezérek emberi minőségét, vagy emberi minőségének hiányát jól szemlélteti a fenti idézet. A germán törzsekkel szemben alkalmazott embertelen bánásmód hatására felkelés robbant ki. A vizigótok nagy kegyetlenséggel pusztítva dúlták végig egész Trákiát. Megütköztek a Római Birodalom főseregével i.sz. 378-

⁴⁴ Mezey-Szente i.m., 40. oldal

⁴⁵ Mezey-Szente i.m., 41. oldal

⁴⁶ [Joshua J. Mark](http://www.ancient.eu/Huns/): Huns; <http://www.ancient.eu/Huns/> [letöltve: 2016-03-19]

⁴⁷ Sz. Jónás Ilona: Barbár Királyok, Kossuth Kiadó, 2010, 7. oldal

ban ahol maga a császár is életét vesztette.⁴⁸ Ez volt a germán törzsek első igazán nagy győzelme a legyőzhetetlennek hitt római főereg fölött. Az új császár Theodosius lett, akinek pénzzel és a foederati intézmény alkalmazásával sikerült megbékéltetni a vizigótokat. Theodosius császár halálával azonban a Római Birodalomban kettészakadt i.sz. 395-ben,⁴⁹ halálakor két fia örökölt, Honorius a Nyugatrómai Birodalom, Arcadius a Keletrómai Birodalom uralkodója lett.

A Nyugatrómai Birodalom területeit i.sz. 405-ben⁵⁰ újra támadás alá vették a germán törzsek, akiket sikerült ugyan megsemmisíteni, de a germán sorok rendezése után i.sz. 406-ban, tehát már a rákövetkező évben ismét áttörtek a Rajnán és feldúlták egész Gallia provinciát. Ezt a támadást elsősorban a vandál, valamint további kisebb nyugati germán törzsek hajtották végre. Itt semmilyen ellenállást nem tanúsítottak a római légiók, ez a rablóhadjárat két évig, egészen i.sz. 408-ig folytatódott. Ezzel párhuzamosan a vizigótok királya, akit még Theodosius császár uralkodása idején neveztek ki Alarich⁵¹ volt ekkor. A király i.sz. 408-ban, i.sz. 409-ben és i.sz. 410-ben is seregeit a Nyugatrómai Birodalom ellen fordította. Az első két évben csak komoly összeg kifizetésével válthatták meg távozását, azonban a harmadik évben már minden máshogy alakult. Alarich király i.sz. 410-ben bevette Rómát, ami egészen eddig egy germánnak sem sikerült. Serege a városban hat napig fosztogatott, mely a későbbiekben megteremtette a vizigótok gazdagságát. Alarich hónapokkal később meghalt.⁵²

A Gallia provinciában Alarich király római hadjárataival párhuzamosan pusztító főleg vandál seregek i.sz. 409-ben behatoltak Hispánia provinciába. A Nyugatrómai Birodalom területén ezen seregek letelepedését a vizigótok felhasználásával sikerült elérni i.sz. 416-ban, azonban nem sikerült teljesen elpusztítani a vandál törzseket, így azok újbóli megerősödésük után, i.sz. 422-ben legyőzték a római légiókat. Elfoglalták Hispánia egy részét, Karthágót és további tengerparti területeket. Ekkor a korábbi szárazföldi- nomád harcosok megismerkedtek az elfoglalt hajóknak hála kalózkodni.⁵³ A későbbiekben olyan sikereket értek el, hogy saját hajókat építettek és távoli Afrikai területeken is fosztogatni kezdtek.

A Nyugatrómai Birodalom hanyatlásával párhuzamosan erősödtek a germán törzsek. Az általuk elfoglalt területeken viszonylag nyugodtan megtelepedtek és mivel nem volt elegendő a korábban megszerzett területek eltartó-képessége újra terjeszkedni kezdtek az i.sz. 430-as években. A különböző törzsek, köztük a burgundok térnyerése azonban a rómaiak számára önerőből nem volt megoldható, így i.sz. 434-ben⁵⁴ a hun csapatokat bérelte fel és küldte ellenük. Ismét megfigyelhető az a jelenség, hogy az egyre gyengülő katonai haderő hiányában csupán pénzért tudtak germán, illetve nomád csapatokat felbérelni egymás legyőzésére.

Mind a Nyugatrómai Birodalom, mind a Keletrómai Birodalom állandó nyomásnak volt kitéve, a nyugati területeken az említésre került okok folytán, a keleti területeken a perzsa seregek által. Miután a keletrómai sereg is távol volt, a hun csapatok betörték területeikre és végigdúlták azt i.sz. 441-ben⁵⁵ és miután a Keletrómai Birodalom visszahívta seregeit, a hunok megsemmisítették azt. Mondhatni a természet is a Keletrómai Birodalom ellen tevékenykedett, hiszen az i.sz. 447-ben bekövetkezett hatalmas földrengésben leomlottak Konstantinápoly falai. Erről tudomást szerezve a hun seregek Attila vezetésével betörték a területekre és kifosztották azt. Konstantinápolyban azonban a hun sereg érkezéséig

⁴⁸ Joshua J. Mark: Huns, <http://www.ancient.eu/Huns/>, [letöltve: 2016-03-19]

⁴⁹ http://www.kislexikon.hu/keletrómai_birodalom.html

⁵⁰ Sz. Jónás Ilona: Barbár Királyok, Kossuth Kiadó, 2010, 27. oldal

⁵¹ Donald L. Wasson: Alaric, <http://www.ancient.eu/Alaric/>, [letöltve: 2016-03-20]

⁵² Donald L. Wasson: Alaric, <http://www.ancient.eu/Alaric/>, [letöltve: 2016-03-20]

⁵³ Sz. Jónás Ilona: Barbár Királyok, Kossuth Kiadó, 2010, 27. oldal

⁵⁴ Joshua J. Mark: Huns, <http://www.ancient.eu/Huns/>, [letöltve: 2016-03-20]

⁵⁵ Sz. Jónás Ilona: Barbár Királyok, Kossuth Kiadó, 2010, 28. oldal

helyreállították a falakat, akik nem kívántak hosszasan elhúzódó ostromot, így visszavonultak saját területeikre. Mivel a hun csapatok komoly fenyegetést jelentettek mindkét római császárságra, valamint a germán törzsekre is, szövetséget kötöttek a közös hun ellenség ellen. I.sz. 451-ben Catalaunumnál zajlott le a „népek csatájának”⁵⁶ is nevezett küzdelem. Itt ütközött meg Attila Aëtius római hadával, amelyhez felsorakoztak a nyugati gótok, alánok, burgundok és a frankok seregei. A délután három órától sötétedésig tartó kegyetlen mészárlásnak igazából nem volt győztese. Mindkét fél sok embert vesztett. A vereség után Attila visszavonult a Pannóniai területeire. Attila i.sz. 453-ban bekövetkezett halála után fiai egymás ellen fordultak, az alávetett népek föllázadtak, a Hun Birodalom felbomlott. Egykori területein különböző germán királyságok jöttek létre. A gótok viszonylag hosszú ideje harcban álltak, hol a római seregek mellett zsoldosként, hol ellenük. A gót csapatok ezután érthető okból nem tudtak sokáig, egy helyen békésen megtelepülni. Ez a viszonylag stagnáló állapot a Keletrómai Birodalom által fizetett „segély,”⁵⁷ vagy másik nevén „ajándék” elmaradásával szűnt meg. Ezután a gót törzsek fellázadtak i.sz. 457-ben és végigpusztították Illyricum római provinciát. Ezt követően tárgyalások kezdődtek és a foedus intézményét felhasználva a császár elismerte politikai berendezkedésüket és Pannónia provincia területén jóváhagyta betelepülésüket a birodalomba i.sz. 461-ben. Természetesen valamennyi elmaradt „ajándék” megfizetésre került és ígéret érkezett arra, hogy soha többé nem marad el. Ezt követően a gótok a keleti római területeket nem zaklatták, de szomszédaikat,⁵⁸ köztük a Nyugatrómai Birodalmat folyamatosan nyomás alatt tartották.

A gótok megnövekedett hatalma ellen több kisebb törzs keleti germán törzs szövetséget kötött (köztük a gepidák, szarmaták és szkírek), akik vereséget szenvedtek a gótoktól i.sz. 469-ben, akik ezután a nyugati területeken fosztogattak a bajor és alemann törzsek területein az ezt követő évben. Érdekes módon a Nyugatrómai Birodalom bukásához az i.sz. 469-ben⁵⁹ lezajlott események is közre játszottak. A keleti egyesített erővel a gótok ellen harcoló törzsek vereségével az életben maradt harcosok a Nyugatrómai Birodalom szolgálatába szegődtek, köztük a szövetséget vezető szkír Edika vezér fia, Odoaker. Odoaker zsoldosként állandóan harcban állt a rómaiak szolgálatában, tehetségének köszönhetően i.sz. 474-ben bekerült a palotaórségbe is.

Odoaker felismerte a kínálkozó lehetőséget és sorra maga mellé gyűjtötte a germán harcosokat. A nyugatrómai gyermekcsászárt, Romulus Augustust i.sz. 476. augusztus 23-án⁶⁰ lehelyezte a trónról és a saját kezébe vette a hatalmat, Itália első királya lett. A Keletrómai Birodalom császárához, Zénóhoz elküldte a Nyugatrómai császár hatalmi jelvényeit és elismerte hűbérurának ezzel egyidejűleg. Ezzel az eseménysorozattal következett be a Nyugatrómai Birodalom bukása, melyet az ókor végének és a középkor kezdetének neveznek. Az ezt követően lezajló eseményeket egy másik munkámban kívánom részletesen kifejteni.

IV. Összegzés

A germán törzsek alkotmányos viszonyainak kialakulása során fontos szempont jutott azok legfőbb mesterségének, a háborúskodásnak. Vándorlásaik során állandóan harcban éltek, mely egy igazán különleges alkotmányos modellt hozott létre. A társadalmi tagozódás legfőbb pillérére a fegyverképeség vált, melynek megléte esetén részesülhettek a törzsek tagjai politikai és társadalmi jogokban. Mivel a fegyverképesek a közös érdek fegyveres szolgálatát

⁵⁶ Sz. Jónás Ilona: Barbár Királyok, Kossuth Kiadó, 2010, 18. oldal

⁵⁷ Sz. Jónás Ilona: Barbár Királyok, Kossuth Kiadó, 2010, 21. oldal

⁵⁸ Sz. Jónás Ilona: Barbár Királyok, Kossuth Kiadó, 2010, 21. oldal

⁵⁹ Sz. Jónás Ilona: Barbár Királyok, Kossuth Kiadó, 2010, 21. oldal

⁶⁰ Joshua J. Mark: Odoaker, <http://www.ancient.eu/Odoacer/> [letöltve: 2016-03-20]

látták el, a belőlük álló törzsi gyűlés, a thing vált a hatalom központi tényezőjévé. A thing döntött arról, hogy kiből válhat hadvezér, illetve király a későbbiekben.

A germán törzsek útja, mely a mai Oroszország belsejéből a mai Európa szívébe vezetett el már i.e. 2000 tájékán kezdetét vette egy új haza megszerzését célozta meg. Az i.e. 2 század elején területszerző hadjárataik során ütköztek meg először a római légiókkal. A későbbi évszázadokban erre egyre gyakrabban került sor. A Római Birodalom először saját fegyveres erejével és határvédelmi rendszerek építésével, majd betelepítésükkel és zsoldosként történő alkalmazásukkal sikeresen fel tudta venni a harcot a betörő germán törzsekkel szemben. Ezt követően egyre nagyobb nyomást jelentettek a birodalom nyugati területeire, ahonnan a császári székhely i.sz. 330-ban Konstantinápolyba települt át, majd a birodalom is kettészakadt i.sz. 395-ben.

A germán törzsek több évszázadot harcoltak végig a birodalom szolgálatában, mely időszak alatt maguk is rómaiasodtak. Ez természetesen nem változtatott saját alkotmányos berendezkedésükön, de ekkor már nem nomád életmódot folytattak és a törzsfőnök helyett királyok álltak élükön. A kisebb törzsek nagyobb nemzetségekbe tömörültek, nagyobb területek felett és több ember felett rendezkedtek. A Nyugatrómai Birodalom bukása ebben a helyzetben elkerülhetetlen volt, mely végül Odoaker germán harcos hatalomra kerülésével valósult meg.

A Nyugatrómai Birodalom korábbi területein ezt követően sorra germán királyságok jöttek létre, akiknek célja további területek megszerzése lett.

A fordított általános forgalmi adó aktuális kérdései

I. Bevezetés

Jelen tanulmány célja bemutatni a fordított adózás magyarországi helyzetét, különös tekintettel az európai uniós szabályozásra.

A *közvetett, indirekt adók* olyan adónemet jelentenek, melyekben az adó fizetője és az adóteher tényleges viselője egymásról eltér, jellemzően a forgalomra épülnek. Az általános forgalmi adó fizetése nem a pénz elköltéséhez kapcsolódik,² ahogy már az áfa 1920-as évekbeli indokolása is megjegyezte.

A *többfázisú adó* esetén a termeléstől a fogyasztásig minden értékesítési fázisban meg kell fizetni az adót. Típusai többfélék lehetnek.³ Az általános jellegű, valamennyi termékre és szolgáltatásra kiterjedő, lényegében a mai áfarendszerhez hasonló, összefázisú nettó forgalmi adó bevezetésére 1921-ben került sor. A forgalmi adó csak az értékesítési forgalmat terheli, összefázisú adó. Az általános forgalmi adó általános, összefázisú, hozzáadottérték- és fogyasztói adó.

Magyarországon a legnagyobb tételt a közvetett, indirekt adók teszik ki, ezeknek két fajtája van, a fogyasztási és a forgalmi adó. Ide sorolható a vám is.⁴

Az áfa *általános adó*, mert kiterjed a belföldi eredetű áruk és szolgáltatások teljes körére, de exportra és importra egyaránt. Az általános forgalmi adó emellett *összfázisú adó* is, azaz az adót a termelés (a szolgáltatásnyújtás) minden fázisában annak, aki az értékesítésről számlát bocsát ki, a számlában fel kell számítani az adó összegét, ezáltal az áfa összegét a vevőre áthárítja. Az áfa egyben *hozzáadottérték-adó* is, hiszen az érték, amelyet az egyes fázisokban a termelők, szolgáltatási és értékesítési tevékenységet végzők a megelőző fázisból vett termékekhez hozzáadnak, lesz maga a hozzáadott, új érték, amely egyes más járulékos költségeket tartalmaz. Az általános forgalmi adó egyben *fogyasztói adó* is, hiszen a végső fogyasztó a vételi árban megfizetett adóval jövedelmük összege csökken. Az áfa *nettó típusú adó*, mert a végső felhasználót megelőző felhasználót kizárólag a hozzáadott értékre jutó áfa terheli, a bevallásban a fizetendő és az előzetesen felszámított, levonható áfa különbségét kell feltüntetni, ezzel az összeggel kell a költségvetési befizetési kötelezettségnek eleget tenni. Az áfa végül pedig egy fogyasztási adó, mert a fogyasztó, a végső felhasználó fizeti meg végső soron az addig felhalmozott összes hozzáadott érték után számított áfát.

Az értékpapír-forgalmi adóról szóló 1900. évi XI. törvénycikk bevezetése nagy előrelépés volt az adózás történetében. A törvénycikk indokolása is modern elveket tükröz.⁵ A közvetett adók megléte végül megszüntette a totális adómentes jövedelem fogalmát.⁶

¹ Bírósági titkár, Pesti Központi Kerületi Bíróság.

² Pitti Zoltán: A közteherviselési rendszerek működésének elméleti és gyakorlati kérdései www.adko.hu/01_files/adotanulmanyok/.../adotanismeret_tananyag_210_pitti.pdf

³ Így lehet fogyasztási és termelési a realizálás helye szerint, általános vagy egy-két termékre kiterjedő a hatókör szerint, összefázisú, többfázisú vagy egyfázisú a kapcsolódás szerint, bruttó vagy nettó (minden fázisban csak az új értékre rakódó adó) jellegű a beszédés technikája szerint. Vö.: Herich György: Adótan. Penta Unió Oktatási Centrum 2015, 319. o.

⁴ Erdős Tibor: Az adózás, a hatékonyság és a gazdasági növekedés kapcsolatának néhány elméleti problémája

⁵ Az adórendszer kiegészítése szempontjából a forgalmi adóknak fontos feladat jut; különösen ma, midőn a gazdasági fejlődés a forgalomnak, mindinkább nagyobb jelentőséget kölcsönzött és az egész gazdasági élet úgyszólván az egyes forgalmi aktusok sorozatából áll.

⁶ Vö. Ilonka Mária: Az adózás története az őskortól napjainkig. Nemzeti Tankönyvkiadó 2005, 123. o.

Az 1919-es infláció hatására vagy annak eredményeképpen a mai értelemben vett forgalmi adóztatás az 1920. évi XVI. törvénnyel kezdődött, amely egyes termékeket a fenyőzési adó alá sorolta. A törvény indokolásában jól látható, hogy a mai áfa-problémák, előnyök és hátrányok nem új-keletűek, a kor gazdaságpolitikája már akkor is problémákkal küzdött, méghozzá a jelenkori problémákkal: *„Amíg a fogyasztási adók ... olyan fogyasztási cikkeket terhelnek, amelyeket az alsóbb néprétegek is nagy mennyiségben fogyasztanak, így a megterhelés aránytalanságát ... még jobban fokozzák is...Az általános forgalmi adó ellenben az egyéni költségekhez és az egyéni szolgáltatási képességhez jobban símul, mert azt, aki többet fogyaszt és jobb minőségű cikkeket természetesen drágábban vásárolhat, érzékenyebben sújtja, mint a szerényebb viszonyok között élő.”*

Felfedezve tehát a forgalmi adózás lényegét, ezen a területen egyre több adó jelenik meg, mint például az örösi és forgalmi adóról szóló 1921. évi XXXIX. törvénycikk, mely már az általános forgalmi adózást is bevezeti, a 29. § szerint az általános forgalmi adó alanya mindenki, aki belföldön az őstermeléstől különböző bármilyen önálló, bevétel elérésére irányuló kereseti tevékenységet fejt ki. A 31. § értelmében az általános forgalmi adó alapja a szállított áruk, valamint a végzett munkateljesítmények ellenértéke fejében teljesített fizetések összege, míg a 35. § szerint az általános forgalmi adó kulcsa az adóalapnak 1,5%-a. Az „áfa” alól a 37. §-ban felsorolt esetekben mentesség járt, míg a 64. § már az adócsalás fogalmát is bevezeti be,⁷ a fogalom pedig már hasonlít a mai fogalomhoz.

1938-ban a forgalmi adók a bevételek 16,3%-át teszik ki, míg a fogyasztási adók 12,3%-át; a forgalmi adók közül az általános forgalmi adó összege jelentette a legnagyobb részét a forgalmi adók százalékában.⁸ A szocialista rendszer azonban minden fejlődést leállított.

A hetvenes évektől folyamatosan tartó áremelések azonban már kikezdték a rendszert. Az adóreform kidolgozását, bevezetését Kupa Mihály egykori pénzügyminiszter koordinálta, hiszen a magyar gazdaság a sokszori áremelések miatt, és az azzal járó eladósodottság, világbanki hitelek miatt 1986 végére odáig jutott, hogy az adórendszerünket át kellett alakítani. Ezekkel az előjelekkel végül 1987. szeptember 19-én az Országgyűlés elfogadta az új adótörvényeket. Fél évvel később így már két új adófajta terhelte a lakosokat, amely nem más, mint az általános forgalmi adó (áfa) és a személyi jövedelemadó (szja). Az 1988-ban bevezetett adóreform tehát a húszas években már bevezetett és fent bemutatott összefázisú nettó forgalmi adót hozta vissza.

Az általános forgalmi adóról szóló 1987. évi V. tv. 1988. január 1-én lépett hatályba és 1989. december 31-ig hatályban is volt. Indokolása szerint azért volt szükséges bevezetni, *„mert az általános forgalmi adó bevezetésével nő a termelői és fogyasztói árak közötti szintkülönbség, ami lehetővé teszi a vállalatok, vállalkozók jövedelmét terhelő számos adó megszüntetését, illetőleg mértékbeni csökkentését, biztosítva ezzel egy, a mainál normatívabb, a világpiaci alkalmazkodást és a műszaki-technikai fejlődést hatékonyabban szolgáló vállalati, vállalkozói adórendszer megteremtésének feltételeit.”* A törvényt később kiegészítették a 81/1988. (XII. 12.) MT rendelettel a pontosabb jogkövetés és jogértelmezés céljából.

1989. december 1-én lépett hatályba az általános forgalmi adóról szóló 1989. évi XL. tv. és hatályban volt egészen 1992. december 31-ig. Indokolásában megjegyezték, hogy *„az Országgyűlésnek az adórendszer továbbfejlesztésére vonatkozó, 1989. június 28-ai ülésén elfogadott programja szerint az áfa-rendszer, mint adózási szabályrendszer kialakultnak*

⁷ „Adócsalást követ el az, aki abból a célból, hogy valaki a jelen fejezet alapján járó általános forgalmi adó alól egészen vagy részben mentesüljön, a jelen fejezet egyes rendelkezései által tiltott oly cselekményt követ el szándékosan, amely az általános forgalmi adó megrövidítésére alkalmas.”

⁸ Vö. Ilonka: i. m. 120. o.

tekinthető, ... egyszerűsítő módosításokat, pontosításokat tartalmaz, valamint a végrehajtási minisztertanácsi rendelet szabályait építi be a törvénybe.”

A törvény ellentmondásai, a fogyasztási szerkezet megváltozása, a forgalmiadó-bevételek csökkenése miatt azonban szükséges volt bevezetni a mintegy 16 évig hatályban lévő az általános forgalmi adóról szóló 1992. évi LXXIV. törvényt.⁹ Modern irányvonalnak volt tekinthető a törvényben az, hogy az Európai Közösségek tagállamaiban alkalmazott gyakorlatot (kompenzációs felár) figyelembe vették a törvény megalkotása során, jóllehet a csatlakozás még váratott magára. A törvény már jóval bővebb volt elődeinél, precízebben és hosszabban rendezte az adónem jellemzőit.

II. A fordított adózás kialakulása napjainkig

II.1. A fordított adózásról általában

Az áfa törvényben az egyenes adózás a főszabály, azaz belföldi termékértékesítésnél és szolgáltatásnyújtásnál az eladó, szolgáltatásnyújtó kötelezett az áfa-fizetésre, és az általa megfizetett áfát a számlában fogja áthárítani a vevőre vagy a megrendelőre. Az áthárított adót a vevő, megrendelő levonásba helyezheti, amennyiben adóköteles gazdasági tevékenységet végez. Az áfa-fizetést teljesítő és a levonási jogot érvényesítő személye itt elválik egymástól, ezért ad terepet az egyenes adózás az adócsalásoknak, hiszen ha az értékesítő, szolgáltatást nyújtó nem teljesíti az adófizetési kötelezettségét, az nem jelenik meg a költségvetésben, miközben a vevő, megrendelő az áfa összegét levonásba helyezi és visszaigényli, megkárosítva az államot.

Fordított adózás esetén azonban a vevő vagy a megrendelő kötelezett az áfa megfizetésére közvetlenül, mely összeg az eladó, szolgáltatásnyújtó által kiállított számlában feltüntetett összeg után kiszámítandó áfát jelenti. Az áfafizetésre kötelezett és a levonási jogot érvényesítő személy tehát egy és ugyanaz. Az eladónál, szolgáltatásnyújtónál fizetendő áfa nem merül fel, azt bevallásában elszámolni nem kell. Az adót a vevő, megrendelő állapítja meg és saját bevallásában fizetendő áfaként szerepelteti és áfaalanyként jogosult az adó levonására is, vagyis tényleges befizetési kötelezettsége nem keletkezik.

A fordított adózás elvileg kevesebb lehetőséget ad az áfa-visszaélésekre, megszünteti azt a helyzetet, hogy az adót a teljesítéskor azonnal be kell fizetni, de közben a számlabefogadó azt csak később tudja visszaigényelni, ezáltal előfinanszírozási problémák felmerülhettek.

A fordított adózás bevezetése a gazdasági szereplők pénzügyi helyzetét befolyásolja, azonban a piaci szereplőket a piacon eltöltött szereptől függően eltérően, hiszen a vevőnek az áfával megegyező összeget nem kell ténylegesen az eladó fele kifizetnie, így finanszírozási terhet nem jelent számára. Azon adóalanyok azonban, amelyek a fordított adózás bevezetése után is rendelkeznek egyéb egyenes adózású beszerzésekkel, áfa-visszaigénylő pozícióba kerülnek, ők általában az értékesítési lánc első elemei. Ezáltal esetleg átmeneti finanszírozási problémákkal kerülhetnek szembe.

II.2. Az európai szabályok változása

A 2006. december 31-éig hatályban lévő 6-os direktívával (77/388 EGK irányelv) összefüggésben 2005. december 15-én kelt Európai Gazdasági és Szociális Bizottság

⁹ Az Országgyűlés 1992. november 23-án fogadta el. Hatályos 1993. január 1 - 2007. december 31 között.

véleménye szerint a fordított adózási rend elsődleges célja az, hogy kiterjessze az opcionális adózásra vonatkozó mechanizmus alkalmazását az adóalanyok számára teljesített, meghatározott értékesítésre a gazdaság azon ágazataiban, amelyekben rendkívül nehéznek bizonyult az ellenőrzés.¹⁰

A Tanács 2013. július 22-i 2013/43/EU irányelve a közös hozzáadottértékadó-rendszeréről szóló (Héa) 2006/112/EK irányelvnek a fordított adózás bizonyos, csalásra alkalmas termékek és szolgáltatások értékesítésére vonatkozó fakultatív és ideiglenes alkalmazása tekintetében történő módosítását tartalmazza. A határokon átnyúló ügyletek és egyes nagy kockázatot jelentő belföldi ágazatok esetében szükségessé válik, hogy a héa-fizetési kötelezettséget arra a személyre telepítsék, akinek a részére az adóköteles értékesítést teljesítették (fordított adózás). Ennek az az oka, hogy a héa-csalások száma megnőtt. Ezáltal a tagállamok ideiglenes jelleggel olyan mechanizmust alkalmazhatnak, amelynek keretében bizonyos termék- és szolgáltatáskategóriák esetében az adófizetési kötelezettség azon esetekben is telepíthető arra a személyre, akinek a részére a termékek vagy szolgáltatások adóköteles értékesítését teljesítették, amikor ezek a kategóriák nem szerepelnek a 2006/112/EK irányelv 199. cikkének felsorolásában, vagy azokra nem vonatkoznak a tagállamok számára engedélyezett egyedi eltérések. A csalásokra különösen a gáz- és a villamosenergia-értékesítés, a távközlési szolgáltatások nyújtása, a videojáték-konzolok, a tábla PC-k és laptopok, a gabonafélék, az ipari növények - ezen belül az olajos magvak és a cukorrépa -, nyers- vagy félig feldolgozott fémek, köztük nemesfémek értékesítése kapcsán került sor.

Ennek megfelelően módosították a 2006/112/EK irányelvet, bevetették azt, hogy a tagállamok 2018. december 31-ig, legalább kétéves időszakra előírhatják, hogy egyes termékek és szolgáltatások esetében a héa megfizetéséért felelős személy az az adóalany, akinek a részére azokat értékesítették.

A 2006/112/EK rendelet 193-205. cikke foglalkozik részletesen a fordított adózással, a mechanizmussal és az érintett termékek felsorolásával is.

Az Európai Unió Tanácsa 2013 július végével az áfacsalások elleni hatékonyabb küzdelem érdekében jóváhagyta a gyorsreagálási mechanizmust (QRM), valamint a fordított adózás fakultatív és ideiglenes kiterjesztését.¹¹ A fordított adózás lehetőségével azonban csak akkor lehet élni, ha az áfacsalások elleni küzdelemben tett intézkedések nem hatásosak. Az unió célja nem a fordított áfa bevezetése és fenntartása, hanem átmeneti megoldás, amíg ellenállóbbá nem válik az áfa rendszer. A fordított áfa bevezetésének jogalapját a Héa irányelv 395. cikke adta. A derogáció iránti kérelem nem pusztán formalitás. Konkrét feltételei vannak: részletesen be kell mutatni az adott területet, pontosan be kell mutatni a terméket, indokolni kell a bevezetés okait, adóbevallási kötelezettséget kell előírni az adóalanyok részére, intézkedési csomagot kell létrehozni az adócsalások kiküszöbölésére. A Bizottság a kérelem megvizsgálása után két hónapon belül felveszi a kapcsolatot a tagállammal, egy hónapon belül visszajelzést küld és tájékoztatja a többi tagállamot, három hónapon belül a Tanácshoz benyújtja javaslatait. A Tanács soros elnöke egy hónap várakozási idő után napirendre veszi a javaslatot, aminek az elfogadásához egyhangú jóváhagyás szükséges. Az eljárásnak a kérelem Bizottsághoz történő beérkezésétől számított nyolc hónapon belül be kell fejeződnie.¹²

¹⁰ Rónai Gábor – Vedres Attila: Fordított adózás az általános forgalmi adó rendszerében Adóvilág: www.nav.gov.hu/data/cms28657/intcikk0706.pdf

¹¹ Azok a tagállamok, amelyek súlyos visszaéléseket tapasztalnak valamely ágazatban, gyorsított eljárás keretében bevezethetik a fordított adózást. Természetesen ehhez több feltételt is teljesíteni kell.

¹² A Héa irányelv 199. b. cikkében foglalt eljárás.

II.3. Magyar jogi szabályozás a belföldi fordított adózás tekintetében

A fordított adózás a magyar áfa-törvényben korábban is létezett, jóllehet, nem a belföldi ügyletekre kellett alkalmazni, hanem harmadik országot és Közösséget érintő ügyletekre (régai Áfa tv. 40. § (2), (7) (8) és (9), valamint termékimportra 41. §, amikor is a beszerzőnek, importálónak kellett az áfát megfizetnie).

2004. május 1-jétől módosult a szakasz, mivel az Európai Unióhoz történő csatlakozás napjával kötelező volt átvennünk azokat az ún. belpiaci szabályokat, amelyek a tagállamok közti áruforgalom és szolgáltatásnyújtás általános forgalmi adóztatásának harmonizációját jelentik. A törvény a direktívával összhangban bővíti azon esetek körét, amikor a teljesítésre kötelezett helyett a terméket beszerző, szolgáltatást igénybevevő adóalany lesz az adófizetésre kötelezett személy (Áfa tv. 40. § (2), (7), (8) és (9) bekezdései).

2006. január 1-jén nagy áttörés következett, hiszen megjelent az első belföldi ügyletekre alkalmazandó fordított adózás, az adókról, járulékokról és egyéb költségvetési befizetésekről szóló törvények módosításáról szóló 2005. évi CXIX. törvény 40. §-ával módosították az áfa-törvény 40.§-át, mely szerint az áfa-törvény 40. §-a a következő (12) bekezdéssel egészül ki: „(12) A 10. számú mellékletben felsorolt hulladékok értékesítése esetén az adót a hulladékot saját nevében beszerző belföldön nyilvántartásba vett adóalany fizeti.”

A törvény indokolása szerint a hulladékkereskedelemben tapasztalható visszaélések megakadályozása érdekében az Európai Unióban is alkalmazott fordított adózási szabályokat át kell venni és alkalmazni kell. A fordított adózás lényege, hogy a hulladékot értékesítő adóalany számlájában áfát nem tüntethet fel, az áfát az adóalany vevő önadózás keretében állítja be bevallásába fizetendő adóként, és ugyanebben a bevallásában az általános szabályok szerint adólevonási jogot is gyakorolhat.

2008. január 1-én hatályba lépett a most is hatályban lévő az általános forgalmi adóról szóló 2007. évi CXXVII. tv. Az ún. régi áfa- törvény másfél évtizedet élt meg, mely az akkori időben egy kiemelkedő jogszabálynak számított, logikusan építették fel és bár egy olyan időben alkották meg, amikor hazánk még nem volt az Európai Unió tagállama, mégis az egyes módosításaival igyekezett a közösségi elveket figyelembe venni, alkalmazni.

Azonban az új törvény megalkotását nem csak az időmúlás, hanem az is indokolta, hogy a közösségi szintű áfa szabályozás is megújult. 2007. január 1-jével ugyanis hatályba lépett a közös hozzáadottértékadó-rendszerrel szóló 2006/112/EK irányelv (a továbbiakban: Irányelv), amely a korábbi 77/388/EGK azaz a hatodik- áfa irányelvet és annak összes módosítását tartalmazza átláthatóbb és közérthetőbb szerkezetben.

Jelenleg vélhetően az építőiparban a legnagyobb mértékű a fekete foglalkoztatás aránya, amely önmagában nem indokolta a szabályok változtatását, de a fiktív számlák kiállításához innen vezető út már igen. A fiktív számlák adják az elszámolható költségek alapját, melyek után az áfát nem fizetik be, de az áfa-tartalmat visszaigénylik.¹³ A törvényesen adózó gazdálkodók versenyhátrányba kerültek az adóelkerülő magatartást tanúsítókkal szemben, továbbá az adóeltitkolások és szándékos csalások olyan mértékben megnövekedtek, amellyel szemben ellenőrzési eszközökkel már nem lehet sikeresen fellépni, ezért volt szükséges a fordított adózás kiterjesztése az új törvényben a 142. § -ban.

Az Áfa tv. 142. §-ban szabályozott esetben (belföldi fordított adózás) az ügylet teljesítésében érintett felek mindegyikének belföldön nyilvántartott adóalanynak kell lennie, egyiknek se lehet olyan, az áfa törvényben szabályozott jogállása, amely alapján tőle az adófizetés nem lenne követelhető (például nem lehet alanyi adómentes, nem lehet speciális jogállása mezőgazdasági tevékenységet folytatóként). Tehát két belföldi adószámmal

¹³ Vira Sándor: Fordított adózás. Saldo Kiadó, 2008, 7. o.

rendelkező áfa-alany között lehetséges az ügylet, azaz nem feltétel a belföldi letelepedés, kizárólag a nyilvántartás. Az ilyen ügyletek során termékbeszerezőként, szolgáltatás-igénybevevőként az eva-alanyt is áfa-fizetési kötelezettség terheli és az eva-alanyról is ugyanúgy áthelyeződik az áfa-fizetési kötelezettség, azonban a státuszukat tekintve ez a szabály nem ad felmentést, levonási jogukat nem érvényesíthetik.

Másrészt a határon átnyúló ügyleteknél is fordított adózást kell használni, mint nemzetközi fordított adózás (egyes esetekben tehát a külföldön letelepedett adóalanytól igénybe vett szolgáltatások, termékbeszerezések után a belföldi adóalany megrendelő fizeti az áfát az Áfa tv. 139-141. §-ában megjelölt esetekben, amennyiben a teljesítési hely belföldre esik és a szolgáltatás nyújtója nem telepedett le belföldön, amelyen keresztül nyújtja a szolgáltatást).¹⁴ Nem adóalany azonban a fogyasztó, végfelhasználó, mivel esetükben nincs adóbevallási, befizetési kötelezettség.

A fordított adózás annyira különleges adózási mód, hogy az Áfa tv. 60. §-a speciális teljesítési időpontot határoz meg¹⁵. Az adólevonási jog teljes egészében gyakorolható az adófizetési-kötelezettség keletkezési időpontjával egyidejűleg, melynek tárgyi feltétele az adóalany nevére szóló, az ügylet teljesítését tanúsító számla, amely számlán szerepelnie kell a „fordított adózás” kifejezésnek, illetőleg egyéb dokumentumok, melyek a fizetendő adó megállapításához szükségesek, mint pl. a teljesítésigazolás, szállítólevél, fuvarlevél vagy éppen egy szerződés. Ez a speciális szabály azért került bevezetésre a fordított adózásnál, mert egyrészt nem fordulhatna elő olyan eset, hogy az adózó úgy igényel vissza áfa-összeget, hogy azt nem fizeti meg, hiszen a két státusz jelen esetben összeolvad, másrészt a vevőnek, megrendelőnek nincs ráhatása arra, mikor kap számlát az eladótól, szolgáltatás-nyújtójától, így számla nélkül, más okirat birtokában, amennyiben abból a fizetendő adót meg lehet állapítani, jogosult lesz áfa-levonásra és kötelezett áfa-fizetésre.

2008. május 1-től¹⁶ módosították az építési-szerelési szolgáltatásra vonatkozó fordított áfa-alkalmazási körét, ezáltal pontosabbá tették a szolgáltatást.

2011. január 1-től, majd 2012. július 1-től kiterjesztették a fordított áfa alkalmazási körét. Az utóbbi szabályozás lényegét az adta, hogy a mezőgazdaságban előforduló csalások az évek során olyan nagyságrendet értek el, mely már zavarta az ágazat normális működését, rontotta a gazdálkodók versenyképességét és ezáltal rombolta az adómorált.

A fenti módosítás lényege azon kívül, hogy a mezőgazdasági termékekre is fordított adózást lehet alkalmazni az, hogy a felek áfabeli státusza szerint is különbséget kell tenni a tekintetben, alkalmazható-e a fordított áfa vagy sem. Ugyanis egy östermelő, aki kizárólag kompenzációs feláras tevékenységet végez (pl. 2308 vtsz. számú búzát árul felvásárlóknak), akkor az ahhoz szükséges vetőmag nem tartozik fordított adózás alá, így a vetőmagot értékesítő egyenes adótartamú számlát fog kiállítani. Az östermelőt pedig kompenzációs felár illeti meg a búzaértékesítés után. Nincs fordított áfára lehetőség.¹⁷ A mezőgazdasági

¹⁴ Valamennyi szolgáltatásnyújtásnál, a fel- vagy összeszerelés tárgyául szolgáló termékértékesítéseknél, a villamos energia, hő- és hűtési energia, valamint csővezetékes gázértékesítésnél, a háromszögügyleteknél, építési munkával létrehozott ingatlan átadásakor. Közösségen belüli termékbeszerezés a rendeltetési helyen jár adófizetési kötelezettséggel, azaz fordított adózás irányadó rá, míg a párja, a Közösségen belüli termékértékesítés adómentes az értékesítés helye szerinti tagállamban. Termékimport címén akkor keletkezik belföldön adófizetési kötelezettség, ha belföldön kéri a termék Közösségbe kerülését.

¹⁵ A teljesítési időpont a számla vagy okirat kézhezvétele, az ellenérték megtérítése, a teljesítést követő hónap 15. napja közül, amely hamarabb teljesül. Áfa tv. 58. § szerinti időszakos elszámolású ügyleteknél mindkét szabályt egyszerre kell alkalmazni.

¹⁶ A törvény szűkíti azon ingatlanhoz kapcsolódó szolgáltatások körét, amelyekre a hatályos törvény fordított adózást rendel alkalmazni. A fordított adózás a törvény szerint kizárólag csak az ingatlan létrehozatalára, bővítésére, átalakítására vagy egyéb megváltoztatására irányuló építési-szerelési és egyéb szerelési szolgáltatásokra terjed ki. A fordított adózás alkalmazásának ugyanakkor további feltétele, hogy az említett szolgáltatások építési hatósági engedély-köteles tevékenységhez kapcsolódjanak.

¹⁷ Farkas Alexandra: Különös adózási módok az áfa rendszerben. Wolters Kluwer, Budapest, 2015, 136. o.

termékekre kiterjesztett fordított adózás eredetileg két évre került volna bevezetésre, de az uniós irányelv változása miatt 2018. december 31-éig lehetőség van fenntartani ezt az adózási nemet.

Az Országgyűlés 2012 végén benyújtotta kérelmét a fordított adózás sertéságazatra történő kiterjesztése érdekében is, azonban azt a Bizottság már 2013. március 19-én elutasította. Ennek hatásaként került sor ezen ágazat tekintetében az áfa összegének csökkentésére.¹⁸

2013. január 1-től ismételen új szabályt alkottak, ezáltal kiterjesztve a fordított adózás körét immáron egy f) ponttal. Végezetül 2015. január 1-től egyes acélipari termékek vonatkozásában, illetőleg munkaerő-kölcsönzés tekintetében is a fordított áfázást is lehetővé tették, mindezt 2018. december 31-ig. A h) pont szerint továbbá az üvegházhatású gáz kibocsátására jogosító forgalomképes vagyoni értékű jog átruházása is fordított adózás hatálya alá tartozik, azonban 2019. január 1-től kikerül a fordított adózás hatálya alól.¹⁹

A fentiek alapján elmondható, hogy jellemzően olyan területeken került sor a fordított áfa bevezetésének lehetőségére, amelyekben a legnagyobbak a visszaélések, sőt egyes területeken már oly mértékben voltak visszaélések, hogy a legális piaci szereplők szinte kiszorultak a piacról, a nagy árkülönbség miatt nem volt érdemes „életben maradniuk”.

III. A bírósági gyakorlat

III.1. Az Európai Unió gyakorlata

¹⁸ Feketegazdaság elleni fellépés lehetséges adójogi eszközei gazdasági, illetve állami bevételt növelő alkalmazásának eredményességére irányuló hatásvizsgálat. (Hatásvizsgálat és stratégiák elkészítése a Nemzeti Fejlesztési Minisztériumban, ÁROP-1.1.19-2012-2012-0009)

¹⁹ Összegezve, a ma hatályos jogszabály alapján az alábbi esetekben kerülhet sor a belföldi jogügyletek fordított adózására az új Áfa tv. 142. §-a alapján:

Az adót a termék beszerzője, szolgáltatás igénybevevője fizeti:

- a) építési-szerelési munkával létrehozott, az ingatlan-nyilvántartásban bejegyzendő ingatlan átadása a jogosultnak, még abban az esetben is, ha a teljesítéshez szükséges anyagokat és egyéb termékeket a jogosult bocsátotta rendelkezésre;
- b) építési-szerelési, illetve egyéb szerelési szolgáltatás, amennyiben ez a szolgáltatás ingatlan létrehozatalára, bővítésére, átalakítására vagy egyéb megváltoztatására - ideértve az ingatlan bontással történő megszüntetését is - irányul, feltéve, hogy az ingatlan létrehozatala, bővítése, átalakítása, egyéb megváltoztatása építési hatósági engedély-köteles vagy építési hatósági tudomásulvételi eljáráshoz kötött, amelyről a szolgáltatás igénybevevője előzetesen és írásban köteles nyilatkozni a szolgáltatás nyújtójának;
- c) az előző két pont szerinti termékértékesítéshez és szolgáltatásnyújtáshoz - ideértve azt is, ha az nem kötött építési hatósági engedélyhez vagy építési hatósági tudomásulvételi eljáráshoz - munkaerő kölcsönzése, kirendelése, személyzet rendelkezésre bocsátása, illetve iskolaszövetkezet szolgáltatásának igénybevétele esetében;
- d) a 6. számú mellékletben felsorolt termékek értékesítése esetében (pl. fémhulladék, műanyag-hulladék, üvegcserep);
- e) az értékesítő választása esetén adóköteles ingatlanértékesítés;
- f) az adós és a hitelező, valamint az adós és a hitelező által kijelölt harmadik személy viszonylatában olyan termék értékesítése esetében, amely dologi biztosítékként lejárt követelés kielégítésének érvényesítésére irányul;
- g) a vállalkozásban tárgyi eszközként használt termék értékesítése, valamint egyéb, a teljesítéskor a szokásos piaci árat tekintve 100 000 forintnak megfelelő pénzüsszeget meghaladó termékértékesítés, szolgáltatásnyújtás esetében, ha a teljesítésre kötelezett adóalany felszámolási vagy bármely más, fizetéseképtelenségét jogerősen megállapító eljárás hatálya alatt áll;
- h) üvegházhatású gáz kibocsátására jogosító forgalomképes vagyoni értékű jog (kibocsátási egység) átruházása esetében;
- i) a 6/A. számú mellékletben felsorolt termékek értékesítése esetében (mezőgazdasági termékek);
- j) a 6/B. számú mellékletben felsorolt termék értékesítése esetén (fém, acél);

Az Európai Bíróság döntéseiben kifejezetten magyar fordított adózással kapcsolatos döntéseket nem találunk. Néhány döntést azonban röviden érdemes bemutatni, tekintve, hogy azok a magyar joggyakorlatra jelentős hatással bírnak, azt a Kúria több döntésében is figyelembe vette, nevesítve meg is jegyezte határozataiban, és amelyek főleg adóelveket érintenek.

A *Bockemühl-ügyben* (C-90/02) a német cég az építőiparban tevékenykedett. Az angol alvállalkozójának holland címe volt, de a számlákat angol címről állította ki a német cég részére. Adómértéket nem tartalmazott egyik számla sem és mivel nem voltak a számlák megfelelően kitöltve, ellenőrizhetetlenek voltak a tekintetében, hogy valóban ellátták-e a számlában foglaltakat és azt jogszerűen tették-e. A számlák alapján építési munkákat számláztak, miközben ténylegesen személyzet rendelkezésre bocsátása történt.

Az EU Bíróság szerint az az adóalany, aki a szolgáltatások igénybevevőjeként adófizetésre kötelezett, jogosult az előzetesen felszámított adót is levonni. Formális követelmények azonban csak addig támaszthatók, amíg nem veszélyeztetik, vagy nem lehetetlenítik el az adólevonást. Az adóalanyoknak nem kell, hogy rendelkezésére álljon számla az adólevonási joga teljesítéséhez.

A *Levob-ügyben* (C-41/04) a holland cég biztosítási tevékenységgel foglalkozik, szerződést kötött az egyesült államokbeli székhelyű Financial Data Planning Corporation társasággal (a továbbiakban: FDP). A szerződés értelmében az FDP vállalta, hogy a Levob részére leszállítja azt a számítógépes programot, amelyet biztosítótársaságok részére értékesít az Egyesült Államokban (a továbbiakban: alapprogram). A Levob jogdíj ellenében határozatlan időre megkapta a program át nem ruházható használati jogát. A jogdíjat a szerződés alapján fizetendő egyéb összegektől elkülönítve kellett kiszámlázni. A szerződés ezen kívül tartalmazta, hogy a használat az Egyesült Államokban veszi kezdetét, és a Levob a termék hollandiai importőreként jár el. A szerződés ugyanakkor előírta az FDP számára az alapprogram annak érdekében történő átalakítását, hogy a Levob használni tudja az általa kötött biztosítási szerződések feldolgozásához. Az átalakítás főleg a program holland nyelvre történő átírását és az amiatt szükséges módosítások átvezetését jelentette, hogy Hollandiában a biztosítási szerződések megkötésében ügynökök is közreműködnek. Az FDP ezenfelül díj ellenében vállalta az alapprogramnak a Levob informatikai rendszerére történő telepítését és megfelelő átalakítását, illetve a Levob munkatársainak 5 napig tartó képzését. A szerződés végül azt is előírta, hogy a felek az átvétel előtt teljeskörűen tesztelik az átalakított programot. A Levob az alapprogramért fizetett összegeket nem tüntette fel a héa-bevallásában.

Az EU Bíróság döntése értelmében amennyiben az adóalanyoknak az átlagos fogyasztó részére teljesített két vagy több művelete, illetve cselekménye annyira szorosan kapcsolódik egymáshoz, hogy azok gazdasági szempontból objektíve olyan egészt alkotnak, amelynek elemekre bontása erőltetett lenne, e műveletek és cselekmények összessége a héa alkalmazásának szempontjából egységet képező ügyletnek minősül. Ez a helyzet az olyan ügylet esetén, amely során az adóalany valamely előzőleg kifejlesztett és forgalomba hozott, a kereskedelemben hozzáférhető, adathordozón rögzített programot értékesít a fogyasztó részére, amelyet ezt követően átalakít a vevő egyéni igényei szerint; továbbá akkor is ez a helyzet, ha ezekre külön árat határoztak meg. „Szolgáltatásnyújtásnak” kell minősíteni az ilyen egységet képező ügyletet abban az esetben, ha úgy tűnik, hogy a szóban forgó átalakítás nem csekély vagy járulékos jellegű, hanem éppen ellenkezőleg: döntő jelentőségű; általában ez a helyzet akkor, ha az olyan körülményeket tekintve, mint az átalakítás mértéke, költsége vagy időtartama, a program átalakítása meghatározó szerepet játszik abban, hogy a vevő a saját igényeinek megfelelően tudja használni a programot. Ezt a szabályt alkalmazni kell az olyan egységet képező szolgáltatásnyújtásra, amelyet a Közösségben letelepedett adóalany részére a szolgáltatást nyújtó országán kívül nyújtanak.

Az Ecotrade-ügyben (C-95/07 és 96/07 egyesített ügyek) az olasz illetőségű Ecotrade SpA közösségi államokba értékesített cementgyártáshoz szükséges alapanyagokat. Az áru fuvarozását Olaszországban nem letelepedett vállalkozásoktól rendelte meg, egyes számlákon volt, más számlákon pedig nem volt áfa mérték, egyes esetekben feltüntették a Héamentességet is.

Az olyan jogvesztő határidő, amelynek eltelte azzal a következménnyel jár, hogy szankcionálja a nem eléggé gondos adóalanyt, és így elveszti levonási jogát, nem összeegyeztethetetlen a hatodik irányelvvel.

Az adósemlegesség elve megköveteli azonban, hogy az előzetesen felszámított HÉA levonása lehetséges legyen, ha a tartalmi követelmények teljesülnek, még ha egyes alaki követelményeknek nem is tesz eleget az adóalany. Az EUB szerint tehát nem ellentétes az olyan nemzeti szabályozás, amely a levonási jog tekintetében jogvesztő határidőt ír elő, feltéve, hogy tiszteletben tartja az egyenértékűség és a tényleges érvényesülés elveit.

Az Uszodaépítő-ügyben (C-392/09.) az Uszodaépítő Kft. uszodaépítést kezdett meg 2008. január 1. előtt. Az alvállalkozói számlák az áfa mértéket tartalmazták. Az Uszodaépítő Kft. és alvállalkozói eleget tettek a régi áfa-törvény alapján fennálló áfabevallási és -fizetési kötelezettségeiknek. Az új áfa törvény hatálybalépésekor bejelentették az adóhatóságnak, hogy a fordított adózást kívánják alkalmazni, azonban a korábbi évekre nem módosították a számláikat.

Azon adóalany, aki valamely szolgáltatás igénybevevőjének az e szolgáltatáshoz kapcsolódó HÉA megfizetésére kötelezett, nem kell az irányelv formai követelményeinek megfelelően kiállított számlával rendelkeznie ahhoz, hogy az adólevonási jogát gyakorolhassa és kizárólag az érintett tagállam által meghatározott formai követelményeknek kell eleget tennie. Az adósemlegesség elve megköveteli, hogy az előzetesen felszámított HÉA levonása lehetséges legyen, amennyiben a tartalmi követelmények teljesülnek, még ha egyes alaki követelményeknek nem is tesz eleget az adóalany.

A Pannon Gép-ügyben (C-368/09) a Pannon Gép több alvállalkozót is vett igénybe a munkáinak teljesítése érdekében. Az adóhatósági ellenőrzés során megállapították, hogy az egyik alvállalkozó által kiadott teljesítési igazolásokon, valamint a Pannon Gép által más alvállalkozások részére kiállított számlákon feltüntetett teljesítési időpontok korábbiak voltak az alvállalkozó által kiállított számlán szereplő és az említett felperes által a HÉA-levonás céljából feltüntetett időpontoknál. Ezután a számlákat sztorizták, új számlákat állítottak ki a helyes teljesítési időponttal. Az adóhatóság álláspontja szerint a javított számlák esetén a folyamatos sorszámozás elve sérült, így nem lehet adólevonás alá vonni a számlák áfa-tartalmát.

Mindezek alapján ellentétes az olyan nemzeti szabályozás vagy gyakorlat, amelynek alapján a nemzeti hatóságok azzal az indokkal tagadják meg az adóalanytól a részére nyújtott szolgáltatások után fizetendő vagy megfizetett adónak az általa fizetendő hozzáadottérték-adó összegéből való levonását, hogy a levonás időpontjában rendelkezésére álló eredeti számla a szolgáltatásnyújtás teljesítésének téves időpontját tartalmazta, valamint a később javított számla és az eredeti számlát érvénytelenítő sztorizált számla sorszámozása nem folyamatos, feltéve hogy a levonás anyagi jogi feltételei teljesülnek, és az érintett hatóság határozatának meghozatala előtt az adóalany olyan javított számlát nyújtott be az előbbi részére, amely feltünteti a szolgáltatásnyújtás teljesítésének pontos időpontját, még ha nem is folyamatos e számla és az eredeti számlát érvénytelenítő sztorizált számla sorszámozása.

A Kraft Foods Polska SA-ügyben (C-588/10) a cég az élelmiszeripari tevékenységének jellegéből fakadóan sok számlát és helyesbítő számlát állít ki, az utóbbit árendedmények, vagy visszáruk és hibák miatt is. Előfordul, hogy a cég a megrendelőitől csak később kapja meg a helyesbített számlák átvételét igazoló elismervényt, ennek ellenére mégis úgy gondolta, jogosan teszi az áfa összegeket levonhatóvá bevallásában, holott a nemzeti törvény előírja,

hogy a számla kiállítója helyesbítő számla kiállítása esetén adóalapját kizárólag akkor csökkentheti, ha a vevő erről szóló visszaigazolását kézhez kapta. Ha az adóalany, a termékek vagy szolgáltatások értékesítője számára lehetetlenné vagy rendkívül nehézvé válik az, hogy az átvételi elismervényt ésszerű határidőn belül megszerezze, nem lehet megtagadni tőle, hogy a nemzeti adóhatóságok előtt más módon bizonyítsa egyrészt, hogy az adott eset körülményei között megfelelő gondosságot tanúsított annak érdekében, hogy megbizonyosodjon afelől, hogy a termékek beszerzője vagy a szolgáltatások igénybevevője a helyesbített számla birtokába került, és azt tudomásul vette, másrészt pedig, hogy a szóban forgó ügyletet ténylegesen az említett helyesbített számlán szereplő feltételek szerint bonyolították le.

Az *SC Fatorie-ügyben* (C-424/12) az SC Fatorie SRL nevű cég keretszerződést kötött az SC Megasal Construcții SRL-lel, amelynek tárgya sertéstartásra szolgáló épületek építése és összeszerelése, valamint sertéstenyésztő üzem felújítása volt. A Megasal fordított adózási eljárás keretében több számlát állított ki az előlegek megfizetéséről, azonban a vég számlákon már szerepelt az adó.

Mivel a Fatorie nem volt köteles a hozzáadottérték-adó Megasal részére történő megfizetésére, és mivel ezen adó megfizetésével nem tartották tiszteletben a fordított adózási eljárás egyik érdemi követelményét, a Fatorie nem élhet levonási jogával a héa tekintetében. Azonban a szolgáltatás igénybevevője, aki jogalap nélkül fizette meg a héát a fent hivatkozott szolgáltatások nyújtója részére, a nemzeti jognak megfelelően kérheti tőle vissza az összeg visszafizetését.

Az EUB szerint a fordított adózási eljárás alá eső ügylet keretében, az alapügyben szereplőhöz hasonló körülmények között nem ellentétes a Héa-irányelvvel és az adósemlegesség elvével, ha a szolgáltatás igénybevevőjét megfosztják levonási jogától azon héa tekintetében, amelyet hibásan kiállított számla alapján jogalap nélkül fizetett meg a szolgáltatásnyújtó részére, ideértve azt az esetet, ha e hiba kijavítása lehetetlen, mivel a kérdéses szolgáltatásnyújtó felszámolás alá került.

III.2. A magyar bíróság gyakorlata

III.2.1. Komplex jogügyletek

A Kúria több ügyben az összetett ügyletek kapcsán tett megállapítást. Eszerint összetett jogügylet esetén vizsgálni kell, hogy melyik gazdasági cselekmény a domináns elem, az határozza meg az adózás módját. E körben nemcsak a szerződést kell megvizsgálni, hanem a felek akaratát is, azaz azt, hogy mire irányul valójában a felek akarata.

A Kfv.I.35.410/2015/4. számú ügyben a felperes fő tevékenysége szerint épületasztalos ipari termékek gyártásával foglalkozik. A jogügyletekhez kapcsolódó számláit a fordított adózás szabályai szerint állította ki, azokon áthárított adót nem szerepeltetett. A számlákon egyebek mellett termék és szolgáltatás megnevezésként nyílászáró részszámla, nyílászáró beépítése, ajtó-ablak szállítása, beépítése, nyílászárók gyártása, asztalosipari munkák végzése szerepelt.

A partnerrel kötött szerződések alapján nyílászárók gyártása és azok beépítése volt a feladat megrendelő által meghatározott helyszínen. A szerződések tartalmazták, hogy az építési, felújítási munka építésiengedély-köteles, illetve az áfa megfizetése a fordított adózás szabálya szerint történik. A szerződésekhez rendszerint nyilatkozatok is kapcsolódtak, amelyben a megrendelő rögzítette, hogy áfa adóalany, a vásárolt termékekre és szolgáltatásra az Áfa tv. 142. § (1) bekezdés alapján a fordított adózás alkalmazható. A felek szándéka a szerződések valós tartalma szerint nem termékértékesítésre, nem ablak „önálló adásvételére”

irányult, hanem komplex szolgáltatás igénybevételére, egy folyamatban lévő építési engedélyköteles építési munkához nyílászárók leszállítására és beszerelésére. A jogügylet domináns célja nem egy tárgy vásárlása volt, hanem az épülő ház elengedhetetlen részelemének, a nyílászárónak a beépítése, az épület „ablakkal ellátása”, annak szakszerű beszerelése, azaz tehát a legyártás, leszállítás, valamint beszerelés ugyanazon vállalkozótól való megrendelése. Erre tekintettel az Áfa tv. kivételes szabályát, a 142. § (1) bekezdés b) pontját, a fordított adózás szabályait kellett alkalmazni. Utal a Kúria arra, hogy az Európai Unió Bírósága C-41/04. számú ún. Levob ügyben meghatározott elveket figyelembe kell venni.

III.2.2. Ingatlanmeghatározások

III.2.2.1. Fogalmi bevezetés

A fordított adózásnak az ingatlanos szektorra történő alkalmazásával kevesebb lehetőség van az áfacsalásra, megszűnik az a probléma, hogy a számlakiállító által befizetendő áfa eltűnik, mivel a számlakiállító nem fizeti meg az áfát, miközben a számlabefogadó visszaigényli az áfát.

Az Áfa törvény négy esetkörben szabályozza az ingatlanokhoz kapcsolódó ügýtípust: építési munkával létrehozott ingatlan átadása esetében, szolgáltatásnyújtásnak minősülő építési-szerelési és egyéb szerelési munka esetében, amely ingatlan létrehozására, bővítésére stb. irányul feltéve, hogy az építési hatósági engedély-köteles, amelyről előzetesen nyilatkoznia kell a szolgáltatást igénybevevőjének, továbbá termékértékesítéshez és szolgáltatásnyújtásához kapcsolódó munkaerő-kölcsönzés stb. esetében, végezetül pedig nem új ingatlan esetében, azaz a rendeltetésszerű használatbevétel már megtörtént, a hatósági engedély jogerőre emelkedése és az értékesítés között pedig már két év eltelt, valamint építési teleknek nem minősülő beépítetlen ingatlanok értékesítés esetében, amennyiben az értékesítő élt a választási lehetőséggel.

Az építőiparban fordítottan adózik tehát egyrészt az, amikor építési munkával létrehozott ingatlant mint egységet ad át a fővállalkozó, a generálkivitelező a megrendelőnek, másrészt valamennyi szolgáltatásnyújtás, amely alapvetően építési-szerelési jellegű és szükségszerűen ingatlan létrehozására vagy bontásra, felújításra irányul és építési hatósági engedélyköteles beruházással kapcsolatban merül fel, harmadrészt pedig a munkaerő-kölcsönzés.

A Kúria szerint szükséges az ingatlan fogalmának meghatározása, amely azonban nem szerepel az Áfa törvényben, így más jogszabályokat is alkalmazni kell, melyre a Kúria is utal döntéseiben. Emellett a NAV is tájékoztatást adott ki az ingatlan mint fogalom meghatározásához. Ingatlan alatt a korábban hatályban volt a Polgári Törvénykönyvről szóló 1959. évi IV. törvény (Ptk.) szerinti ingatlant kell érteni, tehát a földterületet, a felépítményt, valamint ezek alkotórészét, vagyis az ezekkel tartósan oly módon egyesített dolgokat, hogy az elválasztással a dolog vagy elválasztott része elpusztulna, illetőleg az elválasztással értéke vagy használhatósága számottevően csökkenne. A Ptk. kommentár értelmében a földrészletnek az épület, a növényzet és egyéb építmény (kerítés, akna) lehet alkotórésze.²⁰ Az új Ptk. sem tartalmaz pontos definíciót az ingatlan tekintetében, így a kialakult gyakorlat alapján kell az ingatlan fogalmát alkalmazni.

²⁰ http://nav.gov.hu/nav/ado/afa080101_hatalyos/forditott_adozas.html?query=ingatlan

Termékértékesítés esetén, azaz az a) pont alkalmazásakor, ha az építési munka nem engedélyköteles, de a munkával létrehozott és átadott ingatlant be kell jegyezni az ingatlan-nyilvántartásba, fordított adózást kell alkalmazni. Ilyenkor a fővállalkozó vállalja el, hogy ingatlant épít. Ez esetben nincs jelentősége, hány alvállalkozót vesz igénybe, vagy ki hozza az anyagot hozzá, ez esetben a számlában, amelyet fordított adózással állítanak ki végeredményben a munkadíj szerepel, amennyiben minden más feltétel adott. A szakaszból következően azonban használatbavételi engedélyt követően elvégzett munkák már egyenesen adóznak, hiszen a ház elkészült, azt birtokba lehet adni, azaz ez esetben egy kész ingatlant fog átadni a generálkivitelező.²¹

Szolgáltatásnyújtás esetén, azaz a b) pont alkalmazásakor, ha a szolgáltatás építési-szerelési vagy egyéb szerelési munkának minősül és az ingatlan átadására, bővítésére stb. irányul, és az hatósági engedélyköteles, akkor is fordított adózást kell alkalmazni, ha az ingatlant nem kell bejegyezni ingatlan-nyilvántartásba. Rész munkák számlázása kapcsolódhat ehhez a szakaszhoz, mint szolgáltatásnyújtás és a megrendelőnél magánál fog megjelenni egy egységes ingatlan. Ha egy konkrét munka nem engedélyköteles, de a beruházás maga az, és a munka összefügg a beruházással és annak megvalósulását szolgálja, akkor is fordított adózást kell alkalmazni. Használatbavételi engedélyt követően felmerült munkák már nem esnek a fordított adózás hatálya alá, hiszen azok már nincsenek összefüggésben az engedélyköteles beruházással.²²

Ha egy tevékenység vegyes jellegű, azaz komplex, el kell döntenie a vállalkozásnak, melyik a domináns elem, pl. ha egy vállalkozó split klíma értékesítés végez és vállalja a beszerelést is, de munkaköltség nem éri el az anyagköltséget, akkor a vállalkozás terméket értékesít.²³

Végezetül a munkaerő-közvetítés, és –kölcsonzés is fordítottan adózik a c) pontban megfogalmazottak szerint, e tekintetben nem az a döntő tényező, hogy a kölcsönzött, kirendelt, rendelkezésre bocsátott munkaerő magában a termékértékesítésben, szolgáltatásnyújtásban részt vesz-e, hanem az, hogy a munkaerőt az igénybevevő adóalany az Áfa tv. értelmében termékértékesítés, szolgáltatásnyújtás érdekében hasznosítja. A munkaerő-kölcsonzés, kirendelés illetőleg személyzet rendelkezésre bocsátás fogalmát az Áfa tv. nem határozza meg, azok tekintetében a köznapi értelmezés az irányadó. Azt, hogy egy adott szerződést (ügyletet) e fogalmak alá tartozónak kell-e tekinteni, nem a szerződés (ügylet) elnevezése, hanem valódi gazdasági tartalma alapján kell megítélni.

III.2.2.2. A NAV joggyakorlata

Az adóhatóság állásfoglalásaival is segíti a jogértelmezést. A 2008/87 adózási kérdésben abban foglaltak állást, hogy az építési hatóság alatt nemcsak az ágazati jogszabályok által kifejezetten építésügyi hatóságként aposztrofált hatóságot, hanem minden olyan hatóságot érteni kell, amelyik építési, bontási tartalmú engedély kiadására jogosult.²⁴ Valamint az AVÉ 2011/7. állásfoglalás szerint, ha a szolgáltatás nyújtója nem azzal a szereplővel áll szerződéses jogviszonyban, aki az építési engedély jogosultja, de olyan ingatlan (építmény) létrehozatalára, bővítésére, átalakítására, vagy egyéb megváltoztatására irányuló építési - szerelési és egyéb szerelési munkát végez, amely építési hatósági

²¹ Vö.: Csátaljay Zsuzsanna (szerk.): Nagy Áfa kézikönyv II. Belföldi ügyletek áfa-ja és számlázása 2015. [a továbbiakban: „Kézikönyv”], 878., 1318. és 1342. o.

²² Vö.: Kézikönyv, 880-882. és 1332-1343. o.

²³ Vö.: Kézikönyv, 1316. o.

²⁴ http://www.nav.gov.hu/nav/ado/afa080101_hatalyos/epitesi_hatosag_ertelmezese.html?query=%22ford%C3%ADtott+ad%C3%B3z%C3%A1s%22

engedélyköteles beruházás, illetve munkálatok során teljesül, akkor a szolgáltatás új Áfa tv. 142. § (1) bekezdés *b*) pontja szerint minősül, tehát fordítottan adózik.

Az egyes alvállalkozók és a fővállalkozó esetén is külön-külön szükséges vizsgálni a feltételek fennállását. Előfordulhat ugyanis, hogy amíg a fővállalkozó az egész ingatlan létrehozására vállal kötelezettséget, munkájára az a) pont vonatkozik, míg egyes alvállalkozók a részfeladatokat látják el a b) pont tekintetében. Az is előfordulhat, hogy egyes alvállalkozók munkája egyenes adózik, mivel nincs összefüggésben a munkája a beruházással, míg más alvállalkozó fordított adózásról állít ki számlát.²⁵

Amennyiben azonban a felek nem megfelelően minősítik az ügyletet, az adóhatóság adóhiányt állapít meg. Előfordulhat az az eset is, amikor a felek nem adócsalás miatt vétenek egy ügylet megítélésében, hanem azt gondatlanságból teszik, ezt az adóhivatal azonban nem vizsgálja. Célszerű ezért a feleknek vagy az adóhatóságtól állásfoglalást kérni, amely ugyan semmilyen kötőerővel nem bír, mégis egy adóellenőrzés során az esetek nagy többségében figyelembe veszik, vagy az NGM-től feltételes adó-megállapítást, ami viszont kötőerővel bír.

Fontos utalnunk az EUB döntésekre is, hiszen alapvetően mondják ki, hogy az adósemlegesség elve megköveteli, hogy nem lehet megtagadni az adólevonást, ha a bizonylat alaki követelményeknek nem tesz eleget, de a tartalmi követelmények teljesülnek.

III.2.2.3. A Kúria gyakorlata általában

A legtöbb esetben a Kúriának az ingatlanhoz kapcsolódó szolgáltatások fordított adózásáról kellett döntenie. A döntéseiben többször hangsúlyozta, hogy a fordított adózás teljesüléséhez szükséges az, hogy a szolgáltatásnak ingatlan létrehozatalára, bővítésére, átalakítására vagy egyéb megváltoztatására kell irányulnia, a szolgáltatásnak építési-szerelési és egyéb szerelési tartalmú munkáknak kell lennie, az ingatlan létrehozatala, bővítése, átalakítása, vagy egyéb megváltoztatása építési hatósági engedély-köteles kell, hogy legyen.

A Kúria rámutatott több esetben arra is, hogy nem elég az Áfa törvényben használt kifejezéseket használni, szükséges más jogszabályokat is igénybe venni, amennyiben egy adott fogalom definícióját kell megkeresni.

A Kúria értelmezése szerint, mivel az egyéb szerelési munkálatok definícióját szintén nem határozták meg az Áfa tv.-ben, egyéb szerelési munkába beletartoznak azok a szolgáltatások is, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a fel-, át- vagy beépíteni kívánt ingatlan (építmény) a rendeltetésszerű használatra alkalmas legyen. (pl. villanszerelés, víz-, gáz-fűtésszerelés stb.) Az építési tartalmú szolgáltatások körébe továbbá klasszikusan beletartozik a kőműves munka, a burkolás és minden olyan, ami kifejezetten az ingatlan vagy annak egy része, helyisége rendeltetésszerű működtetésére, az ingatlan (építmény) készre építésére irányul (pl. festés).

A Kúria álláspontja továbbá az is, hogy mivel az új Áfa.tv. 142.§ (1) bekezdés *b*) pontja kizárólag a szolgáltatás jellegére tekintettel rendeli el a fordított adózás alkalmazását, függetlenül attól, hogy az adott szolgáltatás mely szereplők, azaz az építési engedéllyel rendelkező adóalany és a vele közvetlenül jogviszonyban állók vagy egyéb további résztvevők között teljesül. Ha a szolgáltatás nyújtója nem azzal a szereplővel áll szerződéses jogviszonyban, aki az építési engedély jogosultja, de olyan ingatlan (építmény) létrehozatalára, bővítésére, átalakítására, vagy egyéb megváltoztatására irányuló építési, szerelési és egyéb szerelési munkát végez, amely építési hatósági engedélyköteles beruházás illetve munkálatok során teljesül, akkor a szolgáltatás fordítottan adózik.

²⁵ Vö.: Kézikönyv, 1334. o.

Nem annak van jelentősége tehát, hogy a számla szerinti építési szerelési munka önmagában építési engedélyezési kötelezettség alá esik-e vagy sem, hanem annak, hogy mely építőipari munkákat foglalja magában az építési engedélykötelezettséggel érintett beruházás, és nincs döntő jelentősége annak, hogy a konkrét építőipari szolgáltatást nem az építési engedély jogosultja rendelte meg.

A funkcionális egység tekintetében is iránymutatással szolgált, hiszen a Kúria értelmezése szerint amennyiben állagsérelem nélkül egy tartós fennmaradásra szánt építményt a földtől elválasztani nem lehet, a szétszereléssel az adott funkciójú műszaki létesítmény alkalmatlanná válna eredeti rendeltetésének megfelelő használatra, a létesítmény, azaz a szerződések tárgyát képező eszköz komplex formájában funkcionális egységként kimeríti az építmény jogi kategóriáját.

A Kúria az ingatlan-nyilvántartásba bejegyzendő tények esetén is egyértelműen amellet az álláspont mellett van, hogy amennyiben az ingatlan-nyilvántartási térképre kell csak rávezetni egy adatot, mivel már az épület az ingatlan-nyilvántartás része, az nem minősül bejegyzésnek. Megjegyzendő, hogy ezzel ellentétes állásponton van az adóhatóság.²⁶

II.2.2.4. Jogesetek a Kúria gyakorlatából

A Kúria Kfv. VI. 35.294/2013. (EBH2014. K.43.) számú ügyben a felperes egy kft.-vel (a továbbiakban: Kft.1.) az ingatlanra telekfeltöltési munkákra kötött szerződést azzal, hogy a munkálatokra a fordított áfa szabályai az irányadók. A munkát a felperes alvállalkozásba adta egy másik Kft. (a továbbiakban: Kft.2.) felé, mely társaságtól a számlákat egyenes adózási szemléletben fogadta be, azonban a Kft.1. részére a fordított adózás szabályai szerint számlázott.

Az ingatlanértékesítésről szóló számla teljesítésének időpontjában a perbeli ingatlan építési teleknek minősült, ezért a felperest az értékesítés után áfafizetési kötelezettség terheli. A Kft.2. által kiállított számlák helytelen adózási mód alapján kerültek kiállításra, egy meghatározott ügyletet a tovább számlázása során nem lehet másképp megítélni. A befogadott számlák után a felperesnek áfafizetési kötelezettsége áll fenn, ugyanakkor a felperes levonási joga a fizetendő adó megállapításának időpontjában megnyílik.

Nem vitás, hogy a telekfeltöltés indoka az ingatlan átalakítása volt, a szolgáltatás építési-szerelési munkának minősül, melynek célja egy építési engedélyköteles áruház felépítésére alkalmas állapot elérése, azonban nem a konkrét építési-szerelési vagy egyéb szerelési szolgáltatásnak kell engedélykötelesnek lennie, hanem az egész beruházást szükséges vizsgálni. (Ugyanezt mondta ki a Kfv.VI.35.294/2013/8. számú ítélet is.)

A Kfv. V. 35.411/2010. (EBH2011. 2378.) számú ügyben egy építető cég építési engedélyt kapott Kulturális és Kereskedelmi Központ megépítésére. Az építető cég és a felperes között megkötött bérleti szerződés szerint a bérelt terület bérlőnek történő átadásakor fennálló állapota további jelentős építészeti munkálatokat igényel ahhoz, hogy ott szórakoztató elektronikai szaküzletet lehessen működtetni, ezért a felperes, mint bérlő köteles a területet üzemszerű állapotba hozni, és valamennyi szükséges építészeti és egyéb munkálatot - beleértve a szükségessé váló különleges műszaki berendezéseket is - saját költségén megvalósítani. A felperes a Központban lévő bérleményének szerződés szerinti belső kialakítási munkálataira megrendelést adott egy cég részére. Az volt a felperes álláspontja, hogy e megrendelések nem építési engedélyköteles munkák, ezért a vele szerződő vállalkozóknak nem adott át fordított adózási nyilatkozatot. A felperes a vállalkozók által kibocsátott 6 db számlát általános forgalmi adóval növelt összegben befogadta, és ezek

²⁶ Vö.: Kézikönyv: 1327. o.

alapján bevallásában levonásba helyezte.

E körben a Kúria alkalmazta azt az általa fontosnak tartott elvet, hogy amennyiben egy fogalmat az Áfa tv. nem definiál, szükséges más jogszabályokban meghatározott fogalmakat használni, emellett az egyéb szerelési munkába beletartozó szolgáltatások fogalmát is megjelölte.

Fordított adózás esetén is lehetőség van az adólevonásra, és a nemzeti bíróság köteles biztosítani a közösségi jog hatályosulását, a nemzeti jogszabályokat a közösségi irányelvek szövegének és hatályának megfelelően.

A Kúria hivatkozik a korábban ismertetett EUB ítéletekben megfogalmazott alapelvekre. Tehát bár a számlák esetén a fordított adózás szabályai az irányadók, nem hozható olyan érdemi döntés, amely a felperest levonási jogának gyakorlásától megfosztja, mert a levonási jog a Héa (áfa) mechanizmusának szerves részét képezi, és fő szabály szerint nem korlátozható, célja pedig az, hogy mentesítse az adóalanyt a gazdasági tevékenysége keretében fizetendő vagy megfizetett héa (áfa) alól.

A Kfv.I.35.425/2011/4. számú ügyben a felperes által befogadott számlán a feltüntetett gazdasági események egy terményszárító részegységeinek megvásárlása, összeszerelése és kapcsolódó egyéb gazdasági események voltak. A terményszárító korszerűsítéséhez építési engedélyt is kellett kérni, melyet az illetékes jegyző megadott. A használatbavételi engedélyt adó határozat egyértelműen rögzítette, hogy a megvalósult állapotról változási vázrajzot kell benyújtani az illetékes földhivatalhoz.

A Kúria álláspontja szerint a fordított adózás törvényi feltételei nem állnak fenn, a jogszabály által megkívánt három együttes feltétel közül nem látta megvalósulni, hogy a perbeli esetben létrehozott terményszárító olyan ingatlanak minősülne, ami az ingatlan-nyilvántartásba bejegyzendő. A szóban forgó terményszárító egy különleges rendeltetésű építmény, amely egy olyan ingatlanon (földterületen) került elhelyezésre, melynek tulajdonosa azonos a terményszárító tulajdonosával, és amely ingatlan már az ingatlan-nyilvántartásban szerepel. A létrehozott különleges rendeltetésű terményszárító ily módon osztja az „alapföld” jogi sorsát, az nem minősül olyan „önálló ingatlanak”, amely miatt az ingatlan-nyilvántartásba akár a bejegyezhető tények körébe is bejegyzésre lenne köteles. Erre a hatóság sem hívta fel a felperest. A térképen történő feltüntetés nem jelent ingatlan-nyilvántartási bejegyzést az Inyvtv. fogalomrendszerében. Lényegében tehát a szárító összeszerelésével nem jött létre „épület”, azaz nincs az ingatlan-nyilvántartásba bejegyezhető ingatlan.

A Kfv.I.35.471/2013/5. számú ügyben a szerződés tárgya a cementgyár elektromos berendezéseivel kapcsolatos tervezés, szállítás, kivitelezés, szerelés, oktatás elvégzése volt. A felek között létrejött szerződés alapján megállapítható volt, hogy az egy komplex teljesítményről szólt, tehát nem szolgáltatásnyújtásról. A termékértékesítéshez járulékosan kapcsolódó szolgáltatási elemek nem változtatnak annak termékértékesítési jellegén. Az elsődleges feladatot berendezések gyártása és leszállítása képezte. Azok a gyártó gépsorhoz tartoztak és nem magához az épülethez, tehát a szerződés szerinti tevékenység ingatlanhoz közvetlenül nem kapcsolódott. Nem minősültek az épület rendeltetészerű használatához elengedhetetlenül szükséges berendezéseknek, sem olyan alapvető technológiáknak, amelyek általánosságban minden épületnél megtalálhatók. A szerződés szerinti tevékenység nem kapcsolódott építési engedélyhez. A felperes által alkalmazott egyenes adózás jogszerű volt, a fordított adózás együttes speciális feltételei nem álltak fenn, azaz a szerződés tárgya nem minősült olyan építési-szerelési munkának, ami építési engedélyköteles ingatlan létrehozatalára, (megváltoztatására) irányult.

A Kfv.V.35.792/2013/6.számú ügyben a Nemzeti Média és Hírközlési Hatóság határozatában építési engedélyt adott a felperes részére a kiviteli terv alapján távközlési és informatikai hálózat, elektronikus hírközlési építmény építésére. A jelen ügyben rendelkezésre

álló adatok szerint a perrel érintett földrészetek tulajdonosának személye nem azonos a műtárgynak, építménynek minősülő távközlési és informatikai hálózat tulajdonosával. A sajátos építményfajták fogalmát az Étv. abból a célból hozta létre, hogy az építményekkel szemben támasztott általános követelményrendszeren túlmenően a kifejezetten sajátos követelmények megállapítását és kielégítését igénylő építményfajták²⁷ – az Étv.-vel összhangban – a speciális követelményeikre külön szabályozást nyerhessenek. A perrel érintett munka ingatlanhoz kapcsolódó, ingatlan létrehozatalára, átalakítására, megváltoztatására irányuló építési engedély köteles szolgáltatás volt, azt pedig a felperes maga sem vitatta, hogy az elvégzett munka építési, szerelési munka volt, ezért erre a fordított adózás szabályait kell alkalmazni.

A Kfv.V.35.026/2010/8. számú ügyben a felperes és a felperesi beavatkozó vállalkozói szerződést kötött gáztároló létrehozására, amely magában foglalta földalatti és földfelszíni létesítmények és azok tartozékainak tervezési, engedélyezési, beszerzési, kivitelezési és üzembe helyezési munkálatait is akként, hogy a felperesi beavatkozó, mint kizárólagos jogosult a felperesre ruházta az új bányatelepre megállapított földgáztárolói tevékenységre vonatkozó engedéllyel kibővített bányászati jogot, a biztonsági gáztároló üzemeltetéséhez szükséges eszközöket és szolgálmi jogokat.

A felek között három megállapodás jött létre, a bányászati és kereskedelmi tárolási jogot átruházó, a bányászolgalmi jogot átruházó és az eszközátruházó megállapodás.

A felperes és a felperesi beavatkozó között létrejött eszközök átruházásáról szóló megállapodás értelmében felperesi beavatkozó a szerződés szerinti földgázkutak és az azokhoz kapcsolódó eszközök átadásával valamennyi olyan műszaki berendezés, és ezek alkotórészeinek és tartozékainak tulajdonjogát átruházta a felperesre, amely tulajdonában és birtokában volt, és amelyek a biztonsági gáztároló működtetéséhez szükségesek.

Ez a megállapodás nem tartalmaz olyan kitételt, mely szerint a béléscső továbbra is a felperesi beavatkozó tulajdonában maradna, és ilyen adatot e szerződés melléklete, a számla és a vagyonelejtár sem rögzít. A felperes által sem vitatottan a biztonsági gáztároló működtetéséhez a béléscső is szükséges, e nélkül a gázkút funkcióját nem töltheti be. A közigazgatási eljárás során a felperes is ingóságként jelölte meg teljes kutat, és nem hivatkozott arra, hogy a gázkutak nem képeznek funkcionális egységet. A gázkutak funkcionális egységet képeznek, a gázkút sem béléscső, sem termelőcső nélkül nem használható, nem alkalmas szénhidrogén kinyerésére.

A perbeli jogvita tárgyát képező kutak helyhez kötött, a talaj természetes állapotát megváltoztatva létesített, azzal betonlapokkal tartósan egyesített építménynek minősülnek. A gázkutak funkcionális egységként ingatlanoknak minősülnek. Azt pedig a perben a felperes sem vitatta, hogy az átruházott eszközök ingatlanok minősítésük esetén nem minősülnek új ingatlanoknak. Az ún. régi ingatlanok értékesítése fő szabály szerint az új Áfa.tv. 86.§ (1) bekezdés j-k) pontjai alapján adómentes, azonban a perbeli esetben a felperesi beavatkozó élt az új Áfa. tv. 88.§-a szerinti választási jogával, ezért fennálltak a fordított adózás feltételei és az e szerinti számlázási kötelezettség. A felperesi beavatkozó által kibocsátott számla hibás, a fordított adózás szerint ugyanis az adót a vevő fizeti meg, amit számla birtokában azonos időszakban le is vonhat, adólevonási jogát az új Áfa.tv. 120.§ b) pontja, illetve 127.§ (1) bekezdés b) pontja alapján érvényesítheti.

A Kfv.III.35.093/2015/4. számú ügyben a felperes megrendelte egy kft-től egy üzemanyag-töltő állomás felújítási munkáit. A szerződés műszaki tartalma kiterjedt egyrészt üzemanyag-tároló tartály és kútoszlopok telepítésére, másrészt a kezelő épület átalakítására vállalkozási díj ellenében. A munkák elvégzését követően a kft. egyenes adózás szerint bocsátott ki számlát a felperes felé.

²⁷ Pl. közlekedési, hírközlési, közmű- és energiaellátási, vízi építmények, a bányaműveléssel, az atomenergiával kapcsolatos, illetve a honvédelmi célú építmények.

Az éghető folyadékok és olvadékok tárolótartályairól szóló 11/1994. (III.25.) IKM rendelet 8.§ (1) bekezdésében szereplő létesítési engedély a tág értelmezés mellett az Áfa tv. 142.§ (1) bekezdés b) pontjának megfelelő hatósági engedélynek tekintendő, melyet hatóság ad ki.

Amennyiben olyan engedélyköteles tevékenységről van szó, amelyhez építési (létesítési) tartalmú engedély szükséges, akkor az annak során kifejtett építési-szerelési és egyéb szerelési munkával megvalósuló szolgáltatás - az arra vonatkozó egyéb feltételek fennállása esetén - fordított adózás alá esik, függetlenül az engedély elnevezésétől, illetve attól, hogy az ágazati jogszabály az azt kiadó hatóságot építésügyi hatóságnak nevezi-e.

Az Áfa tv. nem határozza meg az ingatlan fogalmát, ezért a Kúria a Legfelsőbb Bíróság 2378/2011. elvi határozatában - Kfv.V.35.411/2010/4. számú ítélet - foglaltakra is figyelemmel arra a következtetésre jutott, hogy az üzemanyag tartály telepítése az ingatlan átalakításához köthető. A tartály cseréje - a korábban kifejtettek tekintetével - építési hatósági engedély-köteles, így irányadó az Áfa tv. 142.§ (1) bekezdés b) pontja, vagyis a jogviszonyra a fordított adózás szabályait kell alkalmazni. A Kúria hangsúlyozza, az üzemanyag tartály a benzinkúthoz tartozik, így része az építési-szerelési munkával érintett ingatlannak, osztja annak jogi sorsát.

A Kfv.I.35.666/2015/4.számú ügyben a megrendelő megállapodott egy fővállalkozóval egy borfeldolgozó generálkivitelezésére. A fővállalkozó alvállalkozóként a felperessel szerződött építőipari tevékenységre, aki egyes részfeladatokra tovább szerződött egy kft-vel. A felperes alkalmazottjai a telephelyen kőműves szak- és segédmunkát, gépkocsivezetést, tereprendezést, földrakodást és szállítást végeztek.

A felperes a kft-től föld szállításáról és terítéséről, valamint cement/mészhidrát értékesítéséről fogadott be számlákat, melyek alapján áfa levonási jogot kívánt érvényesíteni. A földmunkákról az egyenes adózás szabályai szerint kiállított számlák alapján a felperes a fordított adózás szabályai szerint számlázott tovább a fővállalkozónak.

Az Áfa tv. 142.§ (1) bekezdés b) pontjához kapcsolódóan kiemelendő, hogy a földmunkák egy építési munka komplex kivitelezéséhez kapcsolódtak, ezért a fordított adózás szabálya alá estek. A számlákra ezen okból sem lehetett áfa levonási jogot alapítani.

III.2.3. Egyéb döntések

A Kfv.I.35.164/2013/5. számú ügyben az Áfa tv. 142. § (1) bekezdés g) pontja alapján nemcsak a tárgyi eszközként használt termékeknél, hanem - további feltételek esetén - minden egyéb terméknél annak megszerzője tartozik megfizetni az áfát akkor, ha az eladó felszámolás alatt áll. Az Áfa tv. 142. § (1) bekezdés g/ pontja a fordított adózás alkalmazását a termék értékesítéséhez köti, amely a 9. § (1) bekezdés törvényi definíciója következtében csak magával a szerzéshez vezető ügylettel, és nem annak egyes tételeivel határozható meg. A termék értékesítés törvényi meghatározására tekintettel az Áfa tv. 142. § (1) bekezdés g/ pontjának alkalmazása során az ügyleti értéket kell alapul venni. (Ugyanezt mondta ki a Kfv.I.35.791/2012/3. számú ítélet is.)

A Kfv.V.35.610/2011/13. számú ügyben a peres felek között ténykérdésben nem volt vita, megegyeztek abban, hogy a számlakibocsátó felszámolását a bíróság jogerősen 2008. június 19-én rendelte el, hogy a számlákat 2008. június 23-án állították ki, és a felszámolási eljárás 2008. június 30-án került közzétételre.

A perbeli jogkérdés az volt, hogy az Áfa tv. 142.§ (1) bekezdés g) pont alkalmazásakor melyik az az időpont, amikortól a számlakibocsátó jogerősen megállapított felszámolási eljárás hatálya alatt áll és így a fordított adózás szabályait kell alkalmaznia.

Az Áfa tv. nem határozza meg a „felszámolási vagy bármely más, fizetéseképtelenségét jogerősen megállapító eljárás hatálya alatt áll”-ás kezdő időpontját, azt a Csöd.tv. tartalmazza. Az Áfa tv. eltérő szabályozása hiányában, az Áfa tv. és a Csöd.tv. vonatkozó szabályainak együttes alkalmazása alapján az értékesítő adóalany felszámolási, a fizetéseképtelenségét jogerősen megállapító eljárás hatálya alatt a felszámolást elrendelő jogerős végzés közzétételének a napjától áll.

A Kfv.I.35.543/2013/5. számú ügyben a hitelező és a felszámolás alatt álló adós kölcsönszerződést kötöttek, a szerződést az adós vagyonaára a zálogjogi nyilvántartásba bejegyzett zálogjog biztosította. A lejáratkor az adós nem tudott fizetni. A hitelező létrehozta a felperest, és tagi hitel formájában rá engedményezett lejárt követelést. A Kft. és a felperes az adásvételi szerződést kötöttek, melynek alapján a motorokat és kiegészítőket átadták felperes részére a felperes a vételár teljes összegét beszámítással teljesítette. Ezzel a kölcsönszerződéshez kapcsolódó követelés és biztosítéka megszűnt.

Mind az új, mind a korábbi Ptk. tiltotta, hogy a zálogjogosult a kötelezettség elmulasztása esetén a kielégítési jog megnyílta előtt létrejött megállapodás alapján megszerezze a zálogtárgy tulajdonjogát. A felperes esetén ez az akadály fel sem merült, a magánszemély által rá engedményezett követelés már lejárt.

A zálogtárgy tulajdonjogának a zálogjogosult által történő megszerzését, mint önálló intézményt, a Ptk. még nem ismerte, a Ptk. 296.§ szerinti beszámítás intézményén keresztül szabályozta. Az új Ptk. dologi jogra vonatkozó Ötödik könyvében „A zálogjog érvényesítése” cím alatt már önálló törvényi tényállásként tartalmazza a zálogtárgy tulajdonjogának a zálogjogosult által történő megszerzését, egyébként jól elkülönülten a zálogtárgy zálogjogosult általi értékesítésének előírásaitól.

A felperes és az adós közötti termékértékesítés tartalmi elemei maradéktalanul megfelelnek az Áfa tv. 142.§ f) pontja szerinti törvényi tényállásnak (adós-hitelező, termékértékesítés, lejárt követelés, dologi biztosíték, kielégítés érvényesítése). Mindez azzal az adójogi következménnyel jár, hogy az áfa-t a termék beszerzőjének, azaz felperesnek kell megfizetni.

A fordított adózás tekintetében már az Európai Unió Bírósága, illetőleg a vonatkozó ítéleteket megjelölve a Legfelsőbb Bíróság is megfogalmazta, hogy fordított adózás esetén az adózó tévedése nem vezethet az adólevonási jog elenyészéséhez.

IV. Összefoglalás

Az áfa az egyik legfiatalabb adónk, de a legelterjedtebb is egyben. Az OECD országok mind bevezették, az USA egyedülként nem, náluk az ún. *sales tax* futott be²⁸. Az amerikai *sales tax* rendszer európai mintája lett a fordított áfa.

Az áfát a kormányok szeretik, a növekedést sem fogja vissza, az embereknek nem „fáj” annyira az adómérték megemlése, mégis az adócsalások az utóbbi időben annyira elterjedtek, hogy többen felvetik, hogy nem is kellene ez az adónem.

Az adóelkerülés jelentős probléma Magyarországon. Egyrészt versenyhátrányt okoz a legálisan működő vállalkozások számára, csökkenti a költségvetés bevételeit, valamint torzítja a gazdasági statisztikát is. Az adóelkerülés elleni küzdelem a legfontosabb gazdaságpolitikai

²⁸ Az adót nem a hozzáadott érték után fizetik meg egyesével a lánc tagjai, hanem egyszerre a lánc végén, amikor a végfogyasztóhoz kerül. A *sales tax* mértéke pedig nem is magas (1-10%), hiszen ez az adónem is lehetőséget ad csalni, mert a végfogyasztó úgy tesz, mintha továbbértékesítené a terméket, de ilyen alacsony ráta mellett kvázi felesleges lenne csalni.

cél, a magyar és a közösségi politika kiemelt területe.²⁹ Az adóelkerülés több tényező együttes eredménye, ilyen az adómorál kérdése vagy az adórendszer egyszerűségének kérdése, utóbbi esetén csökken az adófizetés járulékos költsége, így maga az adóelkerülésben való részvétel, mérséklődnek az ellenőrzéssel kapcsolatos költségek is, mely maga után vonja az ellenőrzés hatékonyságát és ezáltal a lebukás valószínűségét is. Emellett pedig az adófizetéssel kapcsolatos általános morális elégedettség növekszik, az állam hatékonyabban működik. A magas adómorál pedig csökkenti a rejtett gazdaság méretét. Az adófizetők pedig akkor is fizetnének ezáltal adót, ha a lebukás valószínűsége nulla lenne.³⁰

Adócsalás akkor valósul meg, ha valamely gazdasági szereplő nem vallja be az adót, eltitkolja adófizetési kötelezettségét, vagy olyan jogellenes adózási konstrukciókat alakít ki, melynek célja, hogy megakadályozza a hatóságokat abban, hogy adófizetési kötelezettségére fény derüljön, vagy ha egy társaság valamely jogellenes, valótlan cselekményhez kapcsolódóan adólevonási jogát jogellenesen gyakorolja.³¹

Az Európai Bíróság joggyakorlata nem kedvez az adóhatóságoknak. A fent bemutatott EUB ítéletekben megfogalmazottak az Európai Unió általános jogelveit ismételték meg, a fordított adózással kapcsolatos szigorú nemzeti szabályok ledöntése kulcsfontosságú volt, az EUB az adózók javára döntött és tette teljesen jogosan.

Azonban az EUB több más, héával kapcsolatos ítéletben az adózók pozitív megítélése felé közeledik, nem is feltételezve azt, hogy egyes tagállamokban, jelesen Magyarországon az adózók az adólevonási joggal visszaélnek, az adóhatóság keze pedig kötve van.

Az Európai Bíróság által megfogalmazott elvek az adózót segítik. A bíróság több olyan elv bevezetését tartotta fontosnak, mely által a magyar vagy más közösségi adóhatóságok ellenőrzése megrekedhet, és nem tudnak megállapítást tenni. Ilyen például az adózó szubjektív tudattartamának megítélése, annak kiderítése, hogy valaki nem tudta vagy nem tudhatta, hogy milyen gazdasági esemény részét képezi. Még ha minden objektív bizonyíték az adóhatóságok kezében is állna, az adózó szubjektív tudattartama, szándéka fog az ítékezés logikus menete felett állni. Így pedig az áfa rendszer elemeinek teljes körű objektivitása eltűnik, az adózó szubjektivitását vizsgálni pedig lehetetlenné válik. Ilyen háttérrel nagyon nehéz kiszűrni az adócsalókat, egy más megoldást kellene keresni.

A legfrissebb hírek szerint azonban elszánta magát az Unió, és az Európai Bizottság egységesíteni kívánja a hozzáadottérték-adó szabályokat, bár magáról a fordított adózásról az EU akciótervében külön nem olvashatunk, mégis talán mérföldkő lesz az akcióterv.³² Az új akcióterv célja egy közös hozzáadottérték-adón alapuló terület létrehozása, mivel a jelenlegi rendszer nem tudott lépést tartani a jelenkor rohanó tempójával és legfőképpen nyitva hagyta az ajtót az adócsalók részére. Az új rendszernek hatékonyabbá kell válnia, segítségül kell hívni a digitális technológiát, és az adóbehajtás költségeit is csökkentenie kell. Mindezek mellett bizalmi alapon kell működnie, melynek az adóalanyok és az adóhatóságok, valamint az EU adó adminisztrációja között kell fennállnia. Mindez tehát azt jelenti, hogy az áfa adónemet modernizálni kell és újragondolni,³³ amely cél elérése nem is olyan könnyű feladat. A kezdeményezés egyik eleme a QRM kiterjesztése az adócsalások elkerülése végett. Emellett fontos újdonság lenne az is, hogy a közösségen belüli termékértékesítés és szolgáltatásnyújtás rendszerét átalakítanák oly módon, hogy ezeket az ügyleteket is belföldi

²⁹ Csendes adóforradalom Magyarországon? Interjú dr. Matolcsy György jegybankelnökkel <https://www.mnb.hu/letoltes/matolcsy-7-14.pdf>

³⁰ Balog Ádám: Adóelkerülés és rejtett gazdaság Magyarországon

³¹ Solyó Borbála: A határon átnyúló hiányzó kereskedős áfa csalás fajtái és az Európai Bíróságnak a családi formákra adott válaszai In: Pázmány Law Working Papers 2014/16. szám

³² http://ec.europa.eu/taxation_customs/resources/documents/taxation/vat/action_plan/com_2016_148_en.pdf

³³ „rebooted”

tranzakcióként fogják kezelni. Az akcióterv szerint a tagállamok az áfa mértékeket is szabadabban alkalmazhatnák.

Összegzésképp jó megoldásnak tűnne egy bizonyos kört érintő áfa-csökkentés, miközben a fordított adózást több iparágra is ki kell terjeszteni. Fordított adózásnál nem fordulhatna elő, hogy az áfa megfizetése nélkül történjen levonás és ezáltal a visszaigénylési jog megnyíltakor az adózó számára kifizetés. A fordított adózás esetén nem az eladó, hanem a vevő köteles a kapott számla alapján az áfát bevallani. Az eladó tehát áfa felszámítása nélkül számláz, miközben van levonási joga.

Mivel az áfa célja a végső fogyasztó megadóztatása, ezért a vevő csak akkor köteles kifizetni az áfát, ha végső fogyasztónak minősül. A fordított adózás természetesen nagy terhet ró az adózókra, a költségvetés számára azonban pozitívan hatna, mivel az áfa-csalókat visszaszorítja, a kisvállalkozásoknak várniuk kell pénzükre visszaigénylő pozícióban, mely pénzt végső soron az állam használhatja (legalábbis egy rövid ideig).

Jól látható tehát, hogy a fordított adózás nem ördögtől való, közösségi és harmadik államok közötti ügyletek során bevált módon alkalmazták már korábban is és alkalmazza maga az Európai Unió is évtizedek óta, de a belföldi ügyletekre történő kiterjesztését kifejezetten nem támogatja. A fordított adózásnak az alkalmazása akkor lehet tehát jó megoldás, ha máshogyan nem lehetne visszaszorítani az adócsalást. Márpedig jelenleg nagyon úgy tűnik, hogy nem lehet a csalásokat visszaszorítani, noha a magyar politika és szakpolitika mindent megtesz, az adóhivatalt erősítette, kezébe adott új típusú ellenőrzési metódusokat, de a csalók mindig egy körrel előrébb járnak, az EUB sem a az adóhatóságok mellett áll, az Európai Uniónak pedig nem célja a fordított adózás bevezetése, hanem a legújabb akcióterve szerint is inkább az áfa rendszer megerősítése lenne, melyre kizárólag tervek vannak, konkrét, hosszú távú megoldás jelenleg még nincs.

Emberi értelem, mesterséges intelligencia - a társadalom értelmi felépítettségének változásai

A fizikai és a biológia létszféra fölé emelkedő társadalmi lét a milliárd számban élő embertömegeinek biológiai létén alapul, de a sajátlagosan társadalmi ebben az *értelmi* létezés egyre markánsabb kibomlása. Ez a fizikai-biológiai létfeltételeken alapulás az elmúlt évezredek társadalmainak fejlődése során - a kezdeti teljes beágyazódás után - egyre inkább "elvékonyodott", és különösen az elmúlt egy-két évszázad során háttérbe szorult egy sor aspektusban. Így az írás egyre szélesebb használata az emberi érintkezésben - az írástudás tömegessé válásával - az emberi kapcsolatok közvetlen fizikai jelenlétre ráutaltságát csökkentette, az újságok rendszeres olvasásának kialakulása a XX. századtól ezt csak fokozta, majd a telefon megjelenése még tovább csökkentette a fizikai jelenlétre ráutaltságot az emberi kapcsolatokban és a társadalom szerveződésében, melyet a televíziózás mindennaposá válása követett, majd legutóbb az internetre alapozódó társadalmi érintkezések tömegessé válása jött létre, mely a legnagyobb mértékben háttérbe tolta a fizikai-biológiai beágyazottságra épülést a társadalmak szerveződésében. Ily módon egyre inkább csak *végső fokon ráépülést* jelent mára a társadalmak mind sűrűbb értelmi szerveződésében a fizikai-biológiai léte épülése, és az értelem az emberi-társadalmi evolúcióval mintegy kiszabadul az alsóbb létszférák fogságából.

Ez az elméleti belátás az 1880-as évek végén jelent meg, és felhasználva a platóni dichotómiát az érzékileg létező és az ideálisan létező között Wilhelm Dilthey volt az, aki elkezdte az 1800-as évek vége felé a természeti létezők és a szellemi létezők elválasztásával a fizikai-biológiai világ fölé emelkedő társadalmi világ sajátos anyagának, az *értelmi létnek* a feltárását. Vele párhuzamosan, illetve némileg később Edmund Husserl is a társadalmi világ értelmi felépítettségének sajátosságait dolgozta ki, ahogy a főbb vonalat illetően Max Weber is a társadalmiság értelmi felépítettségét vallotta. Alfred Schütz 1932-ben Husserl és Weber elméleti kiindulópontjainak integrálásával megírta "Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt" (*A társadalmi világ értelmi felépülése*) c. könyvét, melyből később a társadalom értelmi puhaságát és formálhatóságát középpontba emelő tudásszociológia főiránya alakult ki. Ugyanekkor, de részben más irányból Nicolai Hartmann is a társadalmiság értelmi anyagát emelte a középpontba a *das geistige Sein* és a természeti világ valóságsszféráinak elkülönítésével. Mindezeket aztán 1960-as évektől Niklas Luhmann foglalta össze egy egységes társadalomelméletben. („Az értelem, mint a szociológia alapkategóriája” c. írását már 1986-ban beválogattam a Szociológiai Füzetek 42. számaként megjelent első hazai Luhmann-kiadásba).

Így felfogva a társadalmiság felépülésében az értelem szerepét, a gépi értelem és a mesterséges intelligencia egyre fokozódó megjelenési formái az elmúlt években a korábbi társadalomelméleti anyagaim gondolati fonalának újrafelvételére ösztönöznek. Egy sor leírás a gépi értelem és a mesterséges intelligencia emberi és társadalmi ellenőrzés alóli kiszabadulását veti fel, és viharos fejlődésük az utóbbi években hihetővé teszi fejlettségüknek az emberi értelem sokszorosára növekedését. Mivel az elmúlt néhány évben két összegzés is megjelent magyar nyelvre lefordítva az itt

¹ Egyetemi tanár (ELTE ÁJK), alkotmánybíró.

várható fejleményekről, így ezek gondolati összefoglalásával kezdem az elemzést. Az egyik Ray Kurzweil “A szingularitás küszöbén” c. könyve, a másik Nick Bostrom “Szuperintelligencia” c. könyve. E két összefoglalást azért is érdemes párhuzamosan megismerni, mert a gépi értelem és a mesterséges intelligencia jövőbeli veszélyeinek egymással szembenálló felbecslését jelentik. Abban egyetértenek, hogy a következő évtizedekben ezek mindenképpen az emberi értelem fölé nőnek, és ennek ellenőrzésétől elszakad a mesterséges intelligencia. Itt az eltérés csak abban van közöttük, hogy ezt Kurzweil már az 2040-es évek elejére teszi, míg Bostrom a 2080-as évekre prognosztizálja ezt. A nagy szembenállás inkább abban van, hogy eltérő veszélyességet látnak az ennek következtében létrejövő helyzetben. Kurzweil ezt letudja azzal, hogy tényleg vannak ugyan veszélyek, de ezeket kezelni lehet majd, és a veszélyhelyzet magától megoldódik ugyanúgy, ahogy eddig is mindig megoldódtak a gépi fejlődéssel létrejött technológiai veszélyek. Ezzel szemben Bostrom a legnagyobb és szinte az ember létezés eltűnését okozó veszélynek látja az emberi értelem fölé növekvő, és annak ellenőrzésétől elszakadó mesterséges intelligencia által létrehozott helyzetet.

A következőkben először olvasónaplószerűen kivonatolom Kurzweil és Bostrom könyveinek főbb állításait, majd az ezt követő részben megpróbálom értékelni ezeket, és állást foglalni a az emberi értelem fölé növekvő gépi értelem és mesterséges intelligencia főbb kihatásait illetően. A tanulmányt az agy és az elme működéséről szóló újabb Kurzweil-könyv kivonatolásával zárom - amely 2012-ban jelent meg angol nyelven -, de mivel ez csak megalapozó jellegű a szűkebb mesterséges intelligencia témáját illetően, így függelékben helyezem el ezt a tanulmány végén.

I. Olvasónapló

I.1. Ray Kurzweil “A szingularitás küszöbén”

A szingularitás küszöbén c. könyv 2005-ben jelent meg, és magyar fordítása 2013-as. Ebben Kurzweil három technológiai - a biotechnológia, a nanotechnológiai és a robottechnológiai - forradalom összefonódó hatásaiként az emberi történelem eddigi menetének megszűnését, és egy új korszak eljövételét prognosztizálja, és ennek nevéként használja a “szingularitás” elnevezést. Ez az elnevezés több szerzőnél is megjelent az utóbbi években, és röviden úgy lehet leírni e korszak sajátosságát – és kezdetét -, hogy ez akkor áll be, ha a mesterséges értelem eléri és meghaladja az emberi értelem fejlettségét, és ezzel több-kevesebb fokban el is szakad az emberi ellenőrzés alól. Kurzweilnél ez annyiban egészül ki még egy további aspektussal, hogy ő azt is kiemeli, hogy amíg emberi közreműködéssel történik még a mesterséges intelligenciával egyre nagyobb mértékben átítatott társadalmi napi élet menete, addig a milliószeres gyorsaságra is képes mesterséges intelligencia fejlődése és a mind újabb megoldások létrehozása az emberi értelem lassúságára szabottan visszafogott marad. Am ha végbemegy a mesterséges intelligencia által vezérelt folyamatokból az emberi közreműködés teljes kikapcsolása, akkor a kényeszerű lassítás eltűnésével rögtön ezerszeres-milliószeres gyorsaságra ugrik fel a mesterséges értelem által tervezett, kigondolt és létrehozott folyamatok változása. Néhány óra, napok alatt annyi változás történik ezen időpont után, mint korábban sok év alatt, és ennek megértéséből, illetve ellenőrzési lehetőségétől az emberi értelem már az első órák után végleg lemarad. Ez a szingularitás eljövetele, és ezt Kurzweil a 2040-es évek elejére teszi.

(*A technológiai fejlődés exponenciális jellege*) Az ember spontán módon hajlik arra, hogy lineáris vonalban gondolja végig a jövődő változásait, és ahogy az eddigi tapasztalatai mutatják, meghosszabbítva becsüli meg azt, hogy milyen hosszú idő kell egy, a múltban végbement folyamat duplájára növekedéséhez a jövőben. A technológiai fejlődés azonban Kurzweil szerint a hosszú tapasztalatok szerint exponenciális és nem lineáris gyorsassággal megy előre: “A modelljeim azt mutatják, hogy minden évtizedben megkétszerezzük a paradigmaváltás sebességét. (...) Így gyorsult fel a XX. század a mai fejlődési sebességre. A 2000. évi sebességgel számolva - állandó ütemben - a múlt század egésze alatt tapasztalt fejlődéshez csupán húsz évre lett volna szükség. Ezt a húszéves fejlődést aztán tizennégy év alatt 2014-re ismételjük meg, majd mindössze hét év alatt ismét. Másképp kifejezve, nem százéves technológiai fejlődést fogunk tapasztalni a XXI. században, hanem húszezer évnit, azaz ezerszer nagyobb, mint a teljes XX. századé volt.” (Kurzweil 2013: 35). Megítélése szerint ebből a félreértésből adódnak sokszor pesszimista prognózisok pl. az agykutatás jövőbeli fejlődésének sebességére, mert látják, hogy például egy fonálféreg néhány száz neuronból álló kis agyának számítógépes szimulálására sok év kellett, így az emberi agy sokmilliárdos neuronhálózataik illetve közöttük a billiószoros szinapszisok (neuron-kapcsolódások) szimulálására ezer évet is kevésnek gondolnak. Ám ami tíz év alatt lineárisan számolva csak tíz év fejlődést jelent, az exponenciálisan számolva - évenként állandóan duplázódó ütemet feltéve – több mint ezer év fejlődést hoz létre. “Például nemrég vettem részt egy molekuláris gyártás kivitelezhetőségéről tartott vitában, és egy Nobel-díjas résztvevő azzal hátrította el a nanotechnológiával kapcsolatos biztonsági aggályokat, hogy “még száz évig nem fogunk önreplikáns, nanorészecskékből felépülő entitásokat (molekuláris darabról-darabra létrehozott eszközöket) látni.” Száz év megalapozott becslés, sőt egybeesik az én becsléseimmel is, arról hogy mekkora technológiai fejlődés kell ennek a bizonyos mérföldkönek az eléréséhez a *mai fejlődési sebességgel* (ami ötször nagyobb, mint a XX. század átlagos fejlődési sebessége). Ám mivel minden évtizedben megduplazzuk a fejlődési sebességünket, a mai fejlődési sebességgel számított egy évszázadnyi fejlődés mindössze huszonöt naptári év alatt fog bekövetkezni.” (36.p.)

(*A három, egymást átfedő forradalom*) “A XXI. század első felét három, egymást átfedő forradalom fogja jellemezni - a genetika, a nanotechnológia és a robotika forradalma. Ezek fogják elhozni a korábban említett ötödik korszakot, a szingularitás kezdetét. Ma a “G” forradalom (genetika) korai szakaszában vagyunk. Az élet mögött rejlő információs folyamatok megértése révén kezdjük megtanulni biológiánk átprogramozását, hogy gyakorlatilag megszüntessük a betegségeket, drámaian meghosszabbítsuk az életet. (...) Az emberek azonban “másrendű robotok” maradnak, ami azt jelenti, hogy a biológia soha nem lesz képes felvenni a versenyt azzal, amit a technológia révén tudunk majd létrehozni, amint teljes mértékben megértjük a biológia működési elveit.

Az “N” forradalom (nanotechnológia) lehetővé fogja majd tenni, hogy áttervezzük, és molekuláról molekulára átépítsük a testünket, az agyunkat és a világot, amelyben létezzük, messze meghaladva a biológiai korlátokat. A legnagyobb közelgő forradalom az “R” (robotika); az emberi szintű robotok intelligenciája a miénkből fog származni, de messze meghaladja az emberi képességeket. Az “R” képviseli a legjelentősebb átalakulást, mivel az intelligencia a leghatalmasabb “erő” a világegyetemben. (...)

Noha mindegyik forradalom meg fogja oldani a korábbi átalakulások nyomán keletkezett problémákat, új veszélyeket is magával hoz. A “G” leszámol a betegségekkel és az öregedéssel, de egyben alapul szolgál új, biológiailag tervezett vírusfenyegetéseknek is. A teljes mértékben kifejlett “N” képes lesz megvédeni minket a biológiai veszélytől, de megteremti a saját önszaporodó fenyegetését, ami sokkal nagyobb lesz, mint bármilyen biológiai veszély. A teljesen kifejlett “R” révén meg fogjuk tudni védeni magunkat ezektől a fenyegetésektől, de mi fog megvédeni minket a miénket meghaladó, beteges intelligenciától? Van stratégiám ezeknek a problémáknak a megoldására, a 8. fejezet végén fejtem ki részletesen. Ebben a fejezetben azt vizsgálom meg, hogyan fog kibontakozni a szingularitás a három, egymást átfedő forradalom, a “G”, az “N” és az “R” révén.” (294-95.p.)

(A *humán géntechnológia lehetőségei* 296-323.p.) “Az élet összes csodája és betegségek összes nyomorúsága mögött meglepően tömör információs folyamatok, lényegében szoftverek rejlenek. Az egész emberi genom egy szekvenciális bináris kód, amely mindössze nyolcszázmillió byte információt tartalmaz. Mint korábban említettem, amikor hagyományos tömörítési eljárásokkal megszüntetjük óriási redundanciáját, mindössze harminc-százmillió byte marad, ami megfelel egy mai átlagos számítógépes szoftver méretének. (...) Ez a gépezet lényegében egy önmagát replikáló, nano nagyságrendű replikátor, amely felépíti mindazokat a bonyolult hierarchiájú struktúrákat, és egyre összetettebb rendszereket, amelyekből egy élőlény áll.

(...)

Már ma is elegendő információ áll rendelkezésünkre a betegségek és az öregedési folyamatok olyan mértékű lelassításához, hogy nemzedékek hozzám hasonló képviselői jó egészségben megérjék a biotechnológiai forradalmat. (...) Aubrey de Grey, a Cambridge Egyetem genetikai tanszékének tudósa energikus és nagy tudású hirdetője annak, hogy a biológia mögött rejlő információs folyamatok megváltoztatásával meg lehet állítani az öregedést. (...) De Grey “tervezett, elhanyagolható fokú öregedésnek” nevezi a célját – meg akarja akadályozni, hogy a test és az agy az idő múlásával egyre törékenyebb és betegebb legyen.

(...)

A közelmúltban kifejlesztett géntechnológiai eljárásoknak köszönhetően annak a határán állunk, hogy befolyásolni tudjuk a génexpressziót. A génexpresszió az a folyamat, amely révén adott sejtalkotórészek (konkrétan az RNS és a riboszómák) az adott genetikai mintát követve fehérjéket hoznak létre. Noha az emberi test minden sejtje tartalmazza a test génjeinek összességét, az adott sejt, például a hámsejt vagy egy hasnyálmirigy-szigetsejt, csak a genetikai információ rá vonatkozó töredék részéből kapja meg a jellemzőit. (...) A génexpressziót peptidek (maximum száz aminosavból áll molekulák) és rövid RNS-szálak szabályozzák. Sok, új jelenleg fejlesztés alatt álló terápia azon alapul, hogy a peptidek manipulálásával vagy kikapcsolatja velük a betegséget okozó gének expresszióját, vagy bekapcsolatja a kívánatos géneket, amelyek egyébként nem expresszálódnának egy adott sejt típusban.

(...)

Egy másik fontos támadási irány a sejtjeink, szöveteink, sőt akár teljes szerveink újránövesztése és testünkbe ültetése sebészeti beavatkozás nélkül. Ennek a “terápiás klónozás” technikának az egyik fő előnye az, hogy ezeket az új szöveteket és szerveket a saját sejtjeinkből leszünk képesek létrehozni, amiket a kialakulófélben levő fiatalító orvoslás révén már fiatalabbakká tettünk. Például képesek leszünk új szívsejteket létrehozni hámsejtekből, és a vérkeringésen keresztül bejuttatni őket a

szervezetbe. Idővel a meglévő szívsejtek helyét átveszik az új sejtek, és kapunk egy megfiatalított, "új" szívet, amit a saját DNS-ünk felhasználásával hoztunk létre.

(...)

A szomatikus génterápia a nem reproduktív sejtek génterápiája. Ez a biomérnökség Szent Grálja, ami lehetővé fogja tenni, hogy megváltoztassuk a sejtben lévő géneket azáltal, hogy új DNS-sel "fertőzzük meg" a sejtet, s ezzel gyakorlatilag új géneket hozunk létre. Az emberek génkészletének ellenőrzését gyakran összekapcsolják azzal az elképzeléssel, hogy befolyásoljuk az új nemzedékek, a "tervezett csecsemő" tulajdonságait. A génterápia igazi ígérete azonban génjeink születés utáni, felnőttkorban történő megváltoztatása, Blokkolhatjuk a nemkívánatos, betegségekre hajlamosító géneket, vagy újakat hozhatunk létre, amelyek lelassítják, vagy akár megfordítják az öregedés folyamatát.

(...)

A rák és az öregedés szempontjából egyaránt kulcsfontosságúak a telomerszakaszok, a kromoszómák végén található, ismétlődő DNS-szekvenciák. Akárhányszor osztódik egy sejt, ez a szakasz eggyel rövidül. Amikor egy sejt annyiszor osztódott, hogy a telomere egészen elfogy, nem lesz képes tovább osztódni, és elpusztul. Ha meg tudnánk állítani ezt a folyamatot, a sejtjeink örökké élnének. Szerencsére újabb kutatások megállapították, hogy ennek elérésére, egy egyszerű enzimre (telomerázra) van szükség. A trükk abban rejlik, hogy úgy adagoljuk a telomerázt, hogy ne okozzon rákot. A rákos sejteknek van egy génjük, mely telomerázt termel, és ez gyakorlatilag halhatatlanná teszi őket, a végtelenségig osztódhatnak. A rák elleni harchoz tehát az is hozzátartozik, hogy meggátoljuk a rákos sejteket a telomeráz termelésében. (...) Ha klónozott, meghosszabbított telomerú, kijavított DNS-ű sejteket juttatunk a szervezetbe, akkor beépülnek a régi sejtek közé. Ha ezt a kezelést újra és újra megismételjük, a szóban forgó szervet végül túlnyomórészt fiatal sejtek fogják alkotni. Egyébként is rendszeresen lecseréljük sejtjeinket, akkor miért ne cseréljük őket megfiatalított sejtekre a rövid telomerú hibásak helyett? Semmi sem indokolja, hogy miért ne ismételhettünk ezt a folyamatot a testünk összes szervével, miért ne változnánk egyre fiatalabbakká. (...) Amerikai és norvég tudósok a közelmúltban sikeresen átprogramoztak májsejteket hasnyálmirigysejteké. Egy másik kísérletsorozatban emberi hámsejteket alakítottak át úgy, hogy azok az immunrendszer sejtjeinek és az idegsejteknek számos tulajdonságával rendelkezzenek.

(Az éhezés felszámolása a világban) A klóntechnológia még az éhezésre is talál megoldást: húst és egyéb fehérjeforrásokat gyárakban is elő lehet állítani, állatok nélkül az állati izomszövet klónozásával. Az előnyei közé tartozna a rendkívül alacsony költség, a mai, nagyüzemi körülmények között termelt húsokban lévő féregirtó szerek és hormonok hiánya, a nagymértékben csökkenő környezeti hatás (a nagyüzemi állattartáshoz képest), a jobb tápanyagprofil, és az állatok szenvedésének megszűnése. Akárcsak a terápiás klónozás esetében, nem teljes állatokat klónoznánk, hanem csak testrészeket vagy húst, Lényegében az összes hús - több million tonna - ugyanattól az állattól származna.

(Nanotechnológiai forradalom 325-368 p.) "Bármilyen fontos is lesz a fent ismertetett biotechnológiai forradalom, a módszerek kiérlelése után szembesülnie kell a biológia saját korlátjaival. (...) A nanotechnológiai forradalom viszont végleg képessé tesz minket arra, hogy molekuláról molekulára tervezzük át, építsük újra testünket, az agyunkat és a minket körbevevő világot egyaránt. Ez a két nagy forradalom nagyrészt

átfedi egymást, de a nanotechnológia teljes megvalósulása nagyjából egy évtizeddel van lemaradva a biotechnológiai forradalom mögött.

(...)

A nanotechnológia konceptuális alapját Neumann János fektette le még az ötvenes évek elején, amikor megalkotta az egyetemes számítógéppel kombinált egyetemes konstruktoron alapuló, önsokszorosító rendszer egyik modelljét. (...) Eric Drexlerre maradt, hogy megteremtse a nanotechnológia modern tudományágát a nyolcvanas évek közepén írt disszertációjában. Drexler leírta Neumann kinematikus konstruktorát, és alkatrészeiként atomokat és molekulákat adott meg. Az 1992-es *Nanosystems - Nanorendszerek* - című könyvében lefektette a nanotechnológia alapjait, amelyekre a mai napig építkezünk. Drexler molekuláris összeállítója (assembler) szinte bármit képes létrehozni. Számítógép biztosítja az összeállítási folyamat irányításához szükséges intelligenciát; az utasítás-architektúra: egyetlen adattároló egyszerre rögzíti és továbbítja az utasításokat több billió molekuláris méretű összeállítónak (melyek mindegyike rendelkezik saját, egyszerű számítógéppel) Az adatokat egy központból sugárzó architektúra egy kulcsfontosságú biztonsági problémát is megold: az önsokszorosítási folyamatot le lehet állítani, ha irányíthatatlanná válna, elég csak a központi forrását kikapcsolni. Az önsokszorosításban rejlő veszélyeket figyelembe véve a Foresight Intézet (Drexler Intézete) által javasolt etikai standardokban szerepel a korlátolatlan önsokszorosítás tiltása, különösen természetes környezetben.

(...)

A molekuláris gyártórendszereket irányító szoftver tervezése maga is szinte teljességgel automatizálva lenne, akárcsak napjainkban a mikrochipek terve. A chiptervezők nem határozzák meg a milliárdnyi vezető és egyéb alkatrész mindegyikének pontos helyét, inkább csak a konkrét funkciókat és tulajdonságokat határozzák meg. A számítógépes tervezőrendszerek aztán maguk fordítják át ezt az információt a chip végső tervezetébe. (...) Az összeállító úgy hozná létre a molekuláris robotokat, hogy először legyárt belőlük egy kisebb mennyiséget, aztán ezekkel a robotokkal hozat létre további robotokat, míg csak el nem éri a kívánt mennyiséget. (...) A folyamat a biológiai rendszerek génkifejezésével (expressziójával) lenne analóg. Bár minden egyes sejtben ott van minden egyes gén, csak az adott sejtípus számára pontosan szükségesek kerülnének kifejezésre.

(...)

A molekuláris összeállító megvalósíthatóságára maga az élet a végső bizonyíték. Minél alaposabban átlátjuk az életfolyamatok információs alapját, annál több olyan ötletet fedezünk fel, amik az általános molekuláris összeállító tervezési követelményeire is alkalmazhatók. Nézzük csak meg, a biológia miként oldja meg a Drexler-összeállító tervének a kihívásait! A riboszóma egyszerre képviseli a számítógépet és az építő robotot. Az élet nem központosított adattárolót használ, hanem minden egyes sejtet ellát a teljes kóddal. Az élet adattárolói természetesen a DNS-szálak, a kromoszómákon elhelyezkedő egyes génekkel. Az utasítások kitarakását (az adott sejtípus számára nem szükséges gének blokkolását) a rövid RNS-molekulák és a génkifejezést vezérlő peptidek irányítják. (...) A biológia éppúgy gondosan ellenőrzött forrás és üzemanyagkészlettel dolgozik, melyeket az emésztőrendszerből nyer. (...) A nanoalapú sokszorosítók nagyságrendekkel gyorsabbak és erősebbek bármely biológiai rendszernél (...) A nanocsövek igen sokoldalú szerkezeti összetevőnek bizonyultak. A Lawrence Berkeley Egyetem Nemzeti Laboratórium tudósai nemrégiben nanocsövekből készült futószalagot mutattak be. A nanoméretű futószalag segítségével parányi indiumrészecskéket szállítottak egyik helyről a másikra.

(...)

A General Dynamics által a NASA számára elvégzett kutatás igazolta a nanoméretű, önsokszorosító gépek megvalósíthatóságát. A kutatók számítógépes szimulációk segítségével bizonyították, hogy a kinematikus sejtautomata névre hallgató, újrakonfigurálható molekuláris modulokból épített, molekuláris pontossággal felépülő robotok képesek önmaguk sokszorozására. (...) A müncheni Ludwig Maximilian Egyetem egy kutatócsoportja olyan "DNS-kezet" épített, amely képes kiválasztani egy adott fehérjét a többi közül, kötést létrehozni vele, majd parancsra eloldani. A molekuláris tárgyak irányított megragadása és elengedése újabb olyan tulajdonság, ami igen fontos a molekuláris nanotechnológiai összeállítás során. (...) A DNS-ből épített nanoméretű szerkezetek különösen lenyűgöző példája az a parányi kétlábú robot, amely mindössze tíz nanométer hosszú lábakon jár. A nanorobot a New York-i Egyetem két kutatója, Nadrian Seeman és William Sherman projektje, és úgy mozog, hogy eloldja a lábát a pályáról, előrelép, majd visszaköti lábát a pályára. Ez a projekt hatásosan demonstrálja, hogy a nanoméretű gépezetek képesek manőverek elvégzésére. (...) A nanorobotok tervezésének alternatív módszere az, ha a természettől tanulunk. A baktériumok természetes nanorobot méretű objektumok, és képesek a mozgásra, az úszásra és a folyadékok pumpálására. Linda Turner, a harvardi Rowland Intézet kutatója a baktériumok különféle feladatok elvégzésére alkalmas vékony karjaira (az ún. fimbriákra) fókuszál, és a baktériumok a karok segítségével szállítanak más nanoméretű tárgyakat, és keverik össze a folyadékokat. Egy másik megközelítésben a baktériumoknak csak a részeit használnák fel. Minthogy a baktériumok eleve számos eltérő funkciót ellátni képes nanoméretű rendszerek, a kutatás végső célja nem más, mint a baktériumok működésének visszafejtése, hogy az onnan ellesett tervezési elveket felhasználhassuk a saját nanoterveinkben is.

(...)

Különösen izgalmas az az alkalmazás, ami a nanorészecskék irányításával a test adott pontján képes kezelést végezni. A nanorészecskék a sejtfa lakba kormányozhatják a gyógyszereket, át a vér-agy-gáton. A montreali McGill Egyetem kutatói egy 25-45 nanométeres szerkezettel bíró nanopirulát mutattak be. A nanopirula elég kicsi ahhoz, hogy átjusson a sejtfa lalon, és egyenesen a sejten belül megcélzott struktúrához juttassa el a gyógyszert. A japán tudósok száztíz aminosavból álló nanoketreceket hoztak létre. A ketrecekben gyógyszermolekulák találhatóak. Minden egyes nanoketrec felszínéhez egy-egy olyan peptid kapcsolódik, amely az emberi test megadott pontjaival létesít kötést. Az egyik kísérletben a tudósok olyan peptidet használtak fel, amelyik az emberi májsejtek egy meghatározott receptorával alakít ki kötést. (...) Nanoméretű csomagokat lehetne arra tervezni, hogy a bennük rejlő gyógyszer megvédjék az emésztőrendszerétől, és adott helyre szállítsák, aztán összetett módon adagolják, azt sem kizárva, hogy az esetleg a testen kívülről érkező utasításoknak engedelmesskednek. A floridai Alachuában található Nanotherapeutics által kifejlesztett, alig pár tucat nanométer vastag, biológiailag lebontható polimer ezt a megközelítést használja. (...) A Texasi Egyetem kutatói olyan nanobot méretű cellát hoztak létre, amely egyenesen az emberi vérben található glükóz-oxigén reakció révén állít elő elektromos áramot, A "vámripírobot" néven emlegetett cella kellő energiát termel a hagyományos elektronikus szerkezetek működtetéséhez, és talán fel lehet használni a jövőben a vérben keringő nanobotok működtetéséhez is.

(...)

"A nanogyógyászati beavatkozások nettó hatása a biológiai öregedés minden aspektusának leállítására mellett kiterjed arra is, hogy a páciens testének adott biológiai állapotát – a "korát" – az általa kívánt új biológiai állapotra - "új életkorra" -

cseréljük. Ezáltal elvágja a naptár szerint eltelt idő és a biológia egészség közti kapcsolatot. Jó néhány évtized múlva mindennaposak lesznek az efféle beavatkozások. Az éves vizsgálatok és tisztítókúrák, és néhány nagyobb javítás elég lesz ahhoz, hogy a biológiai korunkat évente egyszer visszaállítsák arra a nagyjából azonos fiziológiai korra, amit választunk, Persze balesetben még mindig meghalhatunk, de legalább tízszer olyan hosszú ideig élünk, mint jelenleg.” (Robert A. Freitas Jr.)

Robert Freitas, a nanotechnológia elméletének egyik úttörője és a nanogyógyászat (azaz a biológiai rendszereink molekuláris méretű konstrukciók segítségével történő átkonfigurálásának) egyik fő támogatója olyan robotokat tervezett, melyek lecserélhetnék az emberi vértesteket, és több százszor vagy több ezerszer hatékonyabbak lehetnének biológiai megfelelőiknél. Freitas respirocitái (robotvörösvértestei) segítségével egy futó lélegzétvétel nélkül tizenöt percen át bírná az olimpiai sprintet. DNS-javító robotjai képesek lennének kijavítani a DNS-másolási hibákat, vagy esetleg szükség szerint megváltoztatni a DNS-t. (...) Bár Freitas koncepcióit még pár évtizedig nem tudjuk megvalósítani, máris jelentős előrelépések történtek a véráramba juttatható készülékek terén. A chicagoi Illinois-i Egyetem kutatói például patkányokban sikeresen gyógyították az 1-es típusú cukorbetegséget hasnyálmirigy-szigetsejteket tartalmazó, nanotervezett gépezettel. A készüléken hét nanométer átmérőjű pórusok engedik ki az inzulint, de nem engedik be azokat az antitesteket, amelyek elpusztítanák az inzulint termelő sejteket.

(Robotika forradalma - erős mesterséges intelligencia 374-426 p.) “Míg a GNR “R”-je a robotikát jelenti, a valódi kérdés az erős mesterséges intelligencia (az emberi intelligenciát meghaladó intelligencia) létrejötte. A robotika hangsúlyozása csak azért érdekes, mert az intelligenciámnak testre van szüksége, egy fizikai jelenlétre ahhoz, hogy kapcsolatba léphessen a világgal. Nem értek egyet azonban a fizikai jelenlétnek a hangsúlyozásával, mert úgy hiszem, a központi probléma az intelligencia. (...) Az emberi tudás webre vándorlásával a gépek képesek lesznek olvasni, megérteni és összegezni minden emberi-gépi információt. Az emberi agy merev architektúráját tekintve nincsen kapacitásunk (vagy időnk) minden, egyre specializálódó területen a legmagasabb szintű képességet kifejleszteni és alkalmazni. A nem biológiai intelligencia ezzel szemben képes lesz elérni és meghaladni az emberi képességek csúcspontját az élet minden területén.

Az erős mesterséges intelligencia teljes nanotechnológiához vezet majd (molekuláris összeszerelők formájában, amelyek az információt fizikai terméké alakítják). Azonban azt hiszem, hogy a teljes MNT (molekuláris nanotechnológus) az erős mesterséges intelligencia előtt fog megszületni, habár csak néhány évvel (a nanotechnológia 2025 körül, az erős mesterséges intelligencia 2029 körül). Amint a mesterséges erős MI elkezd sok másik mesterséges intelligenciát gyártani, az utóbbiak már képesek lesznek megérteni és továbbfejleszteni a saját felépítésüket, és így gyorsan egy sokkal nagyobb kapacitású, sokkal intelligensebb mesterséges intelligenciává fejlődni, és ez a körforgás akármeddig folytatódhat. Az egyes ciklusok nemcsak, hogy egy sokkal intelligensebb mesterséges intelligenciát hoznak létre, de mind kevesebb időbe kerülnek majd, mint az azt megelőző ciklusok. Amint megalkotjuk az első gépet, amely átmegy a Turing-teszten (2029 körül), az azt követő időszak a konszolidációról fog szólni, amikor is a nem biológiai intelligencia sebes fejlődésbe kezd. Azonban a szingularitással járó soha nem látott expanzió, melyben az emberi intelligencia megmilliárdszorozódik, nem történik meg a 2040-es évek közepéig.

(A mesterséges intelligencia eszköztára: neurális hálók és genetikai algoritmusok) A kulcs az a neurális hálóhoz, hogy meg kell tanulnia a céltárgyát. Mint az emlősgyagok, amelyekről nagyjából modellezték, a neurális hálók kezdetben ostobák. A neurális háló tanítója - aki lehet egy ember, egy számítógépprogram vagy talán egy másik, érettebb neurális háló, amely már megtanulta a leckéjét – jutalmazza a tanuló neurális hálót, amikor jó eredmény ad, és megbünteti, amikor rosszat. Ezt a visszajelzést a tanuló neurális háló arra használja, hogy beállítsa az interneurális kapcsolatok erősségét. A jó válasszal összefüggő kapcsolatok erősödnek, a rossz választ adók gyengülnek. Idővel a neurális háló átszervezi magát ahhoz, hogy tanítás nélkül is a jó választ adjon. A kutatások bebizonyították, hogy a neurális hálók még a megbízhatatlan tanárokkal is képesek megtanulni a leckét. Ha a tanár csak hatvan százalékban tudja a helyes választ, a tanuló neurális háló még abból is tanul. Egy erős, jól megtanított neurális háló széles körű emberi mintafelismerést képes emulálni. A többrétegű neurális hálókat használó rendszerek megdöbbentő eredményeket produkálnak az olyan mintafelismerési feladatok széles körében, mint például a kézírás, az emberi arcok, hitelkártya-megterhelésekhez hasonló kereskedelmi csalások, és sok egyéb dolog felismerésében.

A *genetikai algoritmusok* (GA) a természet által ihletett másik önszerveződő paradigmához tartoznak, amelyek lemásolják az evolúciót, még a szexuális úton való szaporodást és a mutációkat is. Először is meghatározzuk, mily módon tudunk megfelelő megoldást adni a problémára. Ha a probléma egy repülőgépmotor tervparamétereinek optimalizálása, meghatározzuk a paraméterlistát (minden paraméterhez megfelelő számú bitet rendelve). Ezt a listát tekintjük a genetikai algoritmus genetikai kódjának. Majd véletlenszerűen több ezer vagy még több genetikai kódot generálunk. Minden ilyen genetikai kódot (amely egy sor tervparamétert határoz meg) egy szimulált “megoldási” organizmusnak tekintünk. Ekkor minden szimulált organizmust kiértékelünk egy szimulált környezetben egy meghatározott módszer használatával. Ez az értékelés a genetikai algoritmus sikerének a kulcsa. A példánkban minden megoldási organizmust egy repülőgépmotor-szimulációra alkalmaznánk, és meghatároznánk, milyen sikeres az adott paraméterkészlet a számunkra érdekes kritériumok szempontjából (üzemanyag fogyasztás, végsebesség és így tovább). A legjobb megoldó organizmusos (a legjobb tervek) fennmaradnak, és a többi megsemmisül. Ezután minden fennmaradó organizmust addig szaporítunk, amíg újra el nem érünk egy meghatározott példányszámot.

A GA kulcsa az, hogy az emberi tervező nem közvetlenül programozza a megoldást, hanem hagyja, hogy az spontán módon jöjjön létre a szimulált verseny és javítás ismétlődő folyamatában. Mint már tárgyaltuk, a biológiai evolúció okos, de lassú folyamat, így intelligenciájának felerősítéséhez megtartjuk éleslátását, míg nagyban felgyorsítjuk az ütemét. A számítógép elég gyors ahhoz, hogy sok generációnyi változást szimuláljon órák, napok vagy hetek leforgása alatt. A neurális hálókhoz hasonlóan a GA-k útján hasznot húzhatunk a kaotikus adatokban rejlő finom, ám mélyreható mintákból. A genetikai algoritmusok a káosz- és komplexitáselmélet részeként, egyre inkább alkalmasak egyébként követhetetlen üzleti problémák megoldására, például komplex beszállítói láncok optimalizálására. Úgy tudjuk, a 2001. szeptember 11-i terrortámadásokat a Nemzetbiztonsági Hivatal mesterséges intelligencia-alapú Echelon rendszere előre jelezte, amely a hivatal masszív kommunikációs tevékenységet figyelő rendszerének eredményeit elemzi. Sajnos, az Echelon figyelmeztetéseit az emberi felelősök nem vették figyelembe, amíg már túl késő volt.

(Természettudományok, matematika) A Walesi Egyetem egy eredeti elméleteket megfogalmazni képes mesterséges intelligencia-alapú rendszert ötvöző “robottudóst” fejlesztett ki, amely képes automatikusan kísérleteket végrehajtani, és egy okfejtő egységgel is rendelkezik, amely kiértékeli az eredményeket. A robottudós által kitalált kísérletek háromszor olcsóbbak lettek, mint az emberi tudósok által megalkotottak. A gépet egy csoport emberi tudós ellen tesztelve bebizonyosodott, hogy a gép felfedezései egy szinten álltak az emberekével.

(Fordítórendszerek) A számítógépes fordítás fokozatosan fejlődik, Franz Josef Och, a Dél-Kaliforniai Egyetem számítógéptudósa kifejlesztett egy technikát, amely képes létrehozni egy új nyelvi fordítórendszert bármilyen két nyelv között órák vagy napok alatt, mindössze egy “rosette”-i köre van szüksége – egy szövegre az egyik nyelven és a fordításra a másikon –, bár az igaz, hogy ebből a kettőből több millió szóra. Egy önszerveződő technika használatával a rendszer képes megalkotni a saját statisztikai modelljeit arról, hogyan lett lefordítva a szöveg az egyik nyelvről a másikra, és mindkét irányban továbbfejleszteni ezeket a modelleket.

(Hogyan alkotjuk meg az erős mesterséges intelligenciát?) A 2020-as évek végére részletes modelljeink és szimulációink lesznek az emberi agy minden területéről. Egészen mostanáig az agyba való bekémlelés eszközei nem rendelkeztek térbeli és időbeli dimenzióval, sáv szélességgel stb. ahhoz, hogy az eléggé részletes modellek megalkotásához megfelelő adatokat gyűjtsenek. A 2020-as évek végére képesek leszünk leképező és érzékelő nanorobotokat küldeni az agy kapillárisaiba, hogy belülről is letapogassuk. Az erős mesterséges intelligencia forgatókönyvének egyik egyszerű állítása az, hogy az emberi intelligencia működésének alapelveit az agyi területek visszafejtéses megismeréséből fogjuk kinyerni, és hogy ezeket az alapelveket a biológiai emberi agynak megfelelő szintű működésre képes számítógépes platformokon fogjuk alkalmazni. Már létezik hatékony eszközkészletünk a gyenge mesterséges intelligenciához. Ezen módszerek folyamatos finomításával, az új algoritmusok kidolgozásával és a többféle módszer bonyolult architektúrákhoz való alkalmazásával a gyenge mesterséges intelligencia nem is lesz olyan gyenge.

(Az erős mesterséges intelligencia hatásai 433-564 p.) “A szingularitás közeledtével ismét fontolóra kell vennünk az emberi élet milyenségére vonatkozó elképzeléseinket, és újra kell tervezni intézményeinket. Például a “G”, “N” és “R” egymásba kapcsolódó forradalmi emberi testünk 1.0-s változatát sokkal tartósabb, többre képes 2.0-s hasonmásokká alakítják át. Nanorobotok milliárdjai fognak mozogni testünk és agyunk véráramában. A testben megsemmisítik a kórokozókat, kijavítják a DNS-hibákat, eltávolítják a káros anyagokat, egészség javítását célzó feladatokat sokaságát végzik el, és mindezek következtében meghatározatlanul hosszú ideig élhetünk öregedés nélkül. (...) A tanulás először online környezetbe tevődik át, de mihelyt agyunk is online lesz, új ismereteket és készségeket is le tudunk tölteni. A munka szerepe - a zenétől és a művészetektől a matematikáig és a tudományokig - mindenféle tudás létrehozása lesz. A játék ismereteket teremt, így nem lesz nyilvánvaló különbség a munka és játék között.

(...)

Az emésztőrendszer áttervezése: a tápanyagokat speciális metabolikus nanorobotok fogják közvetlenül a véráramba juttatni, miközben a vérben és testünkben lévő érzékelők vezeték nélkül kommunikálva dinamikus információt szolgáltatnak a

mindenkor szükséges táplálékról. Az egyik forgatókönyv szerint övünkön vagy a trikónkon fogunk a testbe bőrön vagy más testüregen keresztül bejutó, táplálékot szállító, nanorobotokkal feltöltött speciális tápanyagkészüléket hordani. De az is fontos, hogy a testen belül tartsunk fenn bőséges tartalékokat az összes szükséges anyagból. A test 1.0-s változata nagyon korlátozottan teszi ezt, például a vérben csak néhány percre elég oxigént tárol, míg a glikogénben és más tartalékokban levő kalória, energia mindössze pár napra elegendő. A 2.0-s változat lényegesen nagyobb tartalékokkal rendelkezik, biztosítva, hogy a metabolikus forrásoktól sokkal hosszabb ideig is el lehessünk választva. Vérünk az egyik olyan átható rendszer, amely már tárgya a visszafejtésen alapuló átfogó konceptuális újratervezésnek. Korábban említettem Rob Freitas vörösvértestjeink, vérlemezkéink és fehérvértestjeink helyettesítését célzó nanotechnológiai-alapú terveit. Respirocitái (robotikus vörösvértestjei) lehetővé teszik, hogy órákon keresztül életben maradjunk oxigénbevitel nélkül. Freitas tervei között találunk saját mobilitásukról gondoskodó, önmeghajtó nanorobotikus vértesteket is. Ha a vér önállóan mozog, kiküszöbölhetők a központi pumpálásához szükséges rendkívüli nyomás következtében fellépő mérnöki jellegű problémák is (így a szív feleslegessé válik a test 2.0-s változatában.). A tüdőt az oxigénellátást jócskán feljavító respirocitákkal, oxigént szolgáltatató és széndioxidot eltüntető nanorobotokat használva tudjuk kiváltani.

(...)

(*Akkor mi marad?*) Tétélezzük fel, hogy a korai 2030-as években vagyunk, eltávolítottuk a szívet, tüdőt, a vörös- és fehérvérsejteket, vérlemezkéket, hasnyálmirigyet, pajzsmirigyet és az összes hormontermelő szervet, vesét, húgyhólyagot, májat, alsó nyelőcsövet, gyomrot, vékony-és vastagbelet. A csontváz, a bőr, a nemi szervek, az érzékszervek, felső nyelőcső és az agy marad. Nanorobotok összekapcsolásával egy napon azonban lehetővé válik a csontváz fokozatos, beavatkozás nélküli feljavítása, végső fokon kicserélése. Az emberi test 2.0-s változata erős, szilárd és önjavító lesz.

(...)

(*Az emberi agy áttervezése*) Tudósok kísérleteznek “kvantumpöttyökkel” - fotoinduktív (fényre reagáló) félvezető anyagokat tartalmazó parányi chippekkel – is, amelyeket olyan peptidekkel vonnak be, amelyek képesek az idegsejtek felszínének meghatározott pontjaihoz kötődni. Ezzel lehetővé válik, hogy a kutatók az adott hullámhosszú fény segítségével (például gyógyszeradagolásnál) távolról hozzanak működésbe egyes idegsejteket, kiiktatva a beavatkozást igénylő külső elektródákat. Az emberi test 2.0-s változatának forgatókönyve egy régi trend folytatása, mely során egyre bensőségesebb kapcsolatba kerülünk a technológiánkkal. A számítógépek kezdetben távoli, hatalmas gépek voltak, amelyeket légkondicionált termekben őriztek, és kezeltek fehér köpenyes technikusok. Aztán az asztalunkra, majd a karunk alá költöztek, most meg a zsebünkben vannak. Hamarosan rutinszerűen berakjuk őket a testünkbe, az agyunkba. 2030-ra inkább leszünk nem biológiaiak, mint biológiaiak. Mint ahogy a harmadik fejezetben tárgyaltam, 2040-re a nem biológiai intelligencia többmilliárdszor nagyobb lesz a biológiaiainál.

(...)

(*Az emberi test 3.0 -s verziója*) Úgy képzelem, az emberi test 3.0-t - a 2030-as és a 2040-es években – sokkal radikálisabban alakítjuk majd ki. Minden egyes alrendszer újrafarmálása helyett - gondolkodásunk biológiai és nem biológiai részének együttes alkalmazásával – lehetőségünk lesz átalakítani a testünket a 2.0-s változat tapasztalatai alapján. Az 1.0-ból a 2.0-ba való átmenethez hasonlóan a 3.0-ba való átmenet is fokozatos lesz, sok egymással versengő elképzeléssel.

A 3.0-s változat egyik tulajdonságaként a test megváltoztathatóságát képezem el. Ezt virtuálisvalóság-környezetben nagyon könnyen meg tudják tenni, de azok az eszközök is rendelkezésünkre fognak állni, amelyekkel tényleges valóságban is kivitelezhetjük. Az MNT-alapú (molekuláris nanotechnológia-alapú) gyártás magunkba integrálásával gyorsan, tetszés szerint módosíthatjuk fizikai megjelenésünket. Tehát az emberi test 3.0 a mai szabványok szerint emberinek fog tűnni, viszont mivel sokkal formálhatóbb lesz, az idő előrehaladtával kitágul majd a szépségről alkotott elképzelésünk. (...) J. Storrs Hall olyan „fogleteknek” (kb. önszerveződő nanobotok felhőjének az angol *fog* (köd) szó nyomán) elnevezett nanorobotokról írt, amelyek egymással összekapcsolódva sokféle struktúrát képesek létrehozni, és gyorsan át tudják alakítani ezeknek a struktúráknak a felépítését. Azért nevezi *fogleteknek*, mert ha kellő sűrűségben vannak jelen egy területen, képesek különféle hang- és vizuális hatásokat létrehozni a hang és a fény manipulálásával. Lényegében külső (azaz fizikai világbeli) nem pedig belső (idegrendszerbeli) virtuálisvalóság-környezeteket hoznak létre. Egy személy képes módosítani velük a testét vagy a környezetét - habár mivel a *fogletek* a hangot és a képeket kontrollálják, e változások egyike-másika valójában csak illúzió. Hall fogletjei konceptuális szinten olyan valódi, képlékeny testeket képesek létrehozni, melyek felveszik a versenyt a virtuális valóságbeli testekkel.

A 2030-as forgatókönyv szerint a nanotechnológia teljes belemerülést kínál. tökéletesen meggyőző virtuális valóságról fog gondoskodni. A nanorobotok az érzékszervi idegsejtjeink közötti kapcsolat fizikai közelségébe pozícionálják magukat. Ha a tényleges valóságban akarunk élményeket szerezni, a nanorobotok egyszerűen ott maradnak, ahol vannak (a hajszámlerekekben) és nem csinálnak semmit. Ha be akarunk lépni a virtuális valóságba, elfojtják és a virtuális környezethez illő jelekkel helyettesítik a valódi érzékszerveink felől érkező összes inputot. Ugyanis a test felől jövő - másodpercenként több száz megabitnyi – input érintésre, hőmérsékletre, savszintekre, a táplálék útjára és más fizikai eseményekre vonatkozó információt ábrázol, áthalad a Lamina I. gerincvelői terület idegsejtjein, majd átmegy a hátsó ventromediális magon, és az agykéreg két inzularis régiójába érkezik. Ha hibátlan a kódolás - az agy visszafejtésére tett fáradozásainkból tudni fogjuk, hogyan tegyük azzá - az agy valódiként éli meg a mesterséges jeleket. (...) Mivel változtatni tudjuk a megjelenésünket, és sikeresen más személlyé válhatunk, a virtuális valóságban nem korlátozódunk egyetlen személyiséggé. Egyszerre válogathatunk különféle testek között, különféle személyek részére. Szüleink valamilyenek látnak, míg párunk egy másik testünkkel él át élményeket.

(A tudat kitágítása) 2030 körül a nanobotok legfontosabb alkalmazási területe elménk kitágítása lesz biológiai és nem biológiai intelligenciánk egyesítésén keresztül. Jelenlegi agyunk viszonylag változatlan szerkezettel bír. Jóllehet a tanulási folyamat természetes részeként az idegsejtek közötti kapcsolatokhoz és az ingerületátvivő anyagok koncentrációjához mintázatot adunk, az emberi agy mai teljes kapacitása erősen korlátozott. A masszívan elosztott nanobotokon alapuló agyi beültetések jelentős mértékben kitágítják memóriánkat, illetve mérhetetlenül feljavítják az összes érzékszervi, mintafelismerő és kognitív képességünket.

(...)

A nem biológiai létezés felé haladva egyre gyarapodnak az önmagunk másolatának elkészítésére (tudásukat, képességeinket és személyiségünket megalapozó mintázatok tárolására) alkalmas eszközök, s mindezek következtében meg tudjuk majd szüntetni a legtöbb ismert halálokat. Az agyfeltöltésről a negyedik fejezetben számoltam be. A

közvetlen agyátvitel forgatókönyve az emberi agy (valószínűleg belülről történő) beszkeneléséből, az összes szembetűnő részlet rögzítéséből és az agy állapotának másfajta - feltehetően sokkal hatékonyabb - számítógépes formában történő ismételt megvalósításából áll. Kivitelezhető eljárás lesz, és a legvalószínűbb hogy a 2030-as évek végére valósul meg. Jelenleg emberi hardverünk összeomlásakor életünk szoftvere – személyes “elmefájlunk” – is vele pusztul el. Viszont abban az esetben, ha birtokoljuk (idegrendszerünk többi részével, belső rendszerünkkel és az elmefájlokban lévő más szerkezetekkel együtt) az agynak hívott mintázatokban kifejezett több billiárdnyi információbyte tárolására és újratárolására szükséges eszközöket, nem lesz többé így. Elmefájlunk élettartama ekkor már nem függ egyedi hardverek folyamatos életképességétől (például a biológiai test és agy túlélésétől). A szoftveralapú emberek végül jócskán túllépnek a jelen emberének korlátjain. Elménk más médiumra másolása számos filozófiai kérdést vet fel, például, hogy tényleg én vagyok-e, vagy valaki más, akinek éppen sikerült összes gondolatom és tudásom birtokába jutni. (...) Szellemi szoftverünk korszakokon keresztül a túlélés miatt kérlelhetetlenül össze volt kapcsolva biológiai hardverünkkel. Azzal a képességünkkel, hogy információfeldolgozásunk összes részletét tárolni tudjuk, és újraformálhatjuk, tényleg szétválna egymástól halandóságunk két aspektusa.

(Terjeszkedés a Naprendszeren túl) Milyen hamar terjeszthetjük ki intelligenciánkat a Naprendszeren túlra? Mint már láttuk, ennek az évszázadnak a végére a Földön a jelen lévő nem biológiai intelligencia több billiószor fejlettebb lesz, mint a biológiai, így nem lesz értelme hús-vér embereket küldeni egy hasonló küldetésre. Nem csupán arról van szó, hogy a biológiai emberek robotszondákat küldenek maguk helyett. Az emberi civilizáció addigra talán minden szempontból nem biológiai jellegűvé válik. Elegendő lenne, ha a szondák önszokszorosító nanobotok lennének. Több billió rajokban indíthatnánk útnak őket, aztán ezek a “magok” meggyökerezhetnének más bolygórendszerekben, és megfelelő anyagok - szén és más szükséges elemek - fellelésével sokasodhatnának, illetve másolatokat készíthetnének magukról. Letelepedésük után a nanobot-kolóniák pusztán információátvitel útján megszerezhetnék az intelligenciájuk optimalizálásához szükséges további információkat, ami csupán energia, nem pedig anyagtovábbítást jelent, így fénysebességgel végrehajtható.

(A tudat nyugtalanító kérdése) A 2020-as évek második felére befejezzük az emberi agy visszafejtését, amellyel az emberek komplexitását és kifinomultságát elérő, majd meghaladó - érzelmi intelligenciával is rendelkező - nem biológiai rendszereket teremthetünk. Egy másik forgatókönyv szerint feltölthetnénk egy létező ember mintáit egy megfelelő nem biológiai, gondolkodó szubsztrátumba. A harmadik, talán legérdekesebb forgatókönyv azt jósolja, hogy az emberek fokozatosan, de végérvényesen átalakulnak biológiai lényekből nem biológiai lényekké. Ez már elkezdődött a rokkantságot és betegségeket kiküszöbölő neurális implantátumok megjelenésével. Ezek után az először orvosi és öregedésmegelőző céllal kifejlesztett, véráramba beoltott nanobotok következnek. Később náluk is kifinomultabb nanobotok jelennek meg, amelyek kapcsolatba lépnek biológiai neuronjainkkal, felerősítik az érzékeinket; vitulis valóságot szolgáltatva az idegrendszeren belül, segítve az emlékezetünket és egyéb rutinszerű kognitív feladatokat látva el. Ekkora már kiborgokká válunk, és erről az idegrendszerünkbe épített ugródeszkáról indulva intelligenciánk nem biológiai része exponenciálisan fejleszti majd képességeinket. (...)

Továbbá ezek a nem biológiai lények képesek lesznek meggyőzni más embereket (biológiai, nem biológiai vagy a köztes életformákat) arról, hogy tudatosak.

(...)

Létezik egy másik, a tudattal kapcsolatos kérdés is: a saját identitásunk. Korábban tárgyaltam annak lehetőségét, miként tudnánk feltölteni egy egyén elméjének mintáit - a tudását, a képességeit, a személyiségét, az emlékeit - egy másik szubsztrátumba (...) Ki is vagyok én? Tudjuk, hogy legtöbb sejtünk hetek leforgása alatt megújul, és még a viszonylag hosszú ideig külön sejteket alkotó neuronjaink is havonta lecserélik minden alkotó molekulájukat. Így tehát teljesen más anyagból vagyok, mint egy hónappal ezelőtt, és csupán az anyag elrendezésének a terve állandó. (...) Bár a másolat mintája ugyanaz lenne, mint az enyém, ám nehéz volna azt állítania, hogy a másolat én vagyok, hiszen még én is léteznék ugyanakkor.

A GNR mélyen összefonódó lehetősége és veszélye (565-619.p.) “Bill Joy (a Java programnyelv egyik kifejlesztője) azt javasolta, hogy korlátozzuk a túl veszélyes technológiákat. Az önreplikáns nanotechnológiát illetően például tiltást javasolt, hasonlóan mint a nanotechnológia két úttörője, Eric Drexler és Christine Peterson. Joy azt is javasolja, hogy ne tegyék közzé a neten a kórokozók génszekvenciáját, és az is szeretné, ha a tudósok önként alkalmaznának bizonyos fokú szabályozását, mert ha megvárjuk a katasztrófát, akkor azután már sokkal súlyosabb és nagyobb kárt okozó szabályozást kell majd elfogadniuk. (...) A veszélyes replikátorok könnyen túl erősek, parányiak és gyorsan terjedőek lehetnek ahhoz, hogy megállítsuk őket – legalábbis, ha nem készülünk fel. (Eric Drexler)

(...)

Az egyik nagy figyelmet kapott valós veszély a nanobotok korlátlan replikációja. Ahhoz, hogy a nanobot-technológia hasznos legyen, több billió ilyen apró, intelligens eszközre van szükség. Ennek a mennyiségnek az eléréséhez muszáj lesz képessé tenni őket önmaguk lemásolására, gyakorlatilag ugyanazzal a módszerrel, ahogy a biológiai világban történik (ahogy a megtermékenyített petesejtből több billió sejt lesz az emberi testben). És ahogy a biológiai sejtosztódás is rossz irányt vehet (a rák esetében), ami akár halált is okozhat, a nanobotok önreplikációját vezérlő mechanizmus meghibásodása - az ún. szürkemassza-forgatókönyv - minden fizikai entitásra, biológiára és egyébre veszélyt jelentene.

Az élőlények – köztük az emberek - lennének az elsődleges áldozata az exponenciálisan terjedő nanobottamadásnak. A nanobottervezés a szén használja alapvető építőelemként. A szénmolekulák képesek láncokba, cikkekbe, gyűrűkbe, nanocsövekbe, lapokba, gömbökbe és számos egyéb alakzatba rendeződni. Mivel a biológia ugyanígy használja fel a szén, a hibásan működő nanobotok ideális alapanyagforrásnak fogják látni a Föld biomasszáját. Meddig tartana egy elszabadult, önreplikáló nanobotnak elpusztítani a Föld biomasszáját? Egy darab önreplikáló nanobotban józan becslés szerint körülbelül 10 a hatodikon szénatom található. Ennek a rosszindulatú nanobotnak tehát 10 a harminckilencediken számú másolatot kellene készítenie magáról ahhoz, hogy feleméssze a biomasszát. Ezt pedig 130 replikálással érheti el (melyek mindegyike megkétszerezi az elpusztított biomassza mennyiségét). Rob Freitas becslése szerint egy replikáció minimális időtartama körülbelül száz másodperc lenne, tehát 130 replikációs ciklushoz mintegy három és fél óra kellene. Ugyanakkor a pusztítás valódi sebessége kisebb lenne, mivel a biomassza nem hatékonyan van tárolva. A korlátozó tényező a pusztítás frontjának mozgása lenne. A

nanaobotok kis méretük miatt nem képesek túl nagy sebességre. Valószínűleg hetekig is eltartana, míg körbeérnének a bolygón.

(...)

A jövőbeli MNT-gyártóeszközöket meg lehet alkotni olyan biztonsági intézkedésekkel felvértezve, amelyek meggátolnák az önreplikáns nanoeszközök létrehozását. De bizonyos keretek között azért szükség lesz az önreplikálásra. Az önreplikálás képességére ahhoz is szükség van, hogy a nanobotok gyorsan kiterjessék az intelligenciát a Földön túlra, ahogy arról a hatodik fejezetben írtam. A nemkívánatos önreplikálás elleni óvintézkedéseket - például a "szétszórt architektúrát" - azonban az elszánt ellenség, a terroristák kijátszhatják. Freitas számos katasztrofális nanobot-forgatókönyvet is leírt. Az általa "szürke-plankton" forgatókönyvnek nevezett esetben a nanobotok a víz alatt, CH₄ (metán) formájában tárolt, illetve a tengervízben feloldva található CO₂ formában lévő szenet használnának fel. Az óceánban körülbelül tízszer annyi erőforrást találnának, mint a Föld biomasszájában. A "szürke zuzmó" forgatókönyvben a sziklákból és a kövekből nyernék ki a szenet.

(...)

Az is lehetőség, hogy halálos mérgeket előállító géneket adnak hozzá olyan könnyen terjedő vírusokhoz, mint a közönséges nátha és influenza, és ez újabb egzisztenciális fenyegetést jelent. (...) A genetikailag módosított, rosszindulatú vírusok ablaka a 2020-a években fog bezáródni, amikor rendelkezésünkre áll majd a nanobot-alapú, teljes mértékben hatékony antivírus-technológia. Ám az önreplikálódó nanaobotok pedig sokkal nagyobb veszélyt jelentenek majd, mint a biológiai alapúak. A rosszindulatú nanobotok ablakát végül az erős mesterséges intelligencia fogja bezárni, de nem meglepő módon a "nem barátságos" MI még nagyobb egzisztenciális veszélyt fog jelenteni, ahogy arra később kitérek.

(Minél kisebb a kölcsönhatás, annál nagyobb a robbanási potenciál) A közelmúltban vita alakult ki a jövőbeli, nagy energiájú részecskegyorsítók azon képessége kapcsán, hogy szubatomi szinten transzformált energiaállapotok láncreakcióját indíthatják el. Ennek eredményeként a folyamat egyre növekedve széttépne minden atomot a galaktikus környezetünkben. Több ilyen forgatókönyv is született, köztük azzal a lehetőséggel, hogy létrehozzunk egy fekete lyukat, amely elnyeli a naprendszerünket. Ezeknek a forgatókönyveknek az elemzése azt mutatta, hogy igen kicsi ennek a valószínűsége, bár nem minden fizikus ilyen derűlátó a veszélyeket illetően. Gondoljunk arra, hogy valóban egyre kisebb méretskálán egyre nagyobb energiájú jelenségeket találtunk. Alfred Nobel molekulák kémiai kölcsönhatását próbálgatva fedezte fel a dinamitot. Az atombomba, amely több tízezerszer erősebb a dinamitnál, nagy atomok nukleáris kölcsönhatásán alapul. Az atombombánál több tízezerszer erősebb hidrogénbomba még kisebb léptékben működik: kis atomokkal. Noha ebből a felismerésből nem feltétlenül következik, hogy léteznek még erősebb destruktív láncreakciók a szubatomi részecskék szintjén, legalábbis elképzelhetővé teszik a következtetést.

(A lemondás eszméje) Úgy gondolom, hogy megfelelő szintű lemondásnak helyet kell kapnia a XXI. századi technológiák veszélyeire adott etikai válaszunkban. Így a nanotechnológusok lemondanak azoknak a fizikai entitásoknak a kifejlesztéséről, amelyek a természeti környezetben képesek az önreplikációra. Véleményem szerint két kivétel létezik e szabály alól. Előbb-utóbb létre kell hoznunk a nanotechnológia-alapú bolygósztintű immunrendszert (a természeti környezetbe beágyazott nanobotokat, amelyek megvédnek bennünket az elszabadult önreplikáló

nanobotokból. A másik kivétel a naprendszerünkön kívüli bolygórendszerek felderítésére bevetett, önreplikáló nanobotokon alapuló szondák iránti igény.

A hasznos etikai vezérelvek egy másik kitűnő példája azoknak az önreplikáló entitásoknak a betiltása, amelyek tartalmazzák az önreplikáláshoz szükséges saját kódjukat. A Ralph Merkle nanotechnológus által “szétszórt architektúrának” nevezett rendszerben az ilyen entitásoknak egy központi biztonságos szerverről kellene beszerezniük ezt a kódot, ami elejét vehetné a nemkívánatos replikációknak. A szétszórt architektúra lehetetlen a biológiai világban, tehát van legalább egy mód arra, hogy a nanotechnológiát biztonságosabbá tegyünk, mint a biotechnológiát. Más szempontból a nanotechnológia sokkal veszélyesebb, mivel a nanobotok fizikailag erősebbek lehetnek, mint a fehérjealapú entítások.

(...)

További óvintézkedések: A replikáció olyan alapanyagokat igényeljen, amelyek nem találhatóak a természetben; a gyártóeszközök legyenek képesek a végtermékek előállítására, de önmaguk ne tudjanak replikálódni, és a végtermékek se legyenek képesek erre. A replikációhoz legyen szükség titkosított és időben korlátozott érvényességű replikációs kódokra. A korábban említett szétszórt (drót nélküli utasításokon alapuló) architektúra egy példa erre.

(Védelem a “barátságtalan” erős MI-vel szemben) Ám akármilyen hatékony mechanizmus is a szétszórt architektúra, az erős MI-vel szemben nem fog megvédeni. A szétszórt architektúra által biztosított gátak a nanoentítások intelligenciájának hiányán alapulnak. Az intelligens entítások azonban elég okosak ahhoz, hogy megkerüljék ezeket a gátakat. Eliezer Yudkowski számos paradigmát, architektúrát és etikai szabályt elemzett, melyek segítenek biztosítani azt, hogy amikor az erős MI rendelkezésére állnak az eszközök, amelyekkel elérheti és módosíthatja a saját felépítését, akkor is barátságos maradjon a biológiai emberiséghez, és támogassa annak értékeit. Tekintettel arra, hogy az MI-t nem lehet visszahívni, Yudkowski hangsúlyozza, hogy “elsőre jól kell megcsinálni”, és már a megszületését célzó tervnek “nulla javíthatatlan hibája lehet”. De eredendően nem lesz abszolút védelem az erős MI-vel szemben.

*(A gazdag-szegény választóvonal kritikája)*Jaron Lanier és mások felemlegetnek egy további “vérfagyasztó” lehetőséget, miszerint az új technológiák olyan előnyökhöz és lehetőségekhez juttatják a tehetőseket, amilyenekhez az emberiség többi részének nem lesz hozzáférése. A társadalmi különbségek persze mindig léteztek, de a gyorsuló megtérülések törvénye fontos és jótékony változást hoz majd ezen a területen is. Az ár-teljesítmény arány folytonos exponenciális javulásával ezek a technológiák hamar olcsóvá, majdhogynem ingyenessé válnak.

I.2. Nick Bostrom: “Szuperintelligencia”

Bostrom könyve 2014-ben jelent meg az eredeti angol nyelven, és egy évvel később magyar fordítása is. Így a 2005-ben íródott Kurzweil könyvhöz képest majd egy évtizeddel több tapasztalatot tudhat e könyv a háta mögött a mesterséges intelligencia fejlődése terén. Annyiban is eltér ez a könyv a másiktól, hogy a mesterséges intelligencia a létrejöttének és működésének különféle formáit tisztábban szétválasztja és külön-külön is megnézi ezek létrejöttének esélyeit, illetve előnyeit és veszélyeit. Itt is azt az ismertetési módot választom, hogy a fontosabb állításokat, és

téziseket tartalmazó szöveget kivonatolom, és a saját értékelést ezekről az olvasónaplót követő részben helyezem el.

(A szuperintelligenciához vezető utak) A szuperintelligencia olyan intellektus, amely szinte minden fontos területen jóval túlesz az ember képességein. Egy lehetőség a mesterséges intelligencia megvalósítására, ha veszünk egy agyat, és egyfajta mintadarabként használjuk a gépi intelligencia létrehozásához. Korábban már említettük az emberi agy által inspirált MI-technológiát, a neurális hálózatokat. A gépi intelligencián dolgozó szakemberek különbözőképpen vélekednek az idegtudományi megközelítés előnyeiről a teljesen mesterséges rendszerekkel szemben. Turing gondolata, hogy olyan programokat fejlesszünk ki, amely saját tartalma nagy részét tanulásból nyeri, nem pedig előzetes programozásból, mind az idegtudományi, mind a mesterséges megközelítés szempontjából érdekes lehet.

Turing gyermekgépének létezik egy változata, az “MI-mag” gondolata. Turing által elképzelt gyermekgép relatíve fix architektúrával rendelkezne, amely a tartalom felhasználásával fejlesztené belső képességeit. Az MI-mag ezzel szemben kifinomultabb mesterséges intelligencia lenne, amely képes fejleszteni saját architektúráját is. Ezzel eljutottunk egy újabb fontos fogalomig, a “rekurzív önfejlesztésig”. A sikeres MI-mag képes lenne iteratív módon fejleszteni önmagát: az MI korai verziója meg tudná tervezni saját fejlettebb változatát, ez utóbbi pedig - mivel okosabb lenne, mint az első - még okosabb változatot tudna tervezni, és így tovább.

(A teljes agy emulációja) A teljes agy emulációjánál (azaz “feltöltésénél”) az intelligens programokat egy biológiai agy beszkenelésével és a struktúrájának pontos modellezésével alkotnánk meg. A teljes agy emulációjához a következő lépésekre lenne szükség. Először is részletesen be kell szkennelni egy emberi agyat. Ez történhet úgy, hogy a halál után vitrifikációval stabilizálják az agyat (az eljárás egyfajta üveggé változtatja a szövetet). Így vékony szeletekre lehetne vágni a szöveteket, amelyek beszkenelhetőek lennének, például elektromikroszkópok segítségével. Ebben a szakaszban több szkennert is dolgozhatna párhuzamosan, hogy egyszerre szkenneljenek be több agyszeletet. Második lépésben a szkennerek nyers adatait kellene betölteni egy számítógépbe automatikus képfeldolgozásra, hogy megkapjuk az agy háromdimenziós neurális hálózatát, amelyben a gondolkodás végbemegy. Az elkészült térképet aztán egyesíteni lehet a különböző idegsejtekre vonatkozó neuroszámítási modellekkel (mint például a különböző szinoptikus kapcsolatok). A harmadik fázisban az előző lépés eredményeként létrejött neuroszámítás-technikai modelleket lefuttatjuk egy megfelelő kapacitású számítógépen. Ha a folyamat maradéktalanul sikeres, akkor az eredmény az eredeti tudat teljes leképezése lenne, emlékekkel és személyiséggel együtt. Az emulált emberi agy onnantól számítógépen létezne tovább. Ez az elme vagy a virtuális valóságban lakna, vagy robotikai mozgatószervekkel érintkezne a külvilággal.

A teljes agy emulációjához nem kell rájönnünk, hogyan működik az emberi értelem, vagy hogyan programozunk le egy mesterséges intelligenciát. Csak arra van szükségünk, hogy megértsük az agy alapvető számítási elemeinek alacsony szintű funkcionális tulajdonságait. A teljes agy emulációjához nem szükséges semmilyen alapvető fogalmi vagy elméleti áttörés. (...) Egy részletesebb elemzés megkülönböztetné az emuláció sikerességének különböző fokozatait az alapján, hogy az emulált agy milyen információ-feldolgozó képességet őrzött meg az eredetiből. A következő kategóriákat állíthatnánk fel: 1. *nagy pontosságú emuláció*, amely rendelkezik az emulált agy összes tudásával, képességeivel és értékeivel; 2. *torz*

emuláció, amelynek működése egyes területeken jelentősen eltér az emberitől, de nagyjából képes az emberi agy munkájának elvégzésére; 3. *generikus emuláció* (amely szintén torzíthat), amely inkább hasonlít egy gyerekhez. Nincsenek meg azok a képességei, vagy emlékei, amely egy felnőtt agy emulációjának meglennének, de képes lenne megtanulni nagyjából mindent, amit egy ember. (...) (*Melyik fog először megvalósulni?*) Az MI-forgatókönyhöz hasonlóan nagyobb biztonsággal kijelenthetjük, hogy az emulációs út nem a közeli jövőben hoz majd eredményt (például a következő tizenöt évben) mert tudjuk, hogy még az elinduláshoz szükséges technológiák kifejlesztése is várat magára. Ezzel szemben úgy tűnik, hogy egy MI-magot lehet kódolni a mai számítógépeken is, és elképzelhető – bár nem valószínű -, hogy valaki valahol már rendelkezik a tudással, hogy ezt a közeli jövőben megvalósítsa.²

(*Biológiai gondolkodás*) Az emberinél nagyobb intelligencia kifejlesztésének harmadik útja az, ha a létező emberi agyakat használjuk fel, és megnöveljük azok képességeit. (...) Az őssejtekből származtatott ivarsejtekkel az egy pár számára rendelkezésre álló kiválasztási lehetőség nagyban megnövekszik. Az őssejtekből származtatott ivarsejtek esetében néhány sejtből gyakorlatilag végtelen számú ivarsejt teremthető, amelyek kombinációjából embriók hozhatók létre, amelyek ezután genotipizálhatók vagy szekvenálhatók, és a legígéretesebb kiválasztható beültetésre. Ezzel a módszerrel tíz vagy még annál is több generációnyi szelekciót valósíthatnánk meg csupán néhány év alatt. Az ilyen úton fogant egyének átlagos intelligenciája nagyon magas lenne, a teljes emberi populáció legintelligensebb egyedével egyenlő, vagy még magasabb. Egy olyan világ, amelyben a népesség minden tagja ilyen módszerrel született, kollektív szuperintelligenciaként működhetne. (...) A folyamat terjedésével változhatnak a szülői normák is, különösen a társadalmi elit körében. Az új normák szerint a felvilágosult, felelősségteljes pároknak előnyben kell részesíteniük a kiválasztást a természetes fogantatással szemben. Akik kezdetben vonakodtak, később szintén a szelekció mellett dönthetnek, hogy gyerekük ne kerüljön hátrányba a barátaik és kollégáik tehetségesebb gyerekeikkel szemben.

(...)

Az igazi szuperintelligenciát (ellentétben a jelenlegi intelligencia szintjének kis növelésével) először valószínűleg az MI útján fogjuk elérni, de a teljes agy emulációja is bizonyulhat a szuperintelligenciához vezető leggyorsabb útnak. Mivel ez a forgatókönyv főleg a meglévő technológiák fokozatos fejlesztését igényli, nem pedig elméleti áttöréseket, nagy rá az esély, hogy valamikor megvalósul. Azonban valószínűnek tűnik, hogy ha a teljes agy emulációja útján gyorsan is haladhatunk, a mesterséges intelligencia fogja átszakítani a célvonalat, mivel lehetőség van részleges emulációkra alapozott neuromorf MI-k kifejlesztésére. (...) Az értelmi képességek biológiai növelése nyilvánvalóan járható út, főleg a genetikai kiválasztás segítségével. A sorozatos embriószelekció jelenleg nagyon ígéretes területnek tűnik. De így csak legfeljebb gyenge szuperintelligenciák alakulhatnak ki.

(...)

(*A szuperintelligencia formái*) Ezek a következők: a gyors szuperintelligencia, a kollektív szuperintelligencia és a minőségi szuperintelligencia, de csak a legutóbbi az, ami az igazán erős mesterséges intelligencia körébe tartozik.

² Az e könyvvel párhuzamosan írt agykutatási könyvében Kurzweil azt írta, hogy az agy emulációjával foglalkozó svéd idegtudós, Henry Makram 2009-ben azt mondta neki egy konferencián az előrehaladó sikerei kapcsán, hogy 2023-ra kész lesz az emberi agy teljes emulációjával.

(Egy intelligenciारobbanás dinamikája) Lényeg: attól a ponttól, hogy a gépek emberihez hasonló szintre érnek az általános értelmi képességek terén, vajon mennyi idő lesz, amíg eljutunk az emberinél lényegesen erősebb szuperintelligenciához?

Három fejlődési forgatókönyvet vázolhatunk:

- Lassú átmenet, mely évtizedeket vagy évszázadokat vesz igénybe.
- Gyors átmenet, mely igen rövid idő alatt, percek, órák napok alatt hozná létre az intelligenciारobbanást.
- Végül a közepes átmenet, amely hónapok vagy évek alatt tenné ezt.

Megpróbáljuk megindokolni, hogy miért valószínűtlen hogy lassú átalakulás forgatókönyve. Ha és amikor az átmenet megindul, nagy valószínűséggel robbanásszerű lesz. Két fázist különböztethetünk meg. Az első az átmenet elején kezdődik, amikor a rendszer egyéni intelligenciája eléri az emberi szintet. Ha a rendszer olyan kiterjedt képességekre tesz szert, hogy az őt fejlesztő optimalizációs eredmény nagyobb részét már saját maga szolgáltatja, egy második növekedési fázis kezdődik meg. Ez alapvetően változtatja meg a dinamikáját, mert a rendszer teljesítményének bármekkora növekedése egyúttal a saját maga fejlesztésére fordított optimalizációs erőt is arányosan növeli. A duplázási konstans az adott forgatókönyvtől függ, de akár nagyon alacsony is lehet – egyes forgatókönyvek szerint csak néhány másodperc.

(Döntő stratégiai fölény) A dinamikától némileg elkülönülő, ám ahhoz kapcsolódó kérdés, hogy ha létrejön a szuperintelligencia, akkor vajon egy ilyen elme lesz, vagy több? Elképzelhető, hogy egy projekt intelligenciारobbanás útján annyival fejlettebbé válik, hogy onnantól az a projekt diktálja a jövőt? Ha az átmenet gyors (néhány óra, nap vagy hét) akkor valószínűtlen, hogy két egymástól független projekt egyszerre induljon fejlődésnek; szinte biztos, hogy mire a második projekt elindulna, az első már a fejlődési görbe felső ágára ér. Ha az átmenet lassú (évek, vagy évtizedek alatt játszódna le) akkor több projekt is fejlődésnek indulhat, és bár az átmenet végére mindegyik hatalmasat fejlődne, nem lenne olyan időszak, amelyben az egyik projekt elég nagy előnyre tenne szert a döntő fölény kiharcolásához. Ha pedig egy projekt-döntő stratégiai fölényt harcol ki, akkor kérdés, hogy a vetélytársakat elnyomva egyeduralkodói pozícióra tör-e. Tartsuk észben, hogy az egyeduralom elvontan értelmezett fogalom: lehet demokrácia, diktatúra, egyetlen domináns MI, a világ normáiból alkotott erős rendszer, amelyben a végrehajtó hatalom is benne van, vagy akár egy gépi hűbérúr - lényeg, hogy az egyeduralkodó olyan szereplő lenne, amely képes megoldani minden, a világ irányításában felmerülő koordinációs problémát.

(...)

Ha a digitális intelligencia egy emberi elme másolata (ahogy egy teljes agy emulációjánál lenne), akkor a digitális másolat örökölné az emberi mintapéldány motivációit. A másolat alapján létrehozott elme még akkor is megtarthatna egy-két motivációt, ha jelentősen módosítanák, hogy szuperintelligenssé fejlesszék.

(Élet egy algoritmikus gazdaságban) Az emberek életmódja az átmenet utáni malthusi társadalomban talán minden történelmi szereptől különbözni fog. Az emberek nagy része egyszerű járadékos lesz, aki megtakarításaiból tartja fenn magát valahogy. Lehet, hogy nagyon szegények lesznek, hiszen csak minimális vagyonukra és némi állami támogatásra számíthatnak. A fejlett technológia világában élnek majd, és nemcsak szuperintelligens gépek között, hanem az öregedésgátló gyógyszerek, virtuális valóság és számos javítótechnológia és örömszerző drog uralta környezetben. Ezek nagy része

azonban megfizethetetlen lesz a számukra. Az öregedésgátló gyógyszerek helyett talán olyan készítményeket szednek majd, melyek lassítják a növekedésüket és az anyagcseréjüket, hogy csökkenjen a megélhetési költségük (a gyors anyagcseréjük nem tudnának megélni az egyre kisebb bevételeikből). Ahogy az emberek száma nő, és az átlagjövedelmük csökken, visszavonulhatnak egy olyan létállapotba, amelyben még jogosultak lesznek a járadékaikra - talán tartályban tárolt, de öntudatuknál lévő agyak formájában, amelyeket gépek tartanak életben; így lassan meg tudnának takarítani annyit, hogy egy robottechnikus megalkossa klónjukat, és így szaporodhassanak. Ha még jobban takarékoskodnak, feltölthetik magukat a számítógépes rendszerbe, egy fizikailag optimalizált tárolóba, amelyet a szuperintelligencia alkotott. Ez a létezési forma valószínűleg hatékonyabb lenne, mint egy biológiai agy. A digitális világba történő migrációt azonban megnehezíthetik, ha az emulációkat nem fogják embernek vagy járadékra jogosultnak tekinteni. Ebben az esetben a biológiai embernek lehet még némi hely, bár az emulációk vagy a mesterséges intelligenciák populációja sokkalta nagyobb lehet.

Megjegyzés: az eddigi a kivonatok Bostrom könyvének 237. oldaláig terjedő részből valók, ezután a könyv másfél száz oldalon azokat a technikákat igyekszik kitalálni és elemezni, amelyek egy ember fölé növe szuperintelligencia ember ellen fordulása esetén védekezést tennének lehetővé. Röviden ezeket úgy lehet összegezni, hogy Bostrom végső soron lehetetlennek tartja, hogy fizikailag el lehessen szigetelni a szuperintelligenciát attól, hogy hozzájusson világ erőforrásaihoz. Másik út így csak az lehet a fizikailag korlátozhatatlan szuperintelligencia emberi társadalommal együttélésére, ha eleve olyan értékekhez, normákhoz és morális elvekhez próbáljuk kötni, amelyek biztosítják, hogy hatalmas technológiai változtatási képessége mellett sem söpri el az emberi létezés életfeltételeit. Ez utóbbiak azonban megítélésem szerint kissé naivak a könyvben, és úgy lehet összegezni ezek elégtelenségét, hogy egy technológiai célokban gondolkodó, önmagát milliószeres gyorsasággal a célok szerint változtató és átépítő szuperintelligencia, az erős MI a belé programozott értékeket és normákat mint korlátokat és gátakat söpörheti el legelőször. Így csak a pesszimizmus maradhat ezeket végig olvasva.

II. A mesterséges intelligencia társadalomváltoztató kilátásai

II.1. A gépi értelem erős MI alakja

A gépi értelem erős mesterséges intelligencia (MI) alakja azt a fokozatot jelzi, amikor a mesterséges intelligencia az emberi értelem szintjét eléri, majd azt ezerszeresen és milliószeresen meghaladja, szemben a gyenge MI ma ismeretes teljesítményével. Előkérdésként még az is felmerül, hogy ez lehetséges-e egyáltalán, és tényleg létre tud-e jönni ilyen teljesítményű mesterséges intelligencia? Ám az elemzések az eddigi exponenciális gyorsasággal növekvő teljesítményéről, ezt könnyen megválaszolhatóvá teszik: igen létrejön, kérdés csak az, hogy ez mikor lesz, már 2040 körül vagy csak a 2100-as évek végéhez közeledve. Ezt szem előtt tartva így két alapkérdés merül fel: 1) elszabadul-e az ilyen fokozatú mesterséges intelligencia az ember és az emberi társadalom intézményi felügyelete és irányítása alól; 2) a második kérdés az, hogy ez az elszabadult mesterséges intelligencia milyen természetű lesz, önálló öntudattal és átható akarattal rendelkezik-e, amely az emberek kívánalmaitól függetlenül irányítja hatalmas valóságalkító kapacitását, vagy ezzel

szemben ez az önálló átlátó akarat nem tud létrejönni párhuzamosan az óriási technikai kapacitással együtt, és csak mint egy naiv kisgyerek átlátási képessége lesz párban az óriási technológiai változtató kapacitással.

Az első kérdést - az elszabadulás lehetőségét - illetően a gépi értelem fejlesztésének fő irányaként látott genetikai algoritmusokon és rekurzív önfejlesztésen alapuló öntanulás és önmegváltoztatás következményeiből kell kiindulni. Ennek révén csak a kezdetekben betáplált paraméterek megválasztásában van meg az emberi ellenőrzés és behatás, de ezután egyrészt az ezek megvalósításra az embertől elszakadó megoldási javaslatok és a gépi értelmet irányító mechanizmusok jönnek létre a gépi értelem belső irányításában, másrészt a betáplált paraméterek módosítása is az öntanulás hatókörébe kerül. Beleértve ebbe még azt is, hogy a rekurzív önfejlesztés technológiájával még maga a megoldásokat hordozó hardver megváltoztatása is létrejön. Ezek már mind ma is léteznek, de a mai gyenge MI szintjén az emberi értelem fölénye az öntanulás és rekurzív önfejlesztés kicsúsztatását az emberi irányítás alól még meg tudja gátolni. Ám a maihoz képest milliószoros gyorsasággal végbemenő öntanulási ciklusok és rekurzív önfejlesztési ciklusok másodpercekre, percekre és órákra csökkenése naponta akár százszoros alapvető változásokat tudnak majd létrehozni, amelyek már túl lesznek az emberi értelem általi ellenőrzés lehetőségén. Az erős MI emberi ellenőrzéstől való elszakadása így egyszerűen következik a mai tendenciákból egy pont után.

A következő kérdés így az, hogy milyen természetű lesz ez az emberi ellenőrzés alól kiszabadult mesterséges intelligencia. Ennek megítélésére egy disztinkciót érdemes tenni, és külön kell választani az intelligencián belül a *technológiai intelligenciát*, és külön az átfogó valóságban és az emberi *társadalom valóságában eligazodás képességét*. A technológiai intelligencia a fizikai-biológiai világ átalakítási képessége, és e képesség még egy külön aspektusának nagysága arra vonatkozik, hogy ez mennyiben megakadályozhatatlan más erők (így az ember) behatása révén. Tehát ez a fizikai-biológiai világ maga alá gyűrésének és uralásának képessége. Ez az, ami növekszik egyre inkább a mesterséges intelligencia területén, míg az átfogó valóság, benne az emberi társadalom valóságának átlátási képessége, benne az emberi társadalom fennmaradását biztosító feltételek átlátása messze elmarad ettől. Nick Bostrom ez utóbbinak az MI-programba beépítés fontosságát elemezte könyvében, és ezek alapján itt két problémára lehet rámutatni. Az egyik probléma az, hogy az emberi társadalom alapszerkezetének és ennek fennmaradásának nincs egyetlen objektív paraméter-rendszere, hanem az egyes társadalmi csoportok értékvalasztásaitól függően változik az értékek kiválasztása és hierarchiába állítása. Attól függően, hogy melyik társadalmi csoport dominál, választhatók ki a legkülönbélebb értékek és értékhierarchiák. Ez azonban még a kisebb baj. A nagyobb baj onnan kezdődik, hogy még az így szeletíven és hiányosan - és esetleg a társadalom nagyobb része számára hátrányos értékhierarchia - is a rekurzív önfejlesztés áldozatává válhat az elszabadult erős MI változtatásai révén. Ha önmaga tudja értelmi komponenseit újra és újra megalkotni, akkor semmi biztosíték nincs arra, hogy ne váljanak a technológiai paraméterek akadályává a betáplált társadalmi értékpremisszák, és ne változtassa meg, tüntesse el ezeket a mesterséges intelligencia az önváltoztatási folyamatainak már néhány ciklusa után.

Így pontosabban megadva a disztinkciót, ez a *technológiai intelligencia és a társadalmi értékekre vonatkozó intelligencia szembenállásában* fogható meg. Miközben a mesterséges intelligencia a technológiai intelligencia dimenziójában óriásivá válik, addig a társadalmi értékekhez és ezek ütköztetéséhez, illetve feloldásukhoz szükséges intelligencia dimenziójában a buta kisgyerek szintjén

maradhat. Ha pedig - ezt feljavítandó - az értékekre és ütköztetésükre, feloldásuk kezelésére külön algoritmusokat illesztnek be a mesterséges intelligencia programjába, semmi biztosíték nincs arra, hogy ne kerüljenek kiiktatásra rövid idő után az öntanulás és a rekurzív önfejlesztés révén. Ebből következően megítélésem szerint nem a sokszor olvasható leírás a megfelelő a “gonosszá vált” mesterséges intelligenciáról, hanem az átfogó valóság és az emberi társadalom valóságának átlátásával nem rendelkező, vak-buta és ennek ellenére hatalmas technológiai intelligenciától kell félnünk. Ez a mesterséges intelligencia nem gonoszságból tolhatja félre az emberi társadalom létezési feltételeit, ha óriási technológiai kapacitásával ez meg tudja tenni, hanem egy buta kisgyerek átlátó képességi hiányai miatt. Már itt jelezni kell azonban, hogy az emberi agy emulációjának (az elme feltöltésének) utóbbi években felerősödő fejleményei ez utóbbi problémát módosíthatják (lásd majd a következő részben).

Ezt az összefüggést kihangsúlyozva, az erről gondolkodó kutatók az ember fölé növekvő, hatalmas mesterséges intelligencia társadalomra veszélyességének megfékezésére legalább programjának kezdeti algoritmusában igyekeznek olyan működési elveket elhelyezni, melyek biztosíthatják az emberi társadalom számára veszélyes fordulatokat elkerülni. Egy újonnan megjelent kötetben Ben Goertzel és Joel Pitt közös tanulmányukban az emberi társadalom felé pozitív elfogultságot biztosító programelemek lehetőségeit igyekeztek felmérni a mesterséges intelligencia tervezésénél. Abból indultak ki, hogy ennek biztosítását ugyan nem lehet teljes mértékben garantálni, de hogy legalább ebbe az irányba ösztökéljék működését, azt be lehet iktatni a programjába: “Our current perspective is that provably, or otherwise guarentee-ably, Friendly AI is not achievable. On the face of it, achieving strong certainty about the future behaviors of being massively more generally intelligent than ourselves seems implausible. Again, we are aiming at a more modest goal – to explore ways of biasing to odds, and creating AI systems that are significantly more likely than not to be Friendly.” (Goertz/Pitt 2014:65.) Így a gépi értelem “barátságos” irányának biztosítására az első imperatívusz, amit szükségesnek tartanak beépíteni az egyre hatalmasabbá váló gépi értelem programjába, hogy a rekurzív önfejlesztés ciklusai az első időszakban a lehető leghalványabbak legyenek – az emberi értelem felfogóképességére szabva még -, és hogy ez az első ciklusokban még ne mehessen végbe teljesen önállóan, az emberi közreműködés nélkül. Ugyanígy az etikai elvek jól végiggondolt beépítését is javasolják a gépi értelem programjába, és ezek gazdag példatárral ellátását, illetve ezt segítő, az erre ösztökélő szituációkon való sokszoros kipróbálását, végigfuttatását javasolják még a kezdeti fázisokban. “Where, after an AGI (Artificial General Intelligence) has learned some of the everyday aspects of justice, including the balance of justice with empathy in everyday life, and once it has also gotten familiar with the application of abstract ethical principles to other aspects of ordinary life, it will be well poised to appreciate ethical principles and their utility in making difficult decision. It will be able understand the abstract nature of justice in a richer and more holistic way.” (Goertz/Pitt 2014:72.) Végül azonban még így is csak reménykedni lehet, hogy a teljesen önjáróvá vált és hatalmas változtatásokra képes erős mesterséges intelligencia nem számolja fel az emberi társadalom működésének előfeltételeit.

Ezek után felmerülhet az elemzőben, hogy ha ennyire evidens az ezzel foglalkozók számára az erős mesterséges intelligencia potenciálisan az egész emberiséget veszélyeztető vonásainak létrejötte - a jótékony áldásai és előnyei mellett -, akkor miért nem állítják inkább le az egészet, amíg ez lehetséges?! Erre kitűnő elemzések találhatók Bostrom magyarul is megjelent és az előbb ismertetett

könyvében, de Kurzweil is többször utal erre. A mesterséges intelligencia kutatásai ugyanis már évtizedek óta a nagyhatalmak katonai és világhatalmi vetélkedésének egyik területét jelentik, hatalmas pénzösszegeket és kutatási kapacitásokat erre fordítva, így a legelől tartó kutatási eredmények e téren mindig titkosak is. Lényegében ugyanaz történik e téren is, ami az 1940-es évek végétől kezdve az atomkutatások és az atomfegyver kifejlesztése idején történt, és amelyik nagyhatalom e téren előnybe kerül, az a világ egészének uralásában nagy lépést tesz előre. Az egész emberiséget fenyegető kutatásokról lemondani a gépi értelem terén így azt jelentené a legélesebb konkurencia közepette, hogy az ezt megtevő átengedi a versenyelőnyt a vetélytársainak. Ehhez kapcsolódó probléma, hogy még ha egy idő után a növekvő veszély láttán mégis elkezdenének erőfeszítéseket tenni a világ e téren vetélkedő legnagyobb hatalmai, akkor is gondot okoz az, hogy nem lehet előre látni azt a minőségi átbillenő pontot a mesterséges intelligencia fejlesztésében, amikor a mai, még gyenge mesterséges intelligenciának minősülő gépi értelem végleg átbillen az erős és már kontrollálatlanná váló utóda felé. Mind Kurzweil, mind Bostom elemzésében az atomkorszakhoz képest az erős mesterséges intelligencia korszaka ezerszer nagyobb áldásokat és szétágazóbb változtatásokat hoz létre az emberi társadalmak mai állapotához képest - és a robotika növekvő fejleményei ezt már ma is mutatják a mindennapokban. Ám fenyegetései is éppúgy ezerszer nagyobbak, mint azt az atomkorszak létrejöttével is észlelték a korábbi háborús vetélkedésekhez képest. Leállítani azonban éppúgy lehetetlen, mint ahogy az atomért való küzdelem megállítására sem volt lehetőség. Az új MI korszak (az erős mesterséges intelligencia korszaka) csak abban tér el e vetélkedéstől, hogy míg az atomkorszakot pacifikálni lehetett végül azzal, hogy az egymást elrettentő atomhatalmak megegyezhettek egy idő után az atomfegyverek ellenőrzésében és a többiek ettől megtiltásában, addig az erős MI létrehozása az egyik világhatalom részéről egyben az ő háttérbe tolását is maga után vonja, és ő is bekerül az egész emberiséggel együtt a fenyegettek közé. Nem lesz, aki pacifikálja az új domináns erőt, és ezt csak maga tehetné meg.

II.2. Az emulált emberi agy digitális létezése

Az erős mesterséges értelem létrejötte a gépi értelem már működő, gyenge alakjából már több évtizede szem előtt tartott lehetőség, ezzel szemben az "elme-feltöltés" (*mind uploading*) vagy más elnevezésben emberi agyi emuláció csak az utóbbi évtizedben került a fokozódó érdeklődés középpontjába. Ez is a gépi értelem, a mesterséges intelligencia egyik ágát jelenti, de itt az előbbi mellett más ösztönzők adják a fő motívumot. Ugyanis, ha sikerülne a teljes emberi agyi emuláció, és az eddigi biológiai folyamatok helyett komputeres futtatások is lehetővé tennék az agy idegfolyamatainak működését, akkor ennek egyik perspektívája, hogy az ember elméje és személyisége -megszabadulva az elenyészésnek kitett biológiai test általi hordozás kizárólagosságától - egy örökéletű hordozóra is átkerülhetne. A Transzcendens c. film Johny Depp főszereplésével néhány éve ezt dolgozta fel, de a kutatások is a legintenzívebben folynak, és például az elmúlt években az Európai Bizottság is egy másfélmilliárd eurós összeget adott erre a kutatási célra, kezdve a legegyszerűbb élőlények kisméretű agyának emulációjával, majd a kisebb emlősök és párhuzamosan ezzel az emberi agy emulációjának előrehaladásával.

A tiszta gépi értelemhez képest az emberi agy emulálásával létrehozott önálló létezés kérdései a mai technikai állapotok szintjén még kevésbé láthatók át. Még az első, emlős szintű emuláció sem jött eddig létre, és a korábban már jelzett 2014-es

dátum megvalósulása Henry Markram emulációi révén sem kaptak híradást, így ennek csúszását kell feltenni. (Egy új hír a világsajtóban arról szól, hogy 2017-re várható egy patkány agyának teljes emulációja.) Csak ezután lehet megalapozottabban tudományosan elgondolkodni azon, hogy az ilyen agyi emuláció mennyiben ismétli meg az eredeti létezőt, és hogy gondolkodási funkciói hogyan működnek, esetleg mennyiben térnek el a fizikai-biológiai testtel rendelkező létezőétől. Az emulációk reális létezése nélkül ezért tényleg csak a filozófiai szintű kérdések szintjén lehet erről gondolkodni. Persze ez sem haszon nélküli, ám mindenképpen csak spekulatív szintű lehet, és ezt szem előtt kell tartani a következőkben.

Az emberi agy emulációjánál előkérdés még maga a technikai megvalósíthatóság is, az, hogy a sok milliárd agysejt sok billiónyi kapcsolódásaihoz - szinapszisaihoz - szükséges számítógépes kapacitás (tárhely és gyorsaság) létrejöhet-e egyáltalán. Az elemzések az eddigi exponenciális gyorsaságú fejlődést alapul véve a mai elégtelenség után ezt kb. harminc éves fejlődéssel elérhetőnek tekintik, így ezzel nem lesz probléma. Egy új híradás szerint például egy emberi agy neurális - tehát a legrészletesebb működésének - szintjén végbemenő folyamatok egyetlen másodpercnyi hosszát emulálva ("lefejtve") és számítógépes formátummá átalakítva a világ leggyorsabb számítógépén futtatva, negyven percet vett igénybe ez a futtatás. Vagyis ma még 2400 másodperc alatt lehet reprodukálni egyetlen agyi másodperc folyamatait a számítógépeken, és ez első végiggondolásra elbátortalanítóként hathat. Ám ha a Moore-törvény jövőbeni érvényét továbbra is feltesszük, vagyis a számítógépes teljesítményeknek kb. másfél évenként való duplázódását - amire pl. a kvantumszámítógépek gyors előrehaladása is feljogosít -, akkor a 2400-szeres gyorsulást kb. 15-16 év alatt elérjük, és így az emberi agy folyamatai egy az egyben tudnak futni időben már a komputeren is. A fő vita inkább az lehet, hogy az elme összes tartalmának sikeres emulációja, "lefejtése" és számítógépen való megisméltése átviszi-e egyben az eredeti elme öntudatát is, és e tartalom számítógépen való futtatása közben egyben az öntudat is mindig megjelenik-e?

Az igen intenzív gondolkodás és vita e kérdés felett okos disztinkciókat eredményezett az utóbbi években. Külön kell választani ezek szerint azt, hogy az agyi emuláció után a komputeres futtatásban működni fognak-e az egyes mentális folyamatok, és ettől egy külön kérdés, hogy ezek összegződéséként az ilyen emulált emberi agyi működés egyben *létrehoz-e egy egységes öntudatot*, mintegy a párhuzamosan a folyamatosan futó mentális folyamatok *együtt-látójának* a pozícióját?! Végül egy harmadik kérdés, hogy ha igen, akkor ez az öntudat az emulálás előtti, eredeti elme öntudata lesz-e, vagy ez egy új öntudat keletkezését jelenti, amelynek csak annyi köze lesz az eredeti emberi elme hordozójához, hogy ugyanazok az emlékeik és gondolkodási stílusaik, rutinjaik lesznek. Ez utóbbi esetben mintegy digitális ikertestvéreként lehet felfogni az öntudattal rendelkező, számítógépen futó, feltöltött elmét, de ahogy az egypetéjű ikrek is külön öntudattal rendelkeznek, úgy a digitális elme öntudata is külön úton jár majd a feltöltés után.

Kurzweil és Bostrom számára e kérdésben a válasz magától értetődő, hisz lévén az elme minden megnyilvánulása, minden mentális folyamat az agyi idegsejtek külsüléseinek eredménye, vagyis csak a materiális folyamatok emergens (az elektrokémiai folyamatok szintjéről felbukkanó, e fölé emelkedő!) Következménye, így a tudat és az öntudat is csak ennyit jelent. Ebből az alapállásból következik, hogy ha elég pontos és részletes az emuláció, akkor nemcsak agyi folyamatok részletei (emlékek, élmények stb.) jelennek meg a számítógépes futtatás folyamán, hanem az ezek összegződéséként létező öntudat is. Abban azonban, hogy ez a gépi-elme öntudat mennyiben jelenti az eredeti megkettőződését, vagy ezzel szemben egy új létrejöttét,

nem jelenik meg náluk elemzés, és maga a kérdés is inkább csak a legújabb tanulmányokban vált középpontivá.

Több vita és a szembenálló érvek végigolvasása után én inkább hajlok annak elfogadására, hogyha elég pontos és részletes az agyi emuláció, és az egyes neuronok kapcsolódásainak trillióit is át tudják másolni a komputeres platformra, akkor valószínű, hogy a mentális folyamatok központjaként, vezérlőjeként működő öntudat is megjelenik az elme-feltöltés után. Ugyanis, ha az ember nem fogadja el, hogy az idegi folyamatok finom mintázatain kívül lenne egy külön lélek önálló szubsztanciaként, akkor csak technikai hiányosságok miatt következtethet az öntudat megjelenésének elmaradására. Ha pedig ez utóbbit kizárjuk, és a teljes elme pontos és részletes feltöltését az eddigi technikai fejlemények után lehetők látjuk, akkor nem tehetünk mást, mint elismerjük a feltöltött elme öntudatának megjelenését, mint lehetőséget. Ez azonban pusztán egy digitális ikertestvéri tudatot jelenthet az eredeti számára, de semmiképpen nem azt, hogy most már “két helyen” is megjelenik ugyanaz az öntudat, és “itt is vagyok ott is vagyok” állapot jöhetne létre. És főként nem azt, hogy az ember - megunva biológiai kötöttségét - az agyfeltöltéssel átvándorolhatna a digitális létezésbe.

Ez az álláspontja David Chalmersnek is egy frissen megjelent tanulmányában, míg vele vitatkozva Massimo Pigliucci a biológiai testhez kötött öntudat kizárólagosságát vallja. Chalmers - magát funkcionalistának, Pigliuccit biológistának nevezve - így érvel a két felfogás különbségéről: “Here philosophers divide into multiple camps. Biological theorists of consciousness hold that consciousness is essentially biological and that no biological system can be conscious. Functionalist theorists of consciousness hold that what matters to consciousness is not biological makeup but causal structure and causal role, so that a nonbiological system can be conscious as long as it is organized correctly.” (Chalmers 2014:104). Ennek a jelenleg még csak filozófiai jellegű vitának azért is van jelentősége, mert ma még - és az ezzel intenzíven foglalkozó kutatók szerint még jó pár évig - az agyi emulációnak csak destruktív technikai létezik, melyek az állatkísérletek felhasználása révén (most eltekintve egyes állatvédő csoportoktól) nem jelentenek gondot az agyi emulációk létrehozásában és a fejlesztésében. Ám mivel már jelenleg is felmerült a vitákban, hogy végső stádiumban lévő, gyógyíthatatlan betegek számára ezzel tegyék lehetővé majd az esetleges fennmaradást - akik számára az agyfeltöltés destruktív jellege már nem jelent problémát -, így fontos kiemelni, hogy ezen az úton is csak egy digitális ikertestvér teremthető meg, de az eredeti személy elenyészése így sem kerülhető el.

Egy fontos nehézséget jelent az emberi agyi emuláció megvalósításában a legújabb kutatások szerint, hogy a sok reménykedéssel szemben nem elégséges pusztán a magasabb mentális folyamatok elkülönítése és ezek emulálása, félretolva a pusztán mozgási idegfolyamatok és más testrészekkel összekötött agyi folyamatok moduláris részeit. (Például a neocortex feltöltésére koncentrálva a kisagy és a cerebellum ideghálózatának félretolásával, sokkal könnyebben meg lehetne valósítani az emulációt.) E reményekkel szemben ugyanis az agykutatások azt mutatják, hogy az agy egyes régióinak specializálódott szerepjátása mellett a legtöbb idegi folyamatba minden agyi régió belejátszik több-kevesebb fokban. Így a megfelelően részletes agyi emuláció nem állhat meg a magas szintű mentális folyamatok régióinak feltöltésénél, hanem a teljes agy, sőt azon túl még a főbb testrészek idegi kapcsolódásait is reprodukálni kell ehhez. Ennek egy további következménye így, hogy a sikeresen emulált agy működéséhez aztán szükséges egy szintén szimulált testet is kötni, mert már technikailag sem tudna működni az eredetileg ilyen testtel összefonódott agy a komputeres feltöltés után sem: “To summarize, it is misleading to refer to areas of

brain as if they were modular. Instead, it is impossible to draw strict boundaries separating, for example, the more primitive sensorimotor functions from higher cognition such as planning, judgment, decision-making, and direction of attention. Furthermore, these areas are highly integrated functionally, and anatomically, in a complex dense network. Thus, we conclude that the aforementioned “quintessentially human” (which, employing the parlance of the first section, would fall under the symbolic as opposed to the physical) functions cannot exist independently of brain structures that are devoted to world interaction and body control. Even for an uploaded individual, a body (human-like or otherwise) would remain a necessity.” (Linssen/Lemmens 2016:5).

Ki kell térni még arra, hogy amennyiben a sikeres emberi agyi emuláció valóban létrehoz a felöltött elme addigi emberi tapasztalatainak, mentális folyamatainak komputeres futtatása közben egy öntudatot (ahogy valószínűként feltételeztük), akkor a gépi intelligencia jövője is új perspektívában lesz szemlélhető. Ugyanis az, ami a társadalmi valóságról elméleti szinten nem konstruálható meg megfelelő szinten komputeres programként, az az emberi társadalomban élő és ott az ösztönök nyomása alatt, közösségi szolidaritásban létező ember elméjében gyakorlati tudásként benne van, ráadásul a magatartásirányító szintre konkretizált receptek tömegeként is. Így ennek emulálása az elmében levő tartalomként átviheti a digitális elmébe ezt is, és ha helyes a Chalmers-szel osztott feltevésünk, akkor a digitális öntudat is létrejön az ilyen társadalmi intelligenciával is rendelkező digitális elmében. Ez pedig, noha az eddigiekben már évtizedek óta külön fejlődő gépi értelemről eltérő fajtát jelent, de egyben ez is a digitális mesterséges intelligencia egyik formáját jelenti majd. Ezzel létrejön rögtön az emberi szintet elérő mesterséges intelligencia fokozata, ezután pedig - elszakadva a biológia korlátoktól és a folyamatok itteni lassúságától - az ezerszer és milliószor gyorsabb komputeres folyamatok gyorsaságát veheti fel, most már átdolgozva az eredetileg feltöltött emberi elme sok-sok részét. Vagyis az erős MI elérésének egyik új útját jelentheti az emulációval létrejövő digitális elmék továbbfejlesztésének iránya. Ez pedig eltünteti a mesterséges intelligencián belül a társadalmi valóság naiv kisgyerek szintű átlátásának a problémáját, és így a technológiai intelligenciájának féloldalasságát. Nick Bostrom ezt a lehetőséget az előbb ismertetett Szuperintelligencia c. könyvében már számba vette, és ő is jótékony hatásuként jelzi, hogy ezen az úton az emberi elmével együtt a fejlett morális érzék tapasztalatai és társadalmi átlátása is bekerül a gépi értelembe. Ám helyesen jelzi azt is, hogy a genetikai algoritmusokon és rekurzív önfejlesztésen, illetve önmegváltoztatási képességen alapuló erős MI akármikor eltávolíthatja működési programjából ezt a morális tapasztalatot és emberi társadalmat védő működési elveit (lásd Bostrom 2015:328-330). Így végül is az erős MI létrejöttének ez az útja sem jelenthet végső biztonságot.

II.3. A genetikailag feljavított szuperintelligencia kérdése

A human géntechnológia általi intelligencia-feljavítás és élettartam-növelés terén három irány tűnik számomra érdemesnek a megvalósíthatóság szempontú elemzésre. Ennek ellenoldala, amit minden eszközzel én is tiltandónak gondolok az emberklónozás, illetve a DNS géntechnológiai módosítása révén ember és állat vegyítésén alapuló kimérák létrehozására irányuló kísérletek. E három felsorolással: 1) az embrióselekción az intelligencia növelése céljából, 2) a nanobotok véráramban végbemenő működésének megteremtése, illetve biztonságossá

tétele a belső szervek megújítása céljából, 3) és végül az agyi interfészek révén az ember biológia alapú értelmének felerősítése. Jelezni kell, hogy a mesterséges intelligencia filozófiai kérdéseivel foglalkozó szűkebb elméleti körein túl az általánosabb elemzésekkel foglalkozó filozófus és társadalomtudós körökben ezek az aspektusok már figyelmet kaptak, és az első viták már lefolytak, szemben az előbb tárgyalt, erős MI témájának és az emberi agy számítógépes feltöltésének kérdéseivel. Peter Sloterdijk vetette fel 1999-ben - a humán géntechnológia addig elért fejlődését alapul véve -, hogy az embernemesítés ezen az úton is fokozható a jövőben, és erre Jürgen Habermas reagált a felháborodás és a morális elítélés érveinek és jelzőinek legnagyobb intenzitású igénybevételével. A németeknél e kérdés érdemi vizsgálat nélküli és pusztán morális felháborodás szintjén való vitatása persze sajátos történelmi örökségükből fakad, miután az emberi eugenika korábbi törekvéseit a náci hatalmi rendszer karolta fel, és ezzel a német szellemi elit számára a legmélyebben diszkreditálta és tabuvá tette ezt az egész kérdéskört (A vita elemzéséhez magyar nyelven lásd Kiss Lajos András cikkét 2003-ból). E vitán túl az elutasítás hangvételében ugyan, de a normatív beszűkültségtől mentesebben Francis Fukuyama is foglalkozott a humán biotechnológia lehetséges következményeivel 2002-es könyvében, mely alig egy év múlva magyar fordításban is megjelent. Az elutasítás a válasz erre nála is, és ennek fő oka nála az, hogy az eddig is meglévő egyenlőtlenség az emberek és társadalmi csoportjaik között ennek révén tovább fokozódik. Ezzel a "géngazdagok" csoportjai a jövőben így már nemcsak a nagy vagyonokat és kedvezőbb életfeltételeket hagyják tovább utódaikra - szemben a szegényebb rétegek gyerekeinek siralmas jövőképevel -, hanem genetikailag is feljavított formát biztosítva számukra a társadalomban létrehozzák a "géngazdagok" és a "génszegények" társadalmi csoportjait és a minden eddiginél nagyobb társadalmi egyenlőtlenséget. (Fukuyama 2003:208-210).

Fukuyama egyenlőtlenség-növekvés félelmével szemben számomra meggyőzőbb és megalapozottabb Kurzweil állítása, mely abból indul ki, hogy a kezdeti nagyköltésű humán biotechnológiai eljárások rövid időn belül olcsóvá válnak - hisz alig van bennük anyag- és energiaköltség -, így egy idő után a legszélesebb körben bevetté és rutin eljárásokká válhatnak ezek. A kezdeti egyenlőtlenség növelés után így ez a hatás nem kell, hogy eljessze az elemzőt a támogatástól. Ezentúl még azt kell szem előtt tartani, hogy ha egy technológia nem árt a másoknak, csak az igénybevevőt felemeli a mások szintjéről, akkor az az elit tagjai között és velük kezdődően mindenképpen el fog terjedni, így pusztán a sopánkodás ágálni ellene. Egyenlőségpártiként inkább azt tegye az elemző, hogy sürgesse az állami felkarolást e témában a szabályozás szintjén, illetve a szegényebb rétegek számára az állami támogatások biztosítását az ilyen eljárások igénybe vételére. A Bostrom által elemzett, összejtekéből történő sejtátalakítások útján való többszörös embriószelekciók, amikor egy-két év alatt több generációnyi szelektálás és sokszoros intelligencianövelés érhető el, tömegesebben az ilyen tagokból álló társadalmi közösségek az értelem intézményesítésének a csúcsát jelenthetik majd. Számomra a probléma inkább abban áll, hogy mivel ez technológiailag már ma is lehetővé vált, ezért az a társadalom vagy társadalmak, melyek gyorsabb rálépnek erre az útra, behozhatatlan előnyt szereznek az ettől elmaradókkal szemben. Egy ország szellemi elitjének inkább arra kellene hatnia, hogy tagjai körében mind ismertebbé váljanak ezek a lehetőségek, és nyilvános vitákban arra ösztökélni az állami szabályozást, hogy támogassa az intelligencianövelést célzó embriószelekciók igénybe vételét

A másik út, a nanobotok révén a véráramban végbemenő szervcserék és állandó megfiatalítások az előbbihez képest még inkább csak a kutatások és az

állatkísérletek szintjén kezdődtek el, de a Kurzweil és Bostrom által leírtak, illetve az eddigi tapasztalatok a technológiák terjedése és megvalósulása terén kevés kétséget hagynak afelől, hogy radikális áttörések lesznek itt is a következő években. Az előbbi fenntartások nélküli támogatásával szemben e téren már nagyobb szkepszissel kell élni, mert a pusztán élettartam meghosszabbítás az egész személyiség, habitus időskori megmerevedése mellett még csak növelheti a lét nehézségét. Már ma is inkább az a fő gond, hogy a 80-90 éves élettartamig meghosszabbított élet értelmetlenségével kell állandóan szembesülni, és képzeljük el ezt egy 130-150 éves korig kinyúló élettartam esetén (még ha néhány évvel ki is lehet nyújtani a személyiség és habitus rugalmasságát).

Az agyi interfészek jövőbeli intelligenciafeljavító fejlesztéseire rátérve, ezek ma kutatásokban és állatkísérletekben már léteznek, például egérkísérletekben a memóriafeljavító hippocampus-chipek beültetése működőképes volt, és az embereken alkalmazás kísérletei is megkezdődtek már, eleinte még például az Alzheimer kór gyógyításának rövidebb távú céljával. Ezek exponenciális gyorsasággal fejlődése - együtt a többszörös embrióselektiók tömegesebb elterjedésével - valóban az eddigi történelemben példátlan intelligencianövekedést hozhat létre a következő évtizedekben.

Összességében így a human biotechnológia eszközei útján való intelligenciafeljavítás alapvetően üdvözlendő lehet – az e téren jelzett két szigorú tiltáson túl -, és a mesterséges intelligencia társadalomba bevonásának elsősorban támogatandó útjának ezt kell tartani, mint ahogy a téma egyik kutatója írja, ezen irány mellett letéve a voksot a másik kettővel szemben: “Thus, the best approach to life extension and consciousness expansion might lie in our own marvelously complex and entire bodies, meshed with and augmented by tiny bionan machines that become a part of us, rather than the opposite vision of human migration into a machine substrate. You might grow own eternal, artificial self as you gradually become bionic, in stages so tiny that you do not even notice.” (Goonan 2014:198).

Függelék

*Hogy alkossunk meg egy tudatot. Az emberi gondolkodás titkának feltárása
(Ray Kurzweil: How to Create a Mind. The Secret of Human Thought Revealed)*

Az anyag evolúciója:

- Az atomok, különösen a szénatomok, melyeknek gazdag információs struktúrájuk négyirányú kötődésekkel egyre komplexebb molekulákká fonódtak össze. Ezzel a fizika felett létrejött a kémia világa.
- Egymilliárd év után egy különösen komplex molekula fejlődött ki, melyet DNS (angol szóhasználatban: DNA) nevezünk, és ez pontosan kódolja az információk hosszú sorát, melyek mentén egy organizmus kifejlődik, mintegy a DNS-programja valóságban való kifejtésével. Ezzel létrejön a kémia felett a biológia világa, az élő organizmusok világa.
- Egy felgyorsuló továbbfejlődésben az organizmusok kifejlesztnek egy kommunikációs döntési sejt-hálózatot önmagukon belül, melyet idegrendszernek nevezünk. Ez már tudja koordinálni az egyre komplexebb testű organizmusok egyes részeit, és ezek viselkedését a túlélés érdekében.

- Egy fejlődési szint után az idegrendszer sejtjei, a neuronok egy agyat hoznak létre, mely már intelligens viselkedést is lehetővé tesz. Ezzel létrejön a biológia felett a neurológia világa.
- Következő lépcsőfok az emlősök agyának kifejlődése, mely a többi állathoz képest egy további adalékkal rendelkezik, melynek lényege, hogy a különböző elemeket egy mintába szervezi (pattern), mely mintát egy szimbólummal azonosítja, és ettől kezdve ezt a szimbólumot használja, mint egy elemet még komplexebb konfigurációk egységeire hozására. Ez a képesség az agy részei közül a neocortex révén jön létre, és ez a képesség az emlősök között az ember szintjén ér el egy olyan szintet, hogy ezeket a mintákat már olyan szimbólumokkal is rögzíteni tudjuk, mint az ideák, az eszmék, a fogalmak. Az eszme-szimbólumok rekurzív összeszövésével, átfogóbb egészbe illesztésével az ember tudássá formálja ezeket a minta-aggregációkat. Csak az ember az, mely már tudás-elemeket képes egymással összeszőni, és egyre komplexebb valóság-reprezentációkat tud velük kezelni.
- Az ember ezzel az emelt szintű agyképességével és a kezén levő visszahajlítható hüvelykujj kialakulásával már lényegesen módosítani tudta a körülötte levő fizikai világot. Ez szerszám-készítést tett lehetővé, és ezzel a neurológia szintje kibővült a technológia szintjével.
- Ezen a szinten a beszélt nyelv kialakulásával lehetővé vált a szimbólum-reprezentációk tagolt elnevezése és kiejtése, illetve egy közösségen belüli tanulásként továbbadása.
- Ezt követően a beszélt nyelv írott nyelvvé való kiegészülése az egyes szimbólumok és eszmék rögzítését és továbbadását könnyűvé tette. Ezzel már az írott nyelv könyvtárai egészítették ki az agy képességét a tudás megtartására, és inentől ezek váltak középponttá a strukturált eszmék rekurzív önmagára irányítására, és ennek révén a további tudás kinyerésében a valóság reprezentációja céljából.
- Vita van arról, hogy pl. a csimpánzok is rendelkeznek-e a hierarchikusan szervezett szimbólumok egymás közötti kommunikációjának képességével, és egy primitív nyelven a szimbólumok kiejtésével. Úgy tűnik, hogy a legközvetlenebb fizikai környezeti reakcióikban ez létezik náluk is, de ez még annak is csak töredéke, mint ami a korai előembereknél létezett.

Ez a könyv a tudat minta-felismerő elméletét fejti ki (Pattern Recognition Theory of Mind - PRTM), mely leírja a neocortex alapvető algoritmusát. A neocortex felelős az agy részei közül az érzékelésért, a memóriáért és a kritikai gondolkodásért, és az emberi agy tömegének 80%-át teszi ki. Azonban a neocortex igen nagy mértékben redundáns módon épül fel egymást milliószor ismétlődő mechanizmusokkal. Ezért ha a sokszoros ismétlődéseket leegyszerűsítjük, akkor nem is olyan bonyolult ez: "There is more complexity in a single neuron than in the overall structure of neocortex." Így fontos, hogy az agyi redundancia miatt megkülönböztessük a valódi komplexitást a látszólagos komplexitástól, mely utóbbi az egyszerű struktúra redundáns ismétlődéseiből áll.

A DNS felfedezése: Friedrich Miescher (1844-1895) fedezte fel először a sejtállományban ezt, mint egy különösen molekulát, majd Nyikolaj Koltcov (1872-1940) írta le először ezt 1927-ben, mint a sejtekben levő, óriási, örökséget tároló molekulát, mely két tükörszálból áll és replikálódik mindig azonosan. Végül 1953-ban James D. Watson (1928-) és Francis Crick (1916-2004) írta le először pontosan a DNS szerkezetét, mint egy dupla csavarodó hosszú szálat, egy spirált. Attól függően, hogy

milyenek a DNS-en belüli bázis-párok, válik az adott organizmus egy fűszállá vagy egy emberré.

(*A fénysebességgel mozgás révén az idő lelassulása*): Albert Einstein (1879-1955) ezt 26 évesen írta le 1905-ben. Ha valami fénysebességgel mozog, akkor az idő folyása ebben a sebességi állapotban nála leáll. Einstein egy másik fontos meglátása az atombombát tette lehetővé. Azt vette alapul, hogy a skót fizikus, James Clerk Maxwell 1850-ben kimutatta, hogy a fény részecskéi - a fotonok - semmilyen tömeggel nem rendelkeznek, de mégis van lendületük, mozgóerejük. Ez indította be Einstein képzeletét, hisz a lendület, a mozgóerő nem más mit a tömeg szorozva a sebességgel. (Így egy kistömegű anyag nagy sebességgel ugyanolyan mozgóerőt ad át, mint egy nagytömegű, de kis sebességű anyag.) Ám akkor hogyan lehet mozgóerő-átadás egy tömegnélküli fotonnál? - tette fel a kérdést. Einstein felfedezése ebből az volt, hogy mivel a tömegnélküli foton energiát tud kifejteni egyszerűen óriási sebessége révén, és így ad át lendületet, mozgáserőt, akkor a fénysebességű mozgás energiája is megfelel a tömeg energiájának. "The energy of the moving photon is entirely equivalent to a moving mass." Mi ez az ekvivalens – kutatta -, és matematikailag számolta ki: ha egészen kis részecskék fénysebességű mozgással robbannak fel, akkor egy 28 grammos atommaghasadás részecskéi a fénysebességű mozgással kb. 600 ezer tonna TNT erejének felelnek meg - számította ki. Vagyis, ha egy kis anyag-tömeg részecskéit fénysebességre tudjuk villanásnyi idő alatt felgyorsítani, akkor egy atombombát kapunk - ez volt a belátása. Ekkor Einstein írt egy levelet Roosevelt elnöknek 1939 aug. 2-án, és felhívta a figyelmét egy atombomba kifejlesztésének lehetőségére. {Máshol úgy írták, hogy erre más tudósok – köztük Neumann János - beszélték rá Einsteint, és ő csak ehhez csatlakozott. }

Chapter 3.A neocortex (magyar szóhasználatban: új agykéreg)

- A neocortex nélküli állatok (a nem emlősök) képtelenek megérteni a hierarchikus elrendezést.
- A neocortex felel az érzéki észlelésért, a vizuális észleléstől kezdve az absztrakt eszmék létrehozásáig.
- Az emberi neocortex az agy legkülső rétege, és egy vékony, két dimenziós struktúrában épül fel, kb. két és fél centis vastagságban. A rágcsálóknál a neocortex csak postai bélyeg nagyságú, de a főemlősöknél már felveszi lassanként azt az alakot, ahogy azt az embernél láthatjuk. A emberi agy 80%-ának a súlyát a neocortex adja. A homo sapiens fejlesztett ki olyan homlokrészt a koponyájában, amely lehetővé tette a még nagyobb neocortex növekedését a fejben. Különösen a neocortexnek a homok alatti részében történik az absztraktabb mintákkal való foglalkozás.
- Ez a vékony neocortex struktúra maga is hat vékonyabb rétegből áll. A legkülső a VI. réteg. Az outputok a II. és a III. rétegből indulnak, melyek a neocortex más részei felé irányulnak, és ezek az output-axonok az ottani input-dentritekhez kapcsolódnak. Ezzel szemben a V. és a VI. rétegek axonjai a neocortexen kívüli agyrészek felé kapcsolódnak, különösen a talamusz felé, a brainstem (agytörzs) illetve a spinal cord (gerincvelő) felé. Végül pedig a IV. rétegben levő neuronok a neocortexen kívüli agyrészekről inputokat kapnak. Vagyis míg belülről kifelé irányulóan az V. és a VI. neocortex rétegek csatlakoznak, addig kívülről befelé a IV. réteg neuronjai fogadják a csatlakozásokat. Külön kell a IV. rétegben említeni a neocortex occipital lobe részét, mely a vizuális folyamatokért felelős, és három álréteggel rendelkezik, és a talamustól ide jönnek ezek az inputok.

- A neocortex rendkívüli mértékű egységes felépítését már 1957-ben felfedezte Vernon Mountcastle, és ezt 1978-ban pontosan ki is fejtette. Leírta, hogy a neocortex felépítése egyetlen mechanizmusból áll, amit újra meg újra megismétel a neocortex egyes részein. Ez egy elementáris alapegységet jelent, egy agyi pillért, mely állandó ismétlődéssel sokszorozódik a neocortex összes részén. Minden elementáris pillérben ugyanazok az ismétlődő egységek vannak, és Kurzweil állítása, hogy ezek a basic unit-ok a neocortex mintafelismerő egységei. A pilléreken belül ezek egymás mellett sorakoznak, mint idegsejtek. Ezek a minta-felismerő idegsejtek pedig össze tudnak kapcsolódni egymással egész életen át, és ez a kapcsolódás nem eleve létezik a genetikai kód által meghatározva, hanem tanulással-tapasztalással jönnek létre, és ezen összekapcsolódások révén tárolódnak a tanult információk. Ezek a tanultak, a tapasztalások a neuronok fiziológiai szintjén aztán nem mások, mint a neuronok összekapcsolódásának egy-egy mintázata.
- Az emberi neocortexben mintegy félmillió ilyen agyi pillér (column) van, és mindegyik kb. 2 milliméter magas és fél milliméter vastag, és egy-egy ilyen pillér kb. 60 ezer neuront tartalmaz. Összesen így kb. 30 milliárd neuron van az emberi neocortexben, ám mivel kb. száz neuronból áll egy-egy mintafelismerő mechanizmus, így kb. 300 millió az összes mintafelismerő száma az emberi neocortexben. Ezt a 300 millió mintafelismerőt teszi a középpontba Kurzweil, amikor az emberi tudat működését próbálja leírni.
- Fontos látni, hogy a neocortexben levő 300 millió mintafelismerő idegsejt-rendszer párhuzamosan működik. Ahhoz, hogy lássuk, hány mintát tud tárolni a neocortex ezzel a 300 millió mintafelismerőjével, fontos kiemelni, hogy óriási ismétlésekkel tárolja a mintákat ezekben a mintafelismerőkben. A legkedvesebbeket, a számunkra legfontosabbakat akár ezerszer is megismételve. Ezek a sokszoros ismétlések persze különböznek a részletekben, pl. az arcot különböző megvilágításokban és eltérő irányokból is tárolja külön-külön mintaként az agyunk, ugyanígy nemcsak a egész arcot, hanem annak legjellegzetesebb vonásait is külön mintaként. Például ezért van, hogy De Gaulle nagy orra egy karikatúrán elég ahhoz, hogy rögtön tüzeljen egy mintafelismerő neuron-csoportunk, és beugrik az ő képe. Vagyis egy-egy mintafelismerő a 300 millió közül egy-egy mintára fonódik rá, az lesz a tartalma, és ha ez a minta feltűnik, akkor az a mintafelismerő tüzel, hogy felismerte, és az jelen lesz az agyunkban.
- Az agyban megjelenő minták és az ezeket felismerő mintafelismerő neuron-csoportok hierarchikusan szervezettek. Minden minta három részből áll:
 - az egyik részt az input-rész jelenti, amely az alsóbb szinten lévő mintákból áll;
 - a minta második része a minta nevét tartalmazza;
 - a harmadik része pedig azokból a magasabb szinten lévő minták készletéből áll, pl. ha az "A" betű a tartalma egy mintafelismerőnek, akkor egy felsőbb szinten a szó-minták mindegyike felé küld egy axont (outputot), melyekben az "A" betű szerepel.
- Egy-egy életbeli dolgot a mintafelismerők sokasága jeleníti meg a neocortexben. Pl. az "alma" minden formájára egy-egy mintafelismerő szakosodik, írott alakjára, vizuális alakjára, hangtani beszéd-alakjára. De még ezen túl is sok-sok mintafelismerő redundáns módon az almát jeleníti meg eltérő világításban, alakokban. Ám így lesz biztos, hogy az agyban a sokszorosán tárolt dolog felismerése bármelyik előfordulás esetén létrejön.

- Az új mintákat a neocortexen belül a hippocampus tárolja. Mint új minták - miután a felmerüléskor egyik szakosodott mintafelismerő sem ismerte fel, és nem tüzelt – a hippocampusban tárolódnak. Ez tartalmazza magát az új mintát, és azt, hogy milyen környezetben merült fel, pl. hogy neveltünk-e a látásán, amikor észleltük stb. De ha egy már ismert minta részben új kiegészítésben merül fel, akkor ez is tárolva lesz mint egy új minta, kapcsolódva részben a már eddig ismert alakjának mintájához.
- Ha a tapasztalás során egy már ismert mintát találunk, akkor a mintafelismerő neuroncsoport tüzelni fog, és a felismert minta megjelenik a tudatunkban, de az nem marad meg a hippocampus memóriában, pusztán rutin-szerű eltűnő észlelés lesz. Aminek nincs valami új sajátossága, az eltűnik, és nem válik a memória részévé új mintaként.

A tanulás idegsejt-szintű feltárása

- Donald O. Hebb (1904-1985) állította először 1949-ben, hogy a tanulást észlelni lehet idegsejti változások szintjén is. A tanulás hatására egy-egy idegsejt fiziológiailag is módosul, és ez adja a tanulás és a tapasztalás révén az agy plaszticitását. A tanulás hatására egy-egy idegsejt összekapcsolódik egy sor másikkal, és egy idő után, ha az összekapcsolódó idegsejt tüzel, akkor vele együtt tüzelnek a vele tartósan összekapcsolódott idegsejtek is. Vagyis összefűződnek egy tapasztalat tárolására egy idegsejt-együttesé. Ez a “Hebbian-tanulás” tézise.
- Kurzweil jelzi, hogy az ő mintafelismerő elmélete Hebb elméletének egy módosítása. Ugyanis nála nem egy-egy idegsejt a tanulás alapegysége, hanem eleve egy idegsejt-együttes, ami kb. száz idegsejtből van összefűződve. Ezek már genetikailag összefűzöttek, és nem a tanulás fűzi össze őket. A tanulás már csak ezeket az idegsejt-együtteseket fűzi egymással össze. Ezt megerősíti Henry Makram (1962-) svéd idegtudós nézete is, aki a *Blue Brain Project* révén az agy teljes emulációját igyekszik elvégezni, és az emberi agy teljes emulációját 2023-ra ígéri.

A vizuális agyi rész működése

- A vizuális cortex három részből áll, a V1, a V2 és az MT, vagy V5-ként is ismert.
- A V1 csak az alapvető kontúrokat ismeri fel, a sarkokat és az átfogó alakokat. A V2a teljes kontúr, a helyi orientációkat, és hogy egy rész a kép része-e vagy inkább már a háttér része. A neocortex magasabb részei ismerik fel a kontextuális részeket, a teljes alakok identitását és a konceptuális részeket illetve ezek mozgását.
- E felismerés közben állandó kommunikáció folyik a részek között, és pl. egyes részletek felmerülése, mint tiltó jelzés megy a konceptuális azonosítás felé (pl. ha egy bajuszt látott az ember, az egy feleségként azonosítást csökkentve egy tiltó jelzésként megy fel az identitás meghatározása felé.) De ugyanígy fordítva, egy részlet erősítheti egy jelzéssel felküldve az észlelést végző agyi résztől a konceptuális rész felé egy meghatározott identitás meghatározását. Tehát állandó fel- és lefelé irányuló kommunikáció folyik a vizuális agyi részek között “látás” közben, és nem csak “objektíven” látunk a szemünkkel valamit egyszerűen, hanem az egy sokszoros összetett agyi meghatározás alapján adja meg a látottakat. Tomaso Poggio (1947-) sokat tette ennek feltárásáért.
- Az agy “fusiform gyrus” része felelős az arcfelismerésért, és ha ez károsodik, akkor az ilyen ember nem tudja arcról felismerni az egyéneket, de hangjukról és

beszédstílusukról még igen. Ám egy idő után az agy egy másik része kialakít egy új központot az elromlott képesség pótlására. Ez az agy plaszticitása, és egy másik rész átveheti bizonyos fokig a sérült agyi rész funkcióját.

- Megfigyelték, hogy a született vakoknál a vizuális központ átveheti a beszédközpont feladatait is, és ebbe beszállva a beszédfunkciót segíti. Igaz, hogy ez is az agy bal féltekéjében van, közel ahhoz, ahol az eredeti beszédközpont van.
- A tanulás fiziológiai bázisáról ismét: Yi Zuo idegtudós és csoportja figyelte meg egy kísérletben, hogy ha az egér egy új tudást tanult, akkor ez bizonyos idegsejtjei között stabil kapcsolódást hozott létre. “A new ‘dendritic spines’ formed connections between nerve cells as mice learned a new skill (reaching through a slot to grab a seed) (...) an actual physical connection must be made composed of an axon connecting to a dendrite.”

Chapter 5. - The Old Brain (a magyar szóhasználatban ez a kisagy)

- Az öreg agyat a mai ember még akkor alakította ki, amikor még nem érte el az emlős szintet, és ezt azóta is megtartotta. Ez felelős még ma is egyes motivációink, a félelem- és gyönyörérzésünk alapjaként. A nem emlős állatoknál még ma is csak ezzel élnek, neocortex nélkül. Az emberi neocortex együttélését az öreg aggyal úgy kell elképzelni, mint a nagy megnemesítőt. Az ember ugyanis ezzel szublimálja rögtön az öreg agy eredeti reakcióit, és elrejtje ezeket az eredetileg primitív reakciókra ösztönzéseket a kifejtésük előtt. Ezek a reakciók arra voltak szabva, hogy ha a csak ilyen aggyal rendelkező állat meglát egy számára ragadozót, akkor ösztönösen beugrik a reakció, hogy meneküljön.
- (Az érzékelés útvonalai) Mi ugyan úgy véljük, hogy a szem által látott képeket egyből a külvilágból kapjuk, de valójában a látási idegsejtek küldenek előtte az agynak sok-sok vázlatot, vonalat, alakot, kontúrokat a vizuális mezőnkbe kerülő dologról, és az agy állítja össze ezekből az agyban levő minta-felismerőkkel (ténylegesen tehát a memóriánk hozzáadásával) a képet. Egy kísérlet kimutatta, hogy 10-12 idegi csatornán keresztül hozzák létre az idegsejtek a végső összkép egy-egy részletét. Pl. a ganglionsejtek a sarkokról és a kontrasztokról hozzák az információkat, egy másik látóideg csoport az egységes színek területeit azonosítja, egy harmadik pedig csak a háttérrel látja az alak mögött. És ezekből állítja össze végül az agy vizuális központja az egész képet.

A talamus

- Az érzékelés elsődleges inputjai után a hallás, a látás, stb. információi a középagytól átmennek a talamus egyik részébe, a *posterior ventromedial nucleus*-ba (VMpo), és ez a testi észleléseket egységes reakciókkal látja el. Például “ez az íz szörnyű!” vagy “micsoda büz!” Ez az összeadó információ éri el aztán a neocortex két régióját, melyet *insula*-nak nevezünk. Ennek a struktúrái – mintegy a kisujj méretének felel meg - a neocortex jobb- és baloldalán vannak. Arthur Craig úgy nevezte a neocortex kettő insula részét és a VMpo-t mint az Én-nek a materiális részét.
- A tapintás-érzékelés hasonló utakon megy át az érzékelőtől a gerincvelőn át az agytörzsbe (brainstem) majd a VMpo-n és az insulán át a neocortexbe. De itt a *lateral geniculate nucleus* rész az, ami bejön a feldolgozásba.

- A hallásnál a thalamus *medial geniculate nucleus* része jön be feldolgozóként: “All of our sensory data (...) pass through special region of the thalamus.” De a thalamus legfőbb feladata, hogy minden érzékelés-továbbítás közben kommunikál a neocortex-szel. A neocortex mintafelismerő jelzést küld a megkapott érzékelésre válaszként a thalamusnak, hogy milyen minta várható az érzékelés alapján. A jelzés-küldés ténylegesen idegfonalak összekapcsolódása révén jut át a neocortexből a thalamusba axonok formájában, melyek ott a dentritekre kapcsolódnak rá. Így a 300 millió mintafelismerő valamelyike a neocortexből állandóan kapcsolódik egy-egy érzékelés nyomán a thalamushoz.
- Akinek megsérül az agy thalamus része, annak a neocortex része még tud meditálni (self-triggering thinking) asszociálva a benn lévő tartalmakra a memóriában, de a külvilág felé az események iránt öntudatlan állapotba kerül. Például a 21 éves Karen Ann Quinlan egy szívszélütés után öntudatlan állapotba került, és tíz évig már csak vegetált, ám amikor meghalt a boncolás kimutatta, hogy a neocortex része egész addig működött, és csak a thalamus része volt szétroncsolódva.
- A thalamus fő feladata, hogy irányítja a figyelmet aszerint, hogy a neocortexből milyen jelzést/utasítást kap. Az ember csak agyának thalamusa és neocortexe párhuzamos működése révén tud normálisan létezni.

A hippocampus

- Mind a két agyféltekének van egy hippocampus része, amely egy kis terület az agyban, és olyan az alakja, mint egy tengeri csikónak. Fő funkciója, hogy az új eseményeket tárolja, mint emlékeket. Mivel a az érzékelések átmennek a külvilágról a neocortexbe, az ottani mintafelismerők döntenek el negatívan, hogy új, nem ismert mintáról van-e szó, és ha igen, akkor ez átkerül a hippocampusba tárolásra. De ha a mintafelismerő valamelyike fel is ismeri, ám egy új részlet van a részletekben akkor, is mint új minta bekerül tárolásra a hippocampusba.
- Az neocortex nélküli aggyal rendelkező állatok az érzékelteket egyből a hippocampusukba küldik, és ez csak érzékelésként tud emlékké válni. (A neocortex-szel rendelkezők esetében - az embernél főként - az emlékek tárolása a neocortex jeleivel együtt kerül át a hippocampusba!) Ezért a neocortex nélküli aggyal rendelkező állatok a tapasztaltakat nem tudják rendezni hierarchikus tapasztalásokká.
- A hippocampus kapacitása kicsi, és így az itteni memória rövidtávú csak, és a tárolt memóriát időről - időre átküldi a neocortex hosszútávú memória részeibe. Theodor Berger, kaliforniai idegtudós kollégáival végzett kísérleteket e tárgyban patkányokon. Be tudott ültetni az agyukba egy mesterséges hippocampust 2011-ben, miközben drogokkal blokkolták a patkányok tanult magatartását. A beépített hippocampus révén azonban a patkányok ismét meg tudták tanulni a blokkolt viselkedési mintáikat, és így újra tudtak reagálni. Ekkor, ha lekapcsolták a beültetett hippocampust, akkor az újratanulás után a patkány hirtelen ismét elfejeltette ezt, de ha visszakapcsolták, akkor ismét feléledtek az emlékei. Egy másik kísérletben a beültetett hippocampust együtt működtették a patkány meglévő hippocampusával, és ez sikeres volt, a patkány tanulási képessége (új emlékek tárolása) felerősödött. “The hippocampus is one of the first regions damaged by Alzheimer’s, so one goal of this research is to develop a neural implant for humans that will mitigate this first phase of damage from the disease.”

A cerebellum (a testi mozgás koordinációját végzi)

- A cerebellum a régi agy részét jelenti, amely valaha az összes mozgást koordinálta, de az embernél már a neocortex is bejön e feladatok meghatározásába. Az agy összes idegsejtjének fele itt található meg, de ezek nagyon kis méretűek a többihez képest, úgyhogy az agy teljes súlyának csak tíz százalékát teszik ki. Helyileg a cerebellum a brainstemre (agytörzsre) van rátelepedve a gerincvelő feletti részen, és egy baseball-labda nagyságú bab alakú rész. Az embernél már az összes izommozgást a neocortex ellenőrzi, és ugyanúgy a mintafelismerőket használja ehhez, mint az észlelésre és gondolkodásra is, de a cerebellumban lévő memóriát használja fel ennél. Ez a memória a felismert minta (dolog) mozgási jellegzetességeit tartalmazza, például bizonyos írásmozdulatok jellegzetességeit egy személy esetében, vagy ugyanígy egy művészeti alkotó jellegzetes mozdulatait, pl. festői vonásokat, vagy táncbeli mozgásokat. Tanulmányok a gyerekek kézírásának tanulásáról feltárták a cerebellum Purkinje-sejtjeinek szerepét ennél. Ezek összegyűjtik az adott írás-mozdulatok szekvenciájához tartozó mozgásokat. Mivel a mai ember már a legtöbb mozdulatát a neocortex-szel ellenőrzi-irányítja, ezért még komoly cerebellum sérülések esetén is tudja produkálni az ilyen sérült ember a mozdulatokat, de ez már nem lesz olyan kecses, mint a cerebellum irányítással együtt korábban volt.
- A cerebellumban van egy született képesség, hogy kiszámítsa intuitív módon a mozgások következményeit, amelyet már tervbe vett (a neocortexe) de még nem hajtott végre. Illetve ugyanígy, a partnerek lehetséges későbbi válaszmozdulatainak következményeit, hogy így tegye meg már előre az ő mozdulatait. Ilyen a született boxolói képesség és a szeniális focisták cselezési képessége is.

Az amygdala és a nucleus accumbens (ezek a félelem és a gyönyör-érzés helyei)

- Tehát a félelem-érzés az amygdala agyi részben alakul ki, itt tüzel a neuron, ha az ember agyában ilyen érzés alakul ki, míg a gyönyör érzése az agy nucleus accumbens részében jön létre.
- A legkorábban kifejlett agyi részek ezek, és az egyszerű állatok ezzel reagálnak a számukra fontos élelemszerzési szükségletekre, illetve veszélyhelyzetben, hogy ne váljanak prédává. Ám az emberben is megvannak még ezek a korai agyi reakciók és agyi részek, mégha teljesen ellenőrzés alá vonva is a neocortex által. De ha nyersen tör elő a félelem érzete vagy a gyönyör érzése, akkor az embernél is a régi agy amygdala része, illetve nucleus accumbens része produkálja tisztábban ezt az érzést. (Például patkány-kísérletekben a gyönyör érzésért felelős nucleus accumbens agyi részt izgatva elektródákkal vég nélkül csak evett vagy szexelt a patkány, míg el nem pusztult.) Az embernél a gyönyör érzésénél még más agyterület is közreműködik, amely involválódik a gyönyör keletkezésénél, ez a *ventral pallidum*, de maga a neocortex is részt vesz bizonyos fokig ebben.
- A gyönyör érzése kemikáliák segítségével is létrehozható. A *dopamin* nevű kemikália egy olyan idegstimuláló, amely a gyönyör érzését kelti fel. Bármilyen örömről és jó érzésünkről van (pl. nyerünk a lottón, kapunk egy jó hírt szerett társunkról stb.) dopaminkibocsátást lehet mérni ezeken az agyi részekben. Ha egy ember hozzácsóklik a dopaminhoz, akkor a speciális dopaminreceptor, a D2 gén mutálódik, és ez aztán különösen erős gyönyör-érzést hoz létre, ám ezután az első érzés után mindig radikálisan csökken ez, és szinte teljesen vége a gyönyör-érzésnek. De ugyanígy káros az is, ha valakinek soha nincs dopaminkibocsátása, és így lesz genetikai torzulása a D2

génjében. Ez egy kisebb csoport a társadalmakban, és ez is szociális és egészségügyi gondokat hoz létre.

- Egy másik kemikália a *serotin*, amely pedig a hangulati állapotért felel az agyban. Magas serotin szint a jó érzés állapotát hozza létre, de a serotin szintünk szabályozza az étvágyat, az alvási készséget, a szexuális vágyat és az emésztést is. Az anti-depresszáns gyógyszerek szelektíve a serotin szintet szabályozzák, növelik a serotin szintet oly mértékben, amely még elfogadható a serotin receptorunk által. A probléma azonban ezekkel az, hogy míg a neocortex idegsejt-akciói csak a neocortex kis területét érintik, addig e kedélyállapot- illetve gyönyör fokozószer (serotin, dopamine) az agy teljes területére kihatnak, sőt az egész idegrendszerre. (Máshol beszúrva: a dopamine magas szintje (és a norepinephrine) rövid távon nagy figyelmet és eufóriát tud kiváltani, és így nyilván jelen vannak ezek a szerek a sport-dopping szerekben.)
- Az amygdala mindkét agyfélteke részen jelen van. De ugyanígy a régi agyban is benne van, annak az egyik része, és egy sor érzést ez állít elő, különösen a félelem érzését. Ha olyan szituáció áll elő, amit életveszélyként fogunk fel, akkor az amygdala létrehozza a “menekülj vagy küzdj!” régi páni félelem-érzés reakcióját. Az embernél persze ezt ellenőrzi még a neocortex is, és ez legtöbbször megszelídíti ezt az eredeti reakciót: “Emotional experiences take place in both the old and new brains. Thinking take place in the new brain (the neocortex) but feeling take place in both. (...) There is a continual struggle in the brain as to whether the old or the new brain is in charge. The old brain tries to set the agenda with its control of pleasure and fear experiences, whereas the new brain is continually trying to understand the primitive algorithm of the old brain and seeking to manipulate it to its own agenda.”
- A “*spindle neuron*”-ok is az újonnan létrejött agyi struktúrát jelentik – túl az amygdala régi jellegén -, és a magasabb rendű érzések főként itt képződnek. Szemben a neocortexben található szabályos és rekurzív jellegű struktúrákkal a spindle neuronok szabálytalan alakúak és kapcsolódásaik is ilyenek. Ezek az emberi agy leghosszabb idegsejtjei, és az agy egész hosszát végigérik. Nagyon össze vannak egymással fonódva, és a kapcsolódások százezreivel vannak összefonódva, a neocortex legkülönbözőbb területeibe beelölőva.
- Az insula, amely az érzékelési jeleket továbbítja, szintén részt vesz a magasabb rendű érzések működésében. A spindle sejtek itt az insulából erednek, és mágneses kísérletekkel meg lehetett állapítani, hogy ezek a spindle sejtek nagyon aktívvá válnak, ha egy magasabb rendű érzés létrejön, pl. szerelem, szomorúság, vagy szexuális vágy, harag, düh. A spindle sejteknek hosszú idegszálaik nyúlnak ki, ezek az *opical dendrite*-ek, melyek távoli neocortex részeket is összekapcsolnak. Az evolúció magasabb fokán fejlődtek ki ezek a több neocortex részt összefogó idegszálak. Ám épp e mindenhol való jelenlétük miatt a spindle sejtek minden érzékelésnél és kognitív akciónál jelen vannak, és érintve vannak ezek által. Ezek az idegsejtek nem vesznek részt a racionális problémamegoldásokban, így ha pl. szerelembe esünk, vagy a zene elérzékenyít, akkor nem tudunk racionális lenni ez alatt.
- Kb. 80 ezer ilyen spindle sejt van az emberi neocortexben, 45 ezer a jobbféltekében és 35 ezer a balban. Ez a különbség okozza, hogy az emocionális intelligencia a jobbféltekében van. A gorilláknak 16 ezer ilyen sejtje van, a bonókó majmoknak 2.100, a csimpánzoknak 1.800. Más emlősöknél ez teljesen hiányzik. Kb. 10-15 millió évvel ezelőtt jelentek meg ezek a spindle sejtek a majmok és az emberféléknél, közös őseinknél, és kb. 100 ezer évvel ezelőtt radikálisan elkezdett nőni a számuk az akkori emberek agyában. Az újszülöttek agyában ez nincs még meg, és csak 4 hónapos korban kezdenek megjelenni, majd 3 éves kortól kezdenek erősen sokasodni.

Alkalmassági képesség, született rátermettség

- Mozart öt évesen már írt egy menüettet, és hat éves korban zongorázott Mária Teréziának Bécsben. Ez a született képesség kiemelkedő példája. A nevelés is számított de a születése már megadta genetikailag az alapot ehhez. Apja, Leopold Mozart karmester és zeneművész volt Salzburgban a püspöki zenekarban, és már három évesen elkezdte a fiát tanítani hegedülni és zongorázni.

VII. fejezet - A biológiailag inspirált digitális neocortex

Az agyi szimuláció

- David Dalrymple (1991-) Harvard agytudományi doktori hallgatója egy féreg agyát tervezi szimulálni (roundworm), mely csak 300 neuronból áll, és ezeket a molekulák szintjén igyekszik szimulálni. A kutatás másik végén található Henry Markram Blue Brain Projectje, aki a teljes emberi agy szimulálására készül, a neocortex-szel és az összes régi agyi résszel, benne a hippocampus, az amygdala, a cerebellum. Ő több szinten kívánja ezt a szimulációt végrehajtani, bizonyos részeken egészen a molekuláris szint részletességével, de máshol csak átfogóbb funkcionális szinten. Felfedezte, hogy több tucat idegsejt összefonódva egy modult alkot, és a tanulás ezeken a modulok szintjén megy vége. Vagyis az agy és nem az egyes idegsejtek szintjén.
- Markram és csoportja 2005-ben egy neuront tudott még csak szimulálni (ez az év volt a kutatása kezdő éve), és 2008-ra már egy patkány neocortexének egy egész modulját szimulálta, amely 10 ezer neuronból állt. Aztán 2011-ben már száz modulra terjesztette ki a szimulációt, és ezek összesen már egy millió idegsejtet tartalmaztak. Ez kb. egy mesoterületnek fogható fel a patkány agyában, és a teljes patkány agy 100 ilyen mesoterülettel rendelkezik. Ez a 100 millió neuron a patkány agyában kb. egy milliárd szinapszist alkot, és Markram ezt 2014-re tervezte befejezni. Találkozott vele Kurzweil 2009-ben egy konferencián, és akkor mondta neki, hogy a teljes emberi agy emulációját 2023-ra tudja befejezni. Az optimizmusát az adta, hogy a csoportja alkotott egy nanoméretűben szkennelő robotot, és ez már addig is 30 év munkáját tudta elvégezni hat hónap alatt. Tehát ez a *patch-clamping robot* az idegszöveteket szkenneli be Makramék számára.
- Ám az a probléma, hogy a teljesen kész szimulált agy még üres lesz elkészülte után is 2023-ban, mint egy újszülött agya, mely csak kapacitással rendelkezik. Így még egy külön feladat lesz a digitális agy betanítása, ahogy az újszülöttnél is van. Vagy a fokozatos tanítással lehet feltölteni a digitális agyat, vagy egy már felnőtt agy tartalmának letöltésével, és ennek a digitális agyba való áttöltésével. Ám a non-invasive és non-destructive agyletöltés még csak a kezdetek elejénél tart (a patkány agyi kísérleteknél ezzel nem kellett törődni...), így Kurzweil 2040 körülre teszi ennek a teljesen feltöltött digitális agynak a létrejöttét. De az ehhez szükséges non-destructive módszerek még ennél is hosszabb időt vehetnek majd igénybe – írja. (Közbevetve: a 2005-ös Szingularitás könyvében még fixre vette a 2040-es dátumot, mint legkésőbbi időpontot ehhez, így itt már egy módosítás van ezen!)
- Egy másik agyletöltési project Dharmendre Modha csoportjéé az IBM-nél. Ők sejtszintű szimulálást végeztek az emberi vizuális neocortex részeken, és ez 1,6

milliárd neuronnal rendelkezik, melyek 9 milliárd szinapszisban fonódnak össze. Ez egy macska teljes agyának felel meg.

- Az oxfordi Anders Sandberg (1972-) és a svéd filozófus, Nick Bostrom írt közösen egy könyvet “Whole Brain Emulation: A Roadmap” címmel, és ebben összegezték az emberi agy szimulációjának lépcsőfokait, ill. más, kisebb emlősök agyának szimulációs lépéseit.
- Közbevetve: John von Neumann a szingularitás első megfogalmazója, de ezt csak közvetetten tudjuk Stam Ulam-tól. Ő 1957-ben, egy évvel Neumann halála után idézte fel egy írásában a vele való beszélgetését a korai 1950-es évekből, és ekkor beszélt neki Neumann röviden a szingularitás eljövételéről:
“The ever accelerating progress of technology and changes in the mode of human live give the appearance of approaching some essential singularity in the history of the race beyond which human affairs as we know them, could not continue”. This is the first known use of the word “singularity” in the context of human technological history.”³

Irodalom

- Bostrom, Nick: Szuperintelligencia. Ad Astra Kiadó. Budapest 2015.
- Chalmers, David J.: Uploading: A Philosophical Analysis. In: Russel Blackford/Damien Broderick (eds.) Intelligence Unbound: The Future of Uploaded and Machine Minds. Wiley Blackwell. Malden - Oxford. 2014. 102-118.p.
- Fukuyama, Francis: Poszthumán jövődönk. A biotechnológiai forradalom következményei. Európa Kiadó. Budapest. 2003.
- Goertzel, Ben/Joel Pitt: Nine Ways to Bias Open-Source Artificial General Intelligence Toward Friendliness. In: Russel Blackford/Damien Broderick (eds.) Intelligence Unbound: The Future of Uploaded and Machine Minds. Wiley Blackwell. Malden - Oxford. 2014. 90-101.p.
- Goonan, Kathleen Ann: The Future of Identity: Implications, Challenges, and Complications of Human/Machine Consciousness. In: Russel Blackford/Damien Broderick (eds.) Intelligence Unbound: The Future of Uploaded and Machine Minds. Wiley Blackwell. Malden - Oxford. 2014. 193-200.p.
- Kiss Lajos András: Az emberiség bizonytalan jövője: Habermas és Fukuyama a biotechnológia morálfilozófiai kérdéseiről. Holmi 2003 11. sz. 1469-1474.p.
- Kurzweil, Ray: A szingularitás küszöbén. Amikor az emberiség meghaladja a biológiát. Ad Astra Kiadó. Budapest 2014.
- Kurzweil, Ray: How To Create a Mind. The Secret of Human Thought Revealed. Viking Penguin Edition. London. 2012.
- Linssen, Charl/Pieter Lemmens: Embodiment in Whole-Brain Emulation and its Implications for Death Anxiety. Journal of Evolution and Technology. 2016. No. 2. 1-13.p.
- Luhmann, Niklas: Az értelem mint a szociológia alapkategóriája In: Luhmann, N.:

³ Felvetés: tulajdonképpen hosszan ezen meditálva fejlesztették ki Kurzweilék a szingularitás eszméjét fokozatosan az elmúlt években mint az emberi értelem fölé nőző és attól függetlenedett, magasabb rendű intelligencia létrejöttét, és a szingularitás átlépési küszöbét úgy határozta meg, mint amikor a gépi értelemmel addig együttműködő emberi értelem és ennek lassúsága végleg kiszáll a gépi értelem egyedüli működéséből, és ezzel a gépi értelem milliószeres gyorsasága megszabadul a emberi lassúságtól, és robbanás-szerű változások indulnak meg, néhány óra alatt korábbi évtizedes változásait végrehajtva.

Válogatás írásaiból. (Válogatta Pokol Béla) Szociológiai Füzetek 42.
Budapest 1986. 32-47.p.

Pigliucci, Massimo: Mind Uploading: A Philosophical Counter-Analysis. In:
Russel Blackford/Damien Broderick (eds.) Intelligence Unbound: The Future
of Uploaded and Machine Minds. Wiley Blackwell. Malden - Oxford. 2014.
119-130.p.

Constitutional review on the basis of the new Fundamental Law of Hungary²

The new Fundamental Law entered into force in Hungary in 2012, and in the same year a new Act on the Constitutional Court (Act no. CLI of the year 2011) also became effective. In my article, I would like to briefly compare the competences of the Constitutional Court of Hungary based on the provisions of both the old and the new basic law.

I would also like to compare the norms affected by constitutional review. I would like to introduce, what are the new instruments for the protection of individual human rights, what are the advantages of the new system of the protection. Finally, I would like to speak about the "real" or "genuine" constitutional complaint as a constitutional remedy. I am focusing on this, i.e. the "real" constitutional complaint, because this is a new form of protection originating in the constitutional changes resulting from the new Fundamental Law of Hungary.

First, let me talk about the historical background. Since the beginning of its operation, the Constitutional Court of Hungary had an excessively wide competence, which basically had two important consequences. The *ex post* abstract control of the constitutionality of legal norms, i.e. *actio popularis*, provided the constitutional review of the legal provisions with an unlimited scope and purview. The activism of the Hungarian Constitutional Court served as the means to fill in the eventual gaps in constitutional regulation, in line with the fundamental principles of Hungarian constitutional law. *Actio popularis* resulted in an objective barrier to the efficiency of the system of fundamental rights protection, a huge backlog, and an unsustainable system of human rights protection.

In the following, I would like to introduce the 2012 constitutional changes in Hungary, the new approach taken to human rights protection and the new goals established. These new goals could be summarized as the reinforcement of the individual level of the protection, the extension of the constitutional review to the entirety of court decisions and the increasing of the efficiency of the human rights protection. These changes created new tasks in the field of human rights protection.

What were the new tasks concerning these goals? On the one hand, the protection of human rights was extended including all levels of the court system, that said, the new Fundamental Law of Hungary must be applied in all judicial proceedings, and the Constitutional Court was granted the competence to review all judicial decisions on the basis of the New Fundamental Law.

Another question arises then about the constitutional changes that have taken place in Hungary, namely, what was the basic instrument of this change? The basic instrument of the new approach to human rights protection was the introduction of a new form of constitutional complaint on the basis of the German *Urteilsverfassungsbeschwerde*.

Article 27 of the new Act on Constitutional Court (ACC) introduced the "real" or "genuine" constitutional complaint. According to this provision of law persons or

¹ PhD, Vice-President of the Constitutional Court of Hungary

² This paper is the written version of the Vice President's lecture, who was an invited speaker at the International Workshop on "Challenges with regard to Constitutional Jurisdiction in Central Europe" held on 8 April 2016., organized by Pázmány Péter Catholic University Faculty of Law and Political Sciences Department of Constitutional Law (– *The editors*).

organisations affected by judicial decisions contrary to the Fundamental law may submit a constitutional complaint to the Constitutional Court if the decision made on the merits of the case or other decision terminating the judicial proceedings violates their rights laid down in the Fundamental Law, and the possibilities for legal remedy have already been exhausted by the petitioners or no such possibilities were available to them.

Let me now compare the main competences of the Hungarian Constitutional Court according to the new and old constitution. According to the former constitution, ex post abstract constitutional review was the most important competence of the Constitutional Court. That said, almost seventy percent of all of the activities of the Court dealt with such cases. The second most frequent type was ex post concrete constitutional review, making up about thirty percent of the caseload, which could be filed in two different ways: either by "judicial initiative" (petition of the court), or by the so-called "norm control" constitutional complaint.

If we compare these with the main competences of the Hungarian Constitutional Court according to the new Fundamental Law, we can observe that the abstract ex post review has a decreasing importance (cca. 5%) while the concrete ex post review has increasing importance (cca. 45%). In addition to the old "judicial initiative" and "norm control constitutional complaint" the so-called "direct" constitutional complaint was introduced as a new competence, which can be initiated in the case of violations of fundamental rights through the direct effect or application of a legal provision. In addition to these, the "real" or "genuine" constitutional complaint was also introduced, becoming the most important competence of the Hungarian Constitutional Court. Currently, it takes up cca. 50% of all of the activities of the Court.

Now, what were and are the main objectives of the constitutional review?

If we compare the main objectives of constitutional review based on the competences of the Court laid out in the former Constitution and in the new Fundamental Law, we can see that, according to the former Constitution, the main objectives of constitutional review were the protection of the rule of law and legal certainty, of the constitutionality of legal provisions, the protection of fundamental rights on the level of legislation, and the abstract (general) protection of fundamental rights. This means that the individual level of protection was considered less important.

If we compare the main objectives of constitutional review based on the competences of the Court laid out in the former Constitution and in the new Fundamental Law, we can observe, that according to the new Fundamental Law the level, the efficiency, and the proper toolbox of the protection afforded for individual human rights was increased and expanded through the enlargement of the scope of constitutional complaints, and this way priority was given to the individual protection of fundamental rights.

The new system of constitutional complaints consists of three types. The first is the so-called "norm control" constitutional complaint (maintained from the earlier system), the second is the so-called "direct" complaint, and the third is the "real" or "genuine" complaint. The new Fundamental Law expanded the scope of constitutional complaints, and created a complex new instrument for protecting individual human rights.

What are the advantages of this new system of constitutional complaints? One certainly is the individual constitutional remedy for a violation of fundamental rights by a judicial decision or even without one. Another advantage is the creation of a universal constitutional remedy, which is extended to all three branches of power (executive, legislative, judiciary).

In the case of a violation of fundamental rights through legislation, when an unconstitutional provision is applied by the courts, the "norm control" constitutional complaint can be triggered. When an unconstitutional provision affects an individual directly without a court decision, the "direct" constitutional complaint can be initiated. In the case of a

violation of fundamental rights by a court decision not in harmony with the Fundamental Law, the possibility of filing a “real” or “genuine” constitutional complaint opens up.

Among the advantages of the new system, we have to mention that in the case of a violation of fundamental rights by the executive branch, all decisions of state authorities can be contested in court, so the constitutional review of the executive branch is ensured through ordinary, “non-constitutional” judicial review. This is a form of indirect protection.

The question may arise then, why can the „real” or „genuine” constitutional complaints be considered as a constitutional remedy. One of the reasons for this is that the Constitutional Court has the right to annul the decisions of ordinary courts. According to the new Fundamental Law, the scope of constitutional review is limited to the violation of the fundamental rights of the petitioner. The violation of legal provisions without the injury of the fundamental right (*besonderes Verfassungsrecht*) is beyond the ambit of constitutional review. Violation of the fundamental right must therefore be caused by a court through the *unconstitutional application or interpretation of a constitutional legal provision*.

However, not all violations of fundamental right result in the possibility to trigger a constitutional remedy. Admissibility criteria have been introduced in the new Act on the Constitutional Court from 2012. There is an optional criteria of admissibility in respect of the extension or constitutional significance of the remedy. The subjective criterion of admissibility is that the violation or injury of the fundamental right of the petitioner must be significant, i.e. the violation of the fundamental right must cause significant injury to the applicant.

The objective criterion of admissibility is that in the absence of any subjective criterion the complaint can be admitted on the basis of the constitutional relevance of the case. Constitutional relevance can be established, if the complaint raises constitutional law issues of fundamental importance.

The „real” or „genuine” constitutional complaint functions as a remedy only within a limited scope: only in the case of a *significant* violation of the fundamental rights of the petitioner by the decision of the court complained against. If the violation itself is insignificant, but the *constitutional law issue* arising from the case is *of fundamental importance*, the proceedings of the Court are still triggered.

There seems to have been an important change in the perception of the role of the Constitutional Court regarding the admissibility of complaints. The „real” or „genuine” constitutional complaint can serve as an actual and effective remedy if the discretion of the Constitutional Court tends to be permissive rather than restrictive when assessing the issue of admissibility. The jurisdiction of the Court has been permissive in the recent past, as complaints are generally admitted in cases, which raise constitutional law issues regardless of the relevance of the injury.

Let me summarize my short presentation with two statements. First off, the constitutional changes in Hungary resulted in a new approach to human rights protection focusing on the reinforcement of the individual level and on the efficiency of protection. Second, the new system of constitutional review seems to be able to effectively realise the individual protection of fundamental rights both in the field of ex post concrete norm control and in the constitutional review of court decisions.

Cicero: Az állam (könyvismertetés)

2016 nyarán jelent meg újabb, immár negyedik kiadásban Marcus Tullius Cicero államról írt művének Hamza Gábor akadémikus professzor által készített magyar fordítása, melyhez a bevezető tanulmányt is ő írta, míg a *Somnium Scipionis*-t és a versidézeteiket néhai Havas László klasszika-filológus és ókortörténész fordította.² A mű a mai napig számos vonatkozásában aktuális az ideális állam ismeréveit kutató jogászok, politológusok, történészek és – tegyük hozzá – politikusok számára.

Marcus Tullius Cicero életművét elsősorban filozófiai oldalról és nem történeti, illetve jogi aspektusból közelítették meg korábbi kutatói. Cicero államelméletét a *De Oratore*, a *De re publica* és a *De officiis* trilógia vizsgálata alapján ismerhetjük meg. A *De oratore* a legjobb polgár, az *optimus civis Romanus* képzésével, a *De officiis* ennek etikájával foglalkozik, míg az aristotelési dialógust követő formában megfogalmazott és a kortárs politikusok befolyásolására irányuló *De re publica* az ideális állam, az *optimus status civitatis* sajátosságait kívánja feltárni.

Cicero államról szóló művét, mint Róma politikai életének aktív résztvevője írta Kr. e. 54-51 között, szicíliai proconsulátusát megelőzően, a személyét érintő súlyos sérelmek idején. Ebben az időszakban a köztársasági államforma fokozatos felszámolásának, a nobilitas tehetetlenségének és korrupciójának lehetünk tanúi. Ezt a periódust követi az első triumvirátus, amelyet Iulius Caesar katonai diktatúrája váltott fel.

I. Az ideális állam

A mű első része nem maradt fenn az utókor számára, valószínűsíthető azonban a fordító, hogy ebben a bevezető részben Cicero testvéréhez, Quintushoz írt ajánlása szerepelt. A filozófiai és állambölcseleti értekezés párbeszéde Cicero fantáziája alapján azzal veszi kezdetét, hogy P. Scipio Africanus a latin ünnepek alkalmával egyedül kívánt maradni kertjében, azonban unokaöccse, Q. Tubero indítványára a „szellem pihentetése” végett együtt próbáltak kikapcsolódni a *grex Scipionis*-hoz sorolt férfiak.

Az asztronómiai kérdések vizsgálatánál is fontosabbnak találtatott az emberek boldogságának keresése, melynek megtalálásához a társadalmat kellett szemügyre venni. A társadalmi berendezkedés, az állam a „nép ügye”, egyfajta csoportosulást jelent a közös előny elérésére. A csoportosulás irányítása tekintetében az aristotelési kormányformák sokszínűsége vonultatható fel, attól függően, hogy az állam irányításában milyen számban vesznek részt. Scipio valamennyi államberendezkedés (királyság, arisztokrácia, demokrácia) előnyeivel és hátrányaival tisztában van, és mindegyikkel szemben azt tartja ideálisnak, amelyik mindháromból egyenlően kevert formában tevődik össze (*mikté politeia*). Szükségszerű választás esetén azonban az egyszemélyi uralkodást tartja ideálisnak, hiszen a beteg embernek, vagy a viharba került hajó utasainak is az szolgál legjobban hasznára, ha egy, általa választott hozzáértő ember irányítása és kezelése alá kerül. Az állam fejlődésének sematikus bemutatása során felismerhető, hogy az egyeduralom zsarnoksággá válhat, melynek következtében az optimaták, legyőzve a zsarnokot, magukhoz ragadhatják a hatalmat, majd a nép egésze részesül az állam irányításában, mely magában hordja annak veszélyét, hogy egy

¹ PhD, egyetemi docens, ELTE ÁJK Római Jogi és Összehasonlító Jogtörténeti Tanszék

² Cicero: *Az állam*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2016. Negyedik, javított utánnomás. 218 p.

újabb zsarnok kerüljön hatalomra. Ezért optimális a három államforma helyes mértékben vegyített keveréke.

Az ideális állam a római állam, mivel – Cato nézete szerint – míg a többi állam egy-egy ember alkotása, addig a Római Birodalom több évszázad kiváló férfiúinak együttes műve. Az államalapítás földrajzilag a legjobb helyen történt, hiszen a Tiberis a tengerbe torkollik, elősegítve ezzel a kereskedelem fejlődését, ugyanakkor mégsem tengerparton helyezkedik el, ami ellenséges támadások esetén védelmét megnehezítette volna. Romulus királysága, majd bölcsességük és erényeik alapján a nép által választott utódai fellendítették a földművelést (Numa Pompilius), hadi sikereket értek el (Tullus Hostilius), legyőztek a latinokat (Ancus Marcius) behódoltatták az aequusok jelentős törzsét, visszaverték a szabinok támadását (Tarquinius) és megreformálták a polgárságot (Servius Tullius). Tarquinius Superbus, a hetedik király diktatórikus uralkodásának és ezáltal a királyság államreformjának fia botrányos tette által okolható száműzetése vetett végett.

A királyság helyét az arisztokrácia vezetése vette át, majd a plebs szabadságának további bővítésére irányuló megmozdulásai (*secessio plebis*) következtében jött létre a demokratikus államberendezkedés. Scipio az ideális állam kapcsán a Római Birodalom történeti fejlődését ismertette, azzal a konklúzióval, hogy az ideális államban a bölcsnek kell a vezető szerepet betöltenie a természet alkotása szerint. A *vir prudens* sohasem hagyhat fel önmaga képzésével és tudását mindenkor példaként kell a polgártársai felé megmutatnia.

A következő napon folytatódó beszélgetésben az állam egyik alapját, a törvényeket vizsgálták. Az igazságtalan törvények, mint például a *lex Voconia*, nem felelnek meg a Pythagoras és Empedocles által hirdetett természet törvényeinek. A morális fejtegetés *punctum saliens-e*, hogy „világos ugyanis, hogy ha a méltányosság, a megbízhatóság, az igazságosság nem a természetből erednének, és ha mindennel csak a hasznosság szempontja volna irányadó, úgy egyetlen jó férfit sem lehetne találni.” Az állam ismérvei közé tartozik a jog közös köteleke alá tartozás, mely jogot nem a keveseknek (decemvireknek) kell megállapítaniuk, hanem a népnek. A nép is lehet azonban zsarnok, mint ahogy az emberi szellem sem tökéletes, ezért ideálisnak csak az tekinthető, ha az államban töretlen egység érvényesül, a természethez hasonlóan.

Cicero az *optimus status civitatis* teóriájának kidolgozása során a római államberendezkedést vizsgálja történelmi realitásában, kiemelve a „kevert alkotmány”, a *mikté politeia* sajátosságait. A bölcsnek alapvető kötelessége a haza ügyeivel való foglalkozás, hiszen a hazával szemben az állam polgárának kötelezettségei is vannak; így bölcsességének „legjavát” a haza szolgálatába kell állítania. Az állam létrejöttének szükséges attribútuma a „társulásra irányuló emberi természet” az „intézményes egyetértés” és a tervszerűség megléte. A királyság, az arisztokratikus kormányzás és a demokrácia, mint három különböző alkotmányforma bármelyikének kialakulása az állam létrejöttét eredményezi. A *homo novus* esetében Cicero ily módon összekapcsolja a ratio-t és a res-t, kialakítva így a gondolat és a történelem szerves egységet. Az ideális államban a Scipio Africanusról mintázott *princeps civitatis*, ideális vezető áll, mellyel a múlt és a jelen értékrendje közötti összhang megteremthető. Cicero államának kialakítása során a hellenisztikus állambölcelet felhasználásával eljut ugyan a platóni ideális állam utópiájához, azonban Marcus Tullius Cicero a konkrét római valóságot ragadja meg, ellentétben a platóni *Politeia*-ban kialakított vízióval.

A *De re publica* megírásához forrásként szolgáló művek alapvetően a hellén állambölcelet eredményei, illetve az antik világ államainak működésével kapcsolatos források voltak. Cicero nagy valószínűséggel felhasználta Panaitios ún. közösség-elméletét, továbbá Poseidónios és az askaloni Antiokhos gondolatvilágát, valamint Platon *Politeia*-ját is. A *De re publica* tárgyát képező témák dialógusban és nem oratio-ban történő kifejtését a platóni és aristotelési párbeszéd inspirálták, bár Cicero saját koránál jóval korábban élt

történelmi személyeket szólaltat meg műveiben. Cicero eklektikus gondolkodását bizonyítja, hogy a művének megírása során felhasznált források tekintetében nem szűkíthetjük le azokat egy tudomány területére és sokszor egymástól teljesen eltérő filozófiai, vagy történelmi nézeteket valló állambölcseletek közvetlen hatását is felfedezhetjük gondolatmeneteiben.

Cicero, a többi antik állambölcselethez hasonlóan, az államformatannál kapcsolja össze bölcseletét, kiemelve Róma városállam alapítását, mint legitimációs tényezőt, valamint beépítve az antik közszellem fogalomtárát, az *auctoritas*, a *traditio*, a *religio* és a *lex* fogalmait. Hamza Gábor tanulmányában kiemeli, hogy a mítoszteremtést feltétlenül el kell választani a történetietlen szemlélettől, tekintettel azok eltérő szerepére. Cicero gyakori hivatkozása történelmi példákra – művében 127 görög és 29 latin szerzőt idéz – nem jelent koherens történelemszemléletet. A cicerói római állam, az *optimus status rei publicae* a liberális politikai gondolkodás paradigmájára vált, John Adams szerint „az teremtette meg a legnemesebb népet és a legnagyobb hatalmat, amely az emberiség történetében valaha is létezett”, Saint-Just szerint pedig „a világ üres a rómaiak óta.”

Cicero az ideális állam bemutatásában alapvetően eltér a két nagy görög bölcselet előd, Platón és Aristotelész gondolatvilágától, amikor egyenlőség-elméletében hangsúlyozza, hogy „születésénél fogva valamennyi ember egyenlő mértékben részesedik abban az isteni bölcsességben, amely megváltoztathatatlan és örök törvényként a kozmoszt irányítja,” továbbá társadalmi helyzetétől vagy származásától függetlenül valamennyi ember ugyanazt a jogállást élvezi. Cicero államfelfogásának szintetizáló jellegét adja, hogy a kevert alkotmányban a demokratikus, arisztokratikus és monarchikus elemek egymást kölcsönösen feltételezve es ellentételezve jelennek meg.

Cicero az ideális államot a római *res publica*-ban jelöli meg, mert mint azt Scipio kifejti „A mi államunk ... nem egyetlenegy, hanem sok személy tehetségére, nem csupán egyetlen emberöltőre, hanem évszázadok és nemzedékek egész sorára épít.” Ez az ideális állam a hellén polisz-struktúrában épült fel, bár a döntéshozatalban a polgárok direkt módon történő részvételének gyakorlati megvalósulása nehézkes, azonban a jogi garanciák segítségével a közvetlen hatalomgyakorlás kialakulhatott. Az állami polisz-struktúra Cicero szerint feltételezi a társadalmi konszenzust, a *concordia ordinum*-ot a lovagrend (*ordo sequester*) és a senatus között. A *concordia ordinum*-ot kiegészíti a *consensus omnium bonorum*, amely a kisemberek (*homines tenues*) konszenzusát is feltételezi, összhangban az egyenjogúság követelményével. Az ideális *res publica* további lényeges eleme a *iuris consensus*, melyben a jog a *ius naturale*-ra és az igazságosság filozófiai fogalmaira is kiterjed, és amely a törvényhozó hatalom korlátját testesíti meg a polgárok viszonylatában, valamint a *communio utilitatis*, az eltérő „társadalmi csoportok, rétegek gazdasági motiváltságára épülő érdekközösség.”

II. A cicerói állambölcselet hatása

Cicero nagy tekintélynek örvendett a reneszánsz neolatin filozófusok, a humanisták körében mint a polgári erény oktatásának mestere, a republikánusok körében pedig mint a „szabadság szószólója és a zsarnokság esküdt ellensége.” A 17. században Grotius, Hobbes és James Harrington gondolataira egyaránt hatnak Cicero művei, John Locke pedig Cicerót egyenesen a „truly great men” közé sorolja. A 18. században Conyers Middleton 1741-ben kiadott Ciceróról szóló munkája (*The History of the Life of Marcus Tullius Cicero*) valóságos „bestseller” volt. E században az amerikai konstitucionalisták, John Adams és Thomas Jefferson a köztársasági Róma örökösének tekintették magukat és jelentős mértékben támaszkodtak Cicero gondolataira, ugyanakkor a konzervatív eszmék iránt elkötelezett

Edmund Burke ugyanúgy felhasználta Cicero munkáit, mint a radikális Saint-Just, hiszen a cicerói állambölcselet joggal szolgált egyfajta *interpretatio multiplex* alapjául.

A 19. században a pozitívizmus előtérbe kerülése Cicero moralizáló gondolatvilágának háttérbe szorulásához vezetett. Ebben a negatív megítélésben jelentős szerepet játszott Wilhelm Karl August Drumann és Theodor Mommsen minősítése, hiszen Mommsen határozatlan, elvekhez nem kötődő, másodrangú politikusnak tekintette a *cursus honorum* valamennyi állomásán, ellentétben az igazi államférfinek tekintett Iulius Caesar-ral. Cicerót Hermann Strasburger „rehabilitálta” a 20. század harmincas éveiben.

A cicerói állam megismerése során az olvasó önkéntelenül is számos tanulságot von le, melyek napjaink államai alkotmányos és politikai berendezkedéseinek megértésül és kritikájául is szolgálnak.